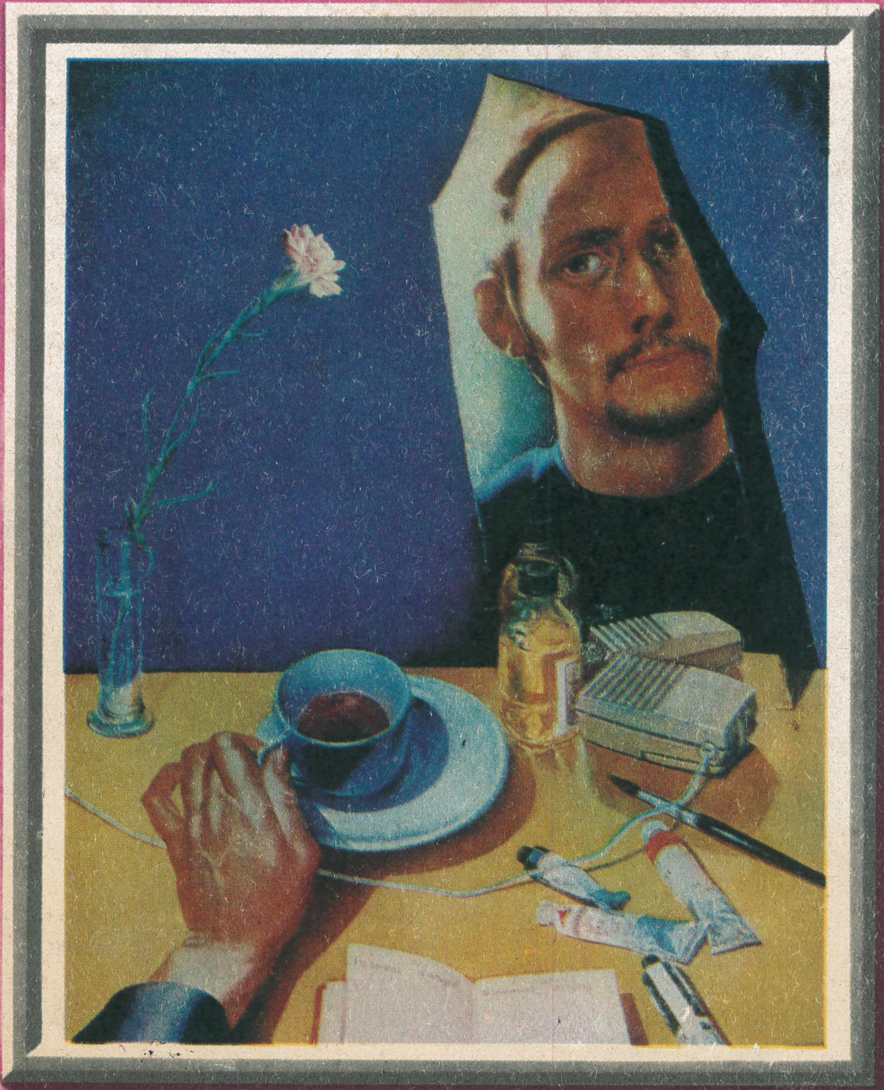
ISSN 0320-8370

ВСЕСВІТ

7
82

ЮГОСЛАВСЬКА НОВЕЛА

«Утворення і успішний розвиток СРСР має неминуще міжнародне значення, знаменує важливий історичний рубіж у віковій боротьбі передового людства за рівноправність і дружбу народів, за революційне оновлення світу.

Життя підтвердило ленінське передбачення, що новий суспільний лад породжує зовсім інші міжнародні відносини, вільні від дискримінації, панування і підкорення, характерних для капіталістичного світу. Приклад таких відносин дають братні країни соціалізму».

(З постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»)

ВСЕСВІТ

7

643

ЛИПЕНЬ 1982

ЗМІСТ

Щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал

*

Орган Спілки письменників України, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українського республіканського комітету захисту миру

Журнал засновано 1925 р.

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ДЗЮН'ІТІ ВАТАНАБЕ.

Світло без тіні. Роман. (Закінчення).
З японської переклали Віктор Веніамінов та Богдан Вірин 3

МАРА НІКОАРЕ. **Поезії**
З румунської переклав Андрій М'ястківський 71

Македонська новела

ВІДОЄ ПОДГОРЕЦЬ. **Одне літо.** — ЦВЕТКО МАРТИНОВСЬКИЙ. **Казочка про кажанів.** — ВЕРА БУЖАРОВСЬКА. **Переселенці.** — ТОМЕ МОМИРОВСЬКИЙ. **Клятва.** — ДЖОРО НАПЕСЬКИЙ. **Євдокія.** — БОРИС ВИШИНСЬКИЙ. **Дотик материнської руки. Художник.** — РАДМИЛА ТРИФУНОВСЬКА. **В дощ.** — ТОМЕ АРСОВСЬКИЙ. **Лак для манікюру.** — ПАСКАЛЬ ГІЛЕВСЬКИЙ. **Сторож. Адвокат.** — КОЛЕ ЧАШУЛЕ. **Консулова ніч.**
Упорядкував і переклав з македонської Андрій Лисенко 76

На закінчення номера

ТОМАС БЕРНЕТТ СУОНН. **Ніч єдинорога.**
З англійської переклав Володимир Попов 189

●

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

Роман Дзюн'іті Ватанабе коментує письменник кандидат медичних наук Павло Бейлін 69

АНДРІЙ ЛИСЕНКО. **Від перекладача** 78

МИКОЛА КУДІН. **«Щоб покінчити з війною...»** (Творчість Макса Вальтера Шульца) 128

ВЯЧЕСЛАВ ШЕСТАКОВ, ТАНКРЕД ГОЛЕНПОЛЬСЬКИЙ. **Суперечливий образ десятиліття.** (Американська культура 70-х років) 131

ЛЕОН БАЙЯ. **Наслідуючи пана Геббельса** 135

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

ОЛЕКСІЙ ЗВЄРЄВ. **Різні обличчя американської літератури.** (Проблемы новейшей литературы США. К.: Вища школа, 1981) 137

ТЕТЯНА ЯКИМОВИЧ. **Корисне дослідження.** (Оноре Бальзак. Думки про мистецтво. К.: Мистецтво, 1981) 140

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ВАЛЕРІЙ КОСТІН. **Тривоги Венеції** 142

З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

ІСААК ФІЛЬШТИНСЬКИЙ. **Чарівні сили в казках «1001 ночі»** 149

УКРАЇНІКА

Назустріч IX Міжнародному з'їзду славістів. Розмова з чл.-кор. АН УРСР Григорієм Вервесом 156

ЛЮСІ МАНЕВИЧ. **А. Маневич: у Києві і в США** 159

Факти — події — явища 160

Чехословацькі пейзажі Василя Непийпива 161

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ЯКІВ ВАЛАХ. **Синдром нелюдськості** 162

КРАЇНИ, МІСТА, ЛЮДИ

ВОЛОДИМИР ДАХНО. **Проекти й конфлікти** 168

ЗОРІ СОЦІАЛІЗМУ

ГАРТМУТ КОЛЬМЕНТЦ. **Прикмети нового життя Кампучії** 177

ГАЙНЦ РОЗЕНКРАНЦ. **Славетний Брюль служить республіці** 180

ЛУТЦ ПРЕТУШ. **Чабани Пирину** 182

РОЗМАЇТОСТІ

РОЗМАЇТОСТІ 183—185, 188

СВІТ СМІЄТЬСЯ

СВІТ СМІЄТЬСЯ 186

На 1-ій стор. обкладинки: Еберґард Льобель (НДР). Натюрморт з автопортретом. 1971.

На 2-ій стор. обкладинки: малюнок Ярослава Лукавського (ЧССР). 1978.

На 4-ій стор. обкладинки: Губерт Хілшер (НРБ). «Плакат миру» (журнал «Болгарія»).

© «Всесвіт», 1982. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті, нариси й ілюстрації, підготовлені спеціально для «Всесвіту».

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Дзюн'іті Ватанабе

СВІТЛО БЕЗ ТІНІ

РОМАН

РОЗДІЛ XII

Настав грудень.

Як звичайно наприкінці року, пацієнтів у лікарнях було мало. Всі у передноворічних клопотах, всім не до хвороб. У такий час мало хто ходить до лікарів.

В «Орієнталі» також настало затишшя. Амбулаторні хворі, щоправда, приходили, але палати спорожніли, хоч до Нового року ще було два тижні.

Виписались і пацієнти з розкішних «люксів». На шостому поверсі лишилася сама Дзюнко Ханадзьо. Не менше, ніж Дзюнко, Наое непокоїв Йосідзо Ісікура. Останніми днями старий знову почав скаржитись на болі та важкість у шлунку.

— Знаєте, лікарю, просто їсти не можу,— ледь не плакав він. Обличчя йому зблідло, щоки позападали.— А вчора знову був жар. Застудився, чи що?

— Ночами вимикають опалення, вдягайтеся тепліше,— відказав Наое, вивчаючи температурний листок.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт», № 6.

Весь останній тиждень температура в Ісікури щоденно підскакувала до 38°, а іноді й вище. Жарознижуюче майже не діяло, ртутний стовпчик невблаганно повз угору. Остання стадія хвороби. Лікування марне...

— Може, знову виразка з'явилася? — зітхнув Ісікура.

— Не думаю,— похмуро мовив Наое.

— А до Нового року ви мене випишете?

Наое віддав Норіко температурний листок і одвернувся до вікна, за яким яскраво світило вранішнє зимове сонце.

— Хочу зустріти свято вдома,— тремтливим голосом скінчив старий.

Норіко болісно вхопило за серце.

— Поперек болить?

— Дякую, покращало. Тільки сил моїх більш немає, лікарю... Нахворівся я.

— Вам шкідливо хвилюватися. Лежіть, відпочивайте.

— Знаєте, в голові рояться всілякі думки.— Ісікура кинув погляд на невістку.— Мабуть, помру скоро...

— А ви думайте про рибалку.

— Ех,— старий охоче підхопив улюблену тему.— Вже більше року не рибалив! Ось одужаю — щодня ходитиму. Надолужу прогаяне.

— Ну що ж, одужуйте...

Наое попрощався і вийшов з палати. Ісікура мовчки дивився йому вслід.

Того ж дня Наое запросив до себе старшого сина Ісікури з дружиною.

Коли вони увійшли, він сказав їм найбуденнішим тоном:

— Вашому батькові залишилося жити менше, як місяць. Щонайдовше — до середини січня.

— Як?! Усього?..

— Я думав, він протягне ще трохи, але сьогодні зрозумів, що помилився. Він занадто кволий. Це кінець.

Чоловік з дружиною перезирнулися.

— Ви певні, лікарю?

— Так. Скажіть, а про ту операцію батько вам нічого не казав?

— Казав. Дивується, чому нема покращання,— кивнув головою Ісікура-молодший.

— Він ні про що не здогадується?

— Та ось позавчора раптом обмовився: чи це не рак?

— Сподіваюсь, ви йому нічого не сказали?

— Ні-ні, що ви! Відповіли, як ви навчали.

— Ну й добре. Не можна говорити йому правду. Виразка шлунка, тільки виразка шлунка. Зрозуміло? Якщо сам закине про рак — посміхнітеся і почніть якусь іншу тему.

— Але він, здається, здогадується, що йому вже нічого не допоможе.

«А син дуже схожий на батька,— помітив раптом Наое.— Особливо очі й ніс...»

— Пусте, нехай думає, що хоче. А ви,— голос Наое звучав твердо, — робіть так, як я кажу. Для вас це єдина можливість виконати синівський обов'язок.

І Наое підвівся, закінчуючи розмову.

У Кобасі був похмурий настрій. А спричинився до того Дзіро Тода, якого виписали з лікарні наприкінці грудня.

Був він цілком здоровий. Шрам на лобі вже не ятрився, болі та запаморочення припинилися. Лишилося, щоправда, три рубці та була

потреба в пластичній операції. Однак Кобасі не збирався поспішати. Можливо, самі розсмокчуться. Коли Тода виписувався, Кобасі дав йому мазь, досить дорогу, звелів регулярно змащувати нею шрами і через день ходити до лікарні на огляд.

Але тиждень кінчався, а Тода й носа не показував. Кобасі занепокоївся всерйоз, знайшов у картотеці телефон Тоди, набрав номер. Незнайомий чоловічий голос відповів, що більш як півроку Тода тут не мешкає.

«Куди ж він подівся, чорти б його забрали...»

— У нього ж енцефалограма погана. Казав йому: неодмінно навідуйся до лікарні,— розгублено сказав Кобасі Акіко.

Та спохмурніла.

— Не подобався він мені з самого початку. Нероба і п'яниця. Нічого дивного, що й домівки справжньої у нього немає.

— Ну, півроку тому він усе-таки мешкав там, отже, не дуже й брехав,— буркнув Кобасі.

Варто було Акіко повстати проти Тоди, як Кобасі негайно брався його захищати.

— Та він природжений брехун! Послухати його — такий нещасний! Вміє розжалобити. Не вірю жодному його слову!

— Він не винен. Брехунами людей робить життя.

— Ви ще й покривати його?! — Розсердилась Акіко.— Та він же обдурив вас!

— Чому обдурив? Просто позичив трохи грошей.

— Ось-ось. Через те й не з'являється. Він і не збирався їх повертати.

— Та ні, не може бути.

— Може. Ще й як!

— Просто йому нема де взяти. Поки що...

— Ну й бовдур же ти,— не стрималась Акіко.— Ти що, справді віриш йому?

— В усякому разі у мене нема підстав думати про нього погано.

— М-так...— Акіко уїдливо розсміялася.— Атож, яка тут підстава?

Кобасі насупився. Що б там не було, але вислуховувати таке від медсестри...

— Ну гаразд, досить! А гроші... Не дуже мене засмутить, якщо навіть і не поверне.

— Ну й ну... з доброго дива відвалити пройдисвіту п'ятдесят тисяч ієн?..

— Я дав йому гроші з власного бажання,— все більше дратуючись, проказав Кобасі.

— Не діло це — братися за благодійність. Тим більше — лікареві.

— Ні, діло. Саме лікареві! Це його діло — «творити благо». Тільки й серед нашого брата немало людців, схожих на головного лікаря, які дбають більше про власну користь. Ну, а щодо Тоди, то запам'ятай: я не хочу думати про нього погано.

— Ага! Ти знову про нього!

— Це тому, що ти верзеш нісенітницю.

— А що я такого сказала? — напустилася Акіко, але тут з'явилася розпашіла після ванни Каору з мильницею та рушником під пахвою: мокрі коси розпущені. Побачивши Кобасі й Акіко, вона знітилася.

— Ну, як помилась? — першою озвалася Акіко, щоб згладити незручність.

— Дякую, добре. Сама, не кваплячись...— Нахиливши голову, Каору пройшла повз Кобасі і повісила сушитися службові білі панчохи.

— Як там у палатах? Все тихо?

— Так. Тільки...

— Що «тільки»?

Каору крадькома зиркнула на Кобасі, не наважуючись почати.

— Ну, говори ж! — Акіко нетерпляче глянула на неї.

— Та ні, я...

— Та говори до пуття, не мимри!

— Я піднялася на шостий поверх, хотіла перевірити, чи всюди вимкнено світло...

— Ну й що?

— І мені здалося... Що у шістсот першій...

— Це палата Ханадзьо. Що там таке?

— ...там, здається, хтось є.

— Може, доглядальниця?

— Ні...— Каору сором'язливо потупила очі.

— А хто ж?

Щоки Каору стали яскраво-червоними.

— Чоловік?! — здогадалася Акіко.

Каору винувато нахилила голову.

Акіко зітхнула і поглянула на Кобасі, який сидів, схрестивши руки на грудях і демонстративно дивився на підлогу.

— Ти що-небудь їй сказала?

Каору похитала головою.

— Хто ж це? — Акіко задумалася.— Може, імпресаріо?

— Ні. Його вона надвечір відпускає додому. І до того ж він клопочеться про концерт. Сьогодні вдень посидів трохи і пішов.

— Отже, хтось чужий? — втрутився в розмову Кобасі.— Каору, ти не помітила, ніхто ввечері не проходив вестибюлем?

— Я не бачила. Я ж не стежу за входом.

— Еге ж, звісно,— погодилась Акіко.

— О котрій годині сьогодні замкнули головний вхід?

— О пів на десяту.

— Отже, відвідувач прийшов раніше.

Акіко визирнула в сутінок коридору. Була одинадцята година, в палатах усі спали.

— Оперували її, здається, всього днів зо три тому? — спитав Кобасі.

— Втім-то й річ...— відповіла Акіко з прикрістю.— Ну, що робитимемо?

— Може, сходите, ще раз перевірите? — запропонував Кобасі.

— Що? Зайти до неї в палату? — Тепер уже Акіко зашарілася.— Сенсею,— попрохала вона,— ходімо разом. Я боюсь.. А якщо там і справді чоловік?

— Ну то й що? Приведеш його сюди.

— Ну, будь ласка! — Акіко потягла Кобасі за рукав. Той знехотя підвівся.

— А ти тоді залишайся тут,— звеліла Акіко Каору, і вони з Кобасі вийшли за двері.

Натискаючи кнопку шостого поверху, Кобасі посміхнувся:

— Уно, здається, страшенно знітилась. Мабуть, побачила їх у неслушну мить.

— Фу, сенсею, як не соромно.— І Акіко з обуренням ляснула Кобасі по спині.

Ліфт зупинився. У коридорі панувала глибока тиша, тьмяно блимала маленька лампочка.

Кобасі й Акіко йшли зігнувшись, наче змовники, намагаючися ступати нечутно. Крім шістсот першої, всі палати на поверсі були порожні. Акіко навіть пошкодувала, що в таких чудових палатах — з душем, туалетом і холодильником — нікого нема.

Скрадаючись, вони підійшли до дверей і спинилися. За дверима було приміщення для доглядальниці, далі — хол, за ним — кімната Дзюнко.

Двері щільно зачинені, але через запнуте віконце сіялося в коридор світло. Дзюнко любила комфорт і, влаштовуючись у лікарні, звеліла принести сюди торшер з червоним абажуром, який поставила в головах.

Кобасі з Акіко притулилися до дверей. Прислухались. Жодних голосів з палати не долинало, тільки приглушено грала музика. Мабуть, програвач біля ліжка Дзюнко.

Кобасі уявив собі їх безглузде становище і мимохіть пирхнув: потрапили б вони кому-небудь на очі — засміяли б люди.

— Ходімо,— прошепотів він до Акіко.

І саме тоді почувся хриплуватий жіночий голос — без сумніву, Дзюнко.

— От недотепа-а! — Вона за своєю звичкою кокетливо розтягувала слова.

Кобасі й Акіко перезирнулися.

Хихотіння. Тоді знову Дзюнко. Іншого голосу поки що не чути. Потім почулися тихі кроки. Відчиняються двері в хол...

Кобасі торкнув Акіко за лікоть. Пригинаючись, вони відійшли від дверей і тільки в кінці коридору випросталися на весь зріст.

В ліфті Акіко зітхнула з полегшенням.

— Отже, хтось у неї все-таки є...

— Приятель, хто ж іще.

— А де ж доглядальниця?

— Звідки я знаю.

Вони змовкли: що робити? Заскочити в палату і вигнати непроханого гостя? Але тоді зразу стане ясно, що шпигували вночі під дверима, підслуховували. І ще — а раптом там усе-таки не чоловік? Верхнє світло вимкнуто, світить лише торшер, і програвач грає зовсім тихо. Та й увімкни вона його гучніше, однаково нікому б не завадила. Дзюнко сама на всьому поверсі. Ні, це не привід, щоб вриватися в палату. А коли там доглядальниця?

— Нічого, скоро дізнаємось,— пробурмотів Кобасі.

Його розрахунок був простий: набагато розумніше буде спіймати «злочинця» в той момент, коли він намагатиметься ушитись.

— Все одно він піде через головний вхід. В крайньому разі, якщо залишиться на ніч, заскочимо любчика зранку, коли мірятимемо хворим температуру.

Кобасі з Акіко повернулися в кімнату медсестер. Каору сиділа на дивані, чекаючи їх.

— Твоя правда, Каору,— сказала Акіко.

— Ви його вигнали?

— Ні.

— Чому?

— Завтра зранку. Спіймаємо на гарячому. А їй запропонуємо покинути лікарню,— відповів Кобасі.

— Кому? Дзюнко Ханадзьо?! — Акіко збентежено подивилась на нього.— Через таку дурницю?..

— Дурницю?! Приводити в палату чоловіка — дурниця? Плювати мені, що вона зірка естради,— я не стану потурати неподобству.

— Але ж ми не маємо доказів.

— Будуть. Досить того, що сторонній перебув у неї ніч.

— Але доктор Наое...

— Він її тільки лікує, а за те, що відбувається вночі, відповідає черговий. І, як черговий лікар, я вважаю її поведінку неприпустимою.

— Не знаю, чи погодиться з цим Наое.

— Ці ще мені служителі муз... Терпіти не можу їхнього кодла,— обурено закінчив Кобасі, аж тут у дверях постав чоловік. Незнайомець був високий на зріст — головою діставав майже до одвірка — і, за модою, з довгим волоссям.

Перша його побачила Акіко. Від несподіванки вона навіть підскочила.

— Ви хто? — здивовано спитала вона, мимохіть відзначивши, що незнайомець вродливий.

— Я хотів би вийти з лікарні, але парадні двері замкнені...— У чоловіка був оксамитний бас і чітка дикція.

— Вийти?..— Акіко безпорадно обернулась до Кобасі: той разом з Каору стояв мовчки і сторопіло дивився на гостя.

— Ви хто? — нарешті вимовив він.

— Кендзі Танімото.

Дівчата перезирнулися: прізвище було їм добре відоме.

— Хто-хто? — не розуміючи, перепитав Кобасі, і Акіко тихенько прошепотіла:

— Найпопулярніший естрадний співак.

Кобасі оглянув незнайомця.

— А де ви були досі?

— У палаті.

— У якій?

— У шістсот першій. У Дзюнко Ханадзьо,— незворушно, без тіні зніяковілості пояснив той. Кобасі мимоволі моргнув.

— А що ви там робили? — зло спитав він.

— Нічого особливого. Слухали музику, розмовляли.

— Так? І все?

Танімото тільки посміхнувся. Обличчя його набрало добродушного виразу.

— На жаль, нічого більше додати не можу.

— Ось як?

— Хіба я зобов'язаний звітувати? — Танімото знову розсміявся.

Акіко з Каору дивилися на нього як зачаровані.

— Вам відомо, що Ханадзьо нещодавно зробили операцію? Як ви вважаєте, це добре — турбувати хвору людину?

— Вона сама просила мене прийти.

— По-моєму, зовсім не важко збагнути, що це просто непристойно — до пізньої ночі товктися в палаті у жінки.

— Прошу пробачення. Я не знав, до якої години можна бути у хворої.— Танімото покірливо схилив голову.

— Тут лікарня, а не нічний бар.— Добродушність і гарненький вигляд нахаби все більше сердили Кобасі.— Та хто ви такий? Ні чоловік, ні наречений... Дивне нахабство!

— Пробачте.

— Я зобов'язаний відзначити це в журналі для чергування. Ви допізна були в палаті хворої. Не знаю, хто винуватець,— Ханадзьо чи ви, але я неодмінно повідомлю про все головлікаря.

— А далі?

— Можливо, доведеться попросити Ханадзьо залишити лікарню.

— Пробачте, але я не про неї... Мене ви звідси випустите? Не приховуючи ворожості, Кобасі ще раз оглянув Танімото.

— Адреса? Мета візиту?

Танімото відповідав з дорогою душею.

Кобасі записав відповіді в журнал, у графі «Пригоди».

— Так... Вам, я бачу, нічим не можна дошкулити.

— Ще раз прошу пробачити мені.— Танімото тримався так, ніби й не відчував уїдливості Кобасі.

— Випусти його,— Кобасі обернувся до Танімото спиною. Навіть огидно розмовляти з ним.— Ну й пройдисвіт! — буркнув він, коли за Танімото зачинилися двері.

— Оце мужчина! — все ще дивлячись на двері, за якими зникла постать співака, мрійливо зітхнула Акіко.

— Тобі подобаються такі кретини?

— Кретин чи ні — не знаю. Але ж який вродливий...

— Завтра все висловлю Наое...

Намагаючись вгамувати роздратування, Кобасі запихкав сигаретою.

Другого дня Наое знову прийшов на роботу об одинадцятій. Останні дні він повсякчас запізнювався, тільки раз чи два з'явився до десятої.

Медсестер такий стан речей зовсім не радував: обхід затримувався, багато справ відкладалося на другу половину дня. Та й Кобасі, коли не було Наое, ставало сутужно: всі клопоти лягали на його плечі.

Неодноразово сестри пробували поговорити з Наое, але той тільки згідливо кивав у відповідь — і все залишалось, як і раніше. А з часом він став приходити на роботу ще пізніше. Скаржитись головлікареві? Однак і це не допомогло б. Адже головний лікар регулярно переглядав журнал і не міг не знати, о котрій Наое приходить до лікарні, та, схоже, дивився на його спізнення крізь пальці. І Наое й далі спізнювався.

Квапливо вдягнувши халат, він подався в амбулаторію приймати хворих, що зачекалися його, і навіть не розпитав сестер, що там у палатах. На це він уже не мав часу.

Дізнавшись від Кобасі й Акіко про нічну пригоду, старша сестра з самого ранку поривалася поговорити з Наое. Але хворих було багато, і Наое звільнився тільки після обіду. Не починати ж таку розмову при пацієнтах... Секігуті довелося запастись терпінням.

Та після обідньої перерви, дочекавшись, коли Наое, як звичайно, не кваплячись пішов у кімнату медсестер, Секігуті, нарешті, вилила свої почуття, скінчивши монолог патетичною фразою:

— Що будемо робити?

— Дійсно, що будемо робити? — повторив її запитання Наое.

— Хіба можна залишати безкарним таке неподобство?

— А хіба не можна? — Наое демонстративно позіхнув і потягнувся за температурними листками.

— Сенсею!

— У чому річ?

— Вислухайте мене уважно.

— Уже вислухав.

— Адже вона привела у свою палату мужчину. Вночі!!! Що вони там робили?! Ви уявляєте, що б сталося, якби про це дізналися хворі?!

— Так не дізналися ж,— посміхнувся Наое.

— Але...— Старша сестра з німим обуренням глянула на нього.— Кінець кінцем, справа навіть не в тому. Невідомо, що вона ще утне, коли її не покарати цього разу.

— Можете зробити їй застереження.

— Оце вже ні. Сказати їй повинні ви, саме ви, сенсею. І до того ж я хочу знати вашу думку, думку лікуючого лікаря; досить вилаяти її, чи потрібні суворіші заходи?

— Цього я не знаю.

— Як це — не знаєте? — сторопіла Секігуті.

— Не знаю — значить, не знаю.— І Наое уп'ялився в папери.

— Інакше кажучи, ви вважаєте, що зовсім нічого не слід робити?

— Атож.

Блиснули оченята в сіточці дрібних зморщок. Старша сестра випустила кігтики.

— Що ж, коли ви займаєте таку... своєрідну позицію, я змушена звернутися до головного лікаря.

Наое промовчав.

— Доктор Кобасі, який вчора чергував, вкрай обурений... Ви дозволите мені самій поговорити з головним лікарем?

— Будь ласка.

Старша сестра була вражена байдужістю Наое, їй навіть відібрало мову.

— Що ж...— нарешті видавила вона.— Взагалі... Принципи нашої лікарні не дозволяють...

— Вам що, робити нічого? — урвав її Наое.

— Мені?! Мені нічого робити?!

На пронизливий крик Секігуті, кинувши справи, збіглися медсестри. Тонка шия старшої сестри побагровіла.

— За поведінку цієї безсоромниці відповідатимете ви! — Секігуті тицьнула в Наое пальцем.

Наое мовчав.

— Як ви її вихваляли: «Чудова актриса», «мила дівчинка»... Ось вам і «мила», ось вам і «чиста»!

— Вона гарна артистка. Грати — її професія. Вона повинна володіти цим мистецтвом віртуозно. Інакше не виступала б на сцені.

Старша сестра дивилась на Наое, не розуміючи, до чого він хилить.

— Вона зіпсована — та саме тому їй чудово вдається грати наївність. А взагалі, нічого страшного не сталося. Ну, кого вона потривожила?

— Ви що говорите, сенсею? Лише чотири дні тому ви самі оперували її. Невже вас як лікаря не турбує її поведінка?

— Не турбує. Тому що одне одного зовсім не стосується.— Наое засміявся.— Якщо це підносить їй настрій — нехай!

Старша сестра з жахом подивилась на нього.

— Ну, гаразд,— примирливо скінчив Наое,— не беріть це близько до серця.— І обернувся до Норіко, що тривожно прислухалася до розмови.— Почнемо обхід.

Огляд Наое починав завжди з третього поверху — з двох великих і дешевих палат. В них лежало по шість чоловік. Стінні шафи завалені одягом, посудом, коло ліжок килимки, постільні речі, на яких уночі відпочивають родичі хворих або доглядальниці. Стіни, колись кремові, давно не фарбовані і подекуди зовсім пооблуплювались. Минулого року в лікарні був ремонт, але до цього поверху так і не дійшли. У чоловіків стіни яскравіють афішами, фотографіями актрис, у кутку стоїть

гітара. У порівнянні з цими палатами «люкс» Дзюнко Ханадзьо видається просто королівськими апартаментами. Зате в дешевих палатах немає місця смутку: всі між собою як рідні, завжди можна розважити душу.

Біля вікна лежав Кокіті Уено. Після переливань крові, він почав поправлятися і міг уже сидіти на ліжку, сам їсти. Ходити, правда, поки що не міг, ноги не слухались.

Наое зайшов до палати якраз тоді, коли Уено робили переливання крові. Крапля за краплею вливалася кров у здуту вену. Доти бліда, висохла, як пергамент, шкіра стала живою і еластичною, навіть щоки порожевіли.

Дружина старого, Тійо, щупла, ще досить моторна, з першого дня не відходила від чоловіка.

Коли Наое закінчив огляд і попрямував до виходу, стара задріботіла за ним.

— Лікарю, можна вас потурбувати?

Наое здивовано зупинився. Тійо, котра, як запевняли сестри, завжди мовчала й хіба що кивала головою, раптом заговорила.

— Що, бабусю?

— Я... я хотіла спитати...— нерішуче проказала вона, дивлячись на підлогу.

— Закінчу обхід — тоді поговоримо, гаразд?

— Добре.

— Хвилин за двадцять підійдіть до кімнати медсестер.

Стара вдячно кивнула.

Наое швидко обійшов палати на третьому, четвертому і п'ятому поверхах. Залишився шостий, де лежала сама Ханадзьо.

Вона сиділа на ліжку в рожевому пеньюарі й розчісувала коси.

— Будете оглядати? — Дзюнко поклала щітку на тумбочку і, не чекаючи, поки їй скажуть, лягла на ліжко. Вона вже добре засвоїла, що від неї треба.

Норіко подала рушника. Наое, ретельно витираючи руки, спитав:

— Боляче?

— Та-ак, трохи...

— Це результат вчорашнього.

— Ви про що? — Дзюнко округлила і без того великі очі. Вигляд вона мала найпростодушніший.

— Ви не розумієте?

— Ні.— Дзюнко здивовано похитала головою.— А в чому річ?

— Ну, як мені вас покарати?

— Не лякайте, лікарю.— Дзюнко жартівливо ляснула Наое по руці.— Вигадник!

— Ошукую не я, а ви.

— Я?!

— Не дозволяйте собі легковажності.

— Фі, лікарю! Проти-ивний,— томливим голоском проспівала Дзюнко.

Наое кинув Норіко рушника і вийшов у коридор.

Тійо вже чекала на них, вмостившись на диванчику в кімнаті медсестер.

— Що сталося? — Наое вийняв з кишені стетоскоп, віддав його Норіко і також сів на диван біля старої.

— Не знаю... Чи варто вас турбувати такими дрібницями...

— То що там таке? Кажіть до пуття.

— Нещодавно я отримала оце... з лікарні.— Вона витягла з-за паска кілька аркушиків паперу.— Тут написано, що я повинна платити за щось...

Наое переглянув аркушики.

— Це рахунки.

— Які рахунки?

— Бачите, в чому річ. Платня за лікування в усіх лікарнях різна. Звичайно сума страхування на випадок хвороби покриває рахунки. Але в нашій лікарні, окрім двох загальних палат на третьому поверсі, за інші треба трохи доплачувати. Перший тиждень ваш чоловік лежав у палаті на двох, а за неї треба платити додатково приблизно по тисячі ієн за день. Страховка страховкою, а доводиться приплачувати.

— Ось воно що...

— Тепер він лежить у палаті, за яку доплачувати не треба. А що, у вас із грошима важко?

Стара потупилася.

— Адже я, відколи старий захворів, весь час сиджу тут, біля нього...

Наое дістав з кишені сигарету. Норіко, яка переглядала медичні карти, подала йому попільничку.

— Ну, якщо не можете заплатити зараз, потім заплатите.

— Але...

— У вас таки зовсім немає грошей? — трохи подумавши, спитав Наое.

Тійо сумно кивнула.

— Ну й гаразд. Нема — і не треба.

Вона здивовано глянула на нього.

— Нема грошей — і все. Нічого не вдієш. Будуть вимагати — так і відповідайте. Це найсильніший аргумент.

Старенька зовсім розгубилася.

— Ви раніше десь працювали?

— Так, час від часу...

— Де?

— В ресторанчику, посуд мила.

— І скільки вам платили?

— Я працювала десять днів на місяць і отримувала дванадцять тисяч ієн. От одужає старий, знову влаштуюся де-небудь. Може, тоді й наладиться якось із грошима.

— Стан вашого чоловіка незадовільний, виписати його він не має права. І ще, ніхто не може вимагати грошей у тих, хто їх просто не має.

Стара знову кивнула, але було видно, що вона анічогісінько не розуміє.

— У наш час найгірше — коли мало грошей,— вів далі Наое.— Атож, в Японії краще бути або дуже багатим, або зовсім жебраком... Нема, то й дарма — і нічого турбуватися, як заплатити за лікарню, скільки коштує лікування...

Тійо поштиво слухала.

— А... а дід мій одужає?

Наое затягнувся, випустив дим.

— Ні, не одужає.

— Значить, помре? — Старенька розгублено подивилася в очі Наое.

— Хіба вам не казали, що він невиліковно хворий?

— Казали, казали... Отже, й лікарня йому не допоможе?

— У нього хвороба крові. Доки роблять переливання крові — все буде більш чи менш добре, але поступово він все одно буде слабшати й слабшати. Тут медицина безсила. Переливання коштує дорого, щоразу — кілька тисяч ієн. Тож повторюю: йому найкраще залишатися в

лікарні, за рахунок допомоги. Звіртеся нам і ні про що не думайте. А чоловікові про нашу розмову жодного слова.

— Добре-добре...— старенька знову слухняно закивала.

— Безнадійно хворих багато. У нас є хворий на рак шлунка; він не дотягне й до кінця року... Рано чи пізно — всі там будемо. Тільки хтось знає свій час, а хтось — ні,— мовби розмовляючи сам із собою, пробубонів Наое.

Тійо шморгнула носом, витерла його пальцем.

— Дякую, лікарю.— Із сльозами на очах вона вклонилася і вийшла з кімнати.

Наое провів поглядом її маленьку згорблену постать і обернувся до Норіко:

— Хіба Кобасі не казав їй, що старий приречений?

— Та ні, здається, прямо не говорив.

— Даремно.

— Мабуть, просто не наважився. Ці двоє старих такі нещасні...

— Ну то й що? Хвороба є хвороба.

— У них і дітей немає, так удвох і зістарілись. Дивишся інколи, як вона піклується про нього,— такий жаль бере, що хоч плач.

— Нелегко їй...

— А щоночі, вона до старого під бік... Лежать поруч — маленькі, худенькі, ну зовсім діти.

— А інші не заперечують?

— А що заперечувати? Ну, скосить хто оком, та без зла. У них в палаті всі один про одного турбуються.

— Взагалі вона молодець, гарно тримається.

Норіко зітхнула.

— Невже у них справді нема родичів? Адже ніхто жодного разу не провідав старого.

— І добре, що нема. З допомогою простіше. Раз нікого нема, нічого нема — і проблем ніяких. А от якби старому довелося вираховувати, яку суму покриває страховка та скільки треба доплачувати — він би замучився зовсім.

— І то правда... Їй буде тяжко, коли дід помре...

— Що вдієш?

— Такі дружні... Язик не повертається сказати.

— Родичів неодмінно треба попереджати.

— Але ж як страшно знати заздалегідь!

— Зате смерть не буде несподіваною.

— Все одно, смерть — це жахливо. Правда, Юко?

Юко Каваай сиділа поруч Норіко і крутила з марлі тампони.

— Якщо вже помирати,— зітхнула вона,— то разом з коханою людиною.

— Самогубство?

— Ну, це, звичайно, романтика. Але пережити смерть близької людини, мабуть, дуже тяжко.

Юко відклала марлю й підвела очі. Їй було всього двадцять, кругле личко світилося юністю.

— Ось ці старий зі старою — вони ж як одна людина... Це ж чудово — жити одним диханням, як вони!

— Вмирати все одно доведеться поодинці,— озвалася Норіко.— Хтось помре перший.

— Як страшно думати про це!— Юко зіщулилася.

Наое у розмову не втручався. Потім несподівано підвівся і, всунувши руки в кишені халата, вийшов у коридор.

Десятого грудня, через чотири дні після нічної пригоди, Дзюнко Ханадзьо виписалась з «Орієнталу».

Секігуті запевняла всіх, що Ханадзьо змушена була покинути лікарню після неприємної розмови з головлікарем, якому вона сама доповіла про те, що сталося. Ніхто, однак, не вірив жодному її слову.

Старша сестра, справді, не проминула донести, але Ютаро, як і треба було сподіватися, пропустив це повз вуха. День виписки — десяте грудня — був призначений заздалегідь.

— Навряд, щоб наш скупердяй вигнав багату пацієнтку. Та ще через таку дурницю. Подумаєш, привела мужчину! — перешіптувалися медсестри.

Все ж, після розмови із старшою сестрою головний лікар викликав до себе Наое.

— Це правда? Те, що розповідає старша сестра?

— Не знаю,— знизав плечима Наое,— мене тієї ночі не було, але черговий лікар запевняє, що правда.

— Ну й дівчисько!.. Оце темперамент!.. І хто ж до неї приходив? Кендзі Танімото? Співак?

— Кажуть, він.

— Мабуть, вона давно з ним гуляє.

— Не знаю.

— Так...— Ютаро посміхнувся.— Старша сестра лютує. Вигнати її, каже, треба з лікарні, щоб іншим не кортіло. Думаю, не варто так суворо, га?

— Принаймні ця історія не зашкодила її самопочуттю.

— А-а... Ну й гаразд.— У Ютаро не було бажання зчиняти галас.—Отже, так: скажемо, що я вилаяв її.

— Зрозуміло.

— А постать у неї, мабуть, гарна?..— Головлікар несподівано змінив тему розмови і очікувально подивився на Наое.— Шкіра біла...

— Скоріше бліда.

— Справді?..— Ютаро мрійливо звів погляд на стелю.— Бліда і гладенька...

— Ні, шкіра у неї поганенька.

— Невже?! Можливо, від утоми? Працює багато.

— Не думаю. Найпевніше, від наркотиків.

— Та ну?! Чому ви так вирішили?

— Сліди на руках, і шкіра суха.

— Он як...— протягло мовив Ютаро.— Але для чого? Для чого їй це треба?

— Гадаю, більше для пустощів.

— І все ж таки не розумію.— Він покрутив головою.— Ну навіщо цій чарівній наївній дівчинці наркотики?

— Наївною вона видається тільки зі сцени.

— Треба ж... А подивишся по телевізору — зовсім інша людина!

— Це завжди так: зовні — одне, зсередини — інше.

Ютаро засоромлено закліпав, злякавшися, що Наое натякає на його зв'язок з Маюмі. Але Наое задумливо крутив у руках чайну чашку.

— Ви нічого їй не казали? Я маю на увазі наркотики.

— Ні, адже я не впіймав її на цьому. А без доказів...

— Може, мені спробувати поколотися? — Ютаро зітхнув.

— Не раджу. Звичайно, якщо зібралися помирати, тоді інша річ.

— Та ні, помирати мені поки що не хочеться,— засміявся Ютаро.

Обличчя Наое залишилось непроникливим.

Того дня, коли Дзюнко виписувалась, Наое зайшов до неї. В палаті вже сиділи президент телекомпанії, імпресаріо і шофер.

— Будь ласка, вийдіть до сусідньої кімнати,— попросила Норіко.

Все було майже в нормі, і огляд скінчився швидко.

Щойно одягнувшись, Дзюнко спитала:

— Коли мені прийти показатися?

— Наступного тижня. А потім — в останніх числах кожного місяця.

— Якщо можна, то мені зручніше вечорами...

— Можна, тільки в мої чергування.

— А зараз відомо, коли ви будете чергувати увечері?

Норіко, не приховуючи невдоволення, обернулась до Наое:

— Це ж не заведено!

— Що — не заведено? — не зрозумів той.

— Амбулаторні хворі повинні приходити на консультацію вдень.

— Як виняток, дозволимо ввечері,— відрубав Наое. Кинувши рушничок на тацю Норіко, він попрямував до виходу.

— Стривайте! Сенсею! — гукнула його Дзюнко.

Наое обернувся.

— Сенсею, а можна мені інколи, ну, скажімо, раз на місяць, лягати до вас у лікарню? Так хочеться часом відпочити...

— Будь ласка.

— І ви дасте мені довідку?

— Дам.

— Навіть якщо я не буду хвора?

— Адже я сказав.

— От спасибі! — радісно заусміхалась Дзюнко.— Скажіть, сенсею, а що ви любите найбільш? Ну, скажімо, з їжі, напоїв?

— Що? Та, мабуть, особливо нічого...

— Давайте колись підемо до ресторану. Я пригощаю. Я знаю, у вас дуже мало часу, і в мене також... Однак я дуже хотіла б віддячити вам.

— Це зовсім не обов'язково.

— Що ви, що ви... Я така вдячна вам!

— Ваш імпресаріо вже вручив мені якийсь подарунок.

— Ні-ні, це від фірми, я тут ні при чому. Нам неодмінно треба посидіти десь, побалакати.— В голосі Дзюнко з'явилися кокетливі нотки. — Ну, будь ласка, подаруйте мені вечір.

— Доктор дуже зайнятий. До того ж вам при геморої шкідливо пити,— сухо зауважила Норіко.

— Справді? А імбирне пиво? Або сік? Це можна?

— Сенсею,— Норіко взяла Наое за лікоть,— нас чекають.

— Не забудьте! — підморгнула йому Дзюнко.

За якийсь час Дзюнко в брюках і в легкому червоному пальті випурхнула з лікарні, сіла в машину й поїхала геть.

РОЗДІЛ XIII

Ютаро приходив до Маюмі разів два-три на тиждень, як правило, через день, а то й кілька днів підряд. Вихопитися з-під пильного ока мадам Ріцуко було не просто; доводилось повсякчас хитрувати — то нарада, то ділова зустріч.

Хоч від того вечора минуло вже кілька днів, але Ютаро не з'являвся. Маюмі взагалі була рада. Все ж наприкінці тижня Маюмі занепокоїлась. Звичайно відсутність Ютаро, навіть досить довга, не турбувала її, особливо після того, як вона отримала від нього гроші, однак зараз Маюмі собі місця не знаходила.

«А раптом він про що-небудь дізнався?» — ця думка надокучала їй всюди, щоразу це «а раптом?» кидало її у паніку.

Нарешті Маюмі не витримала. Гарно все обміркувавши, вона зважилася сама зателефонувати Ютаро. Додому дзвонити було не можна,

до телефону могла підійти Ріцуко, і Маюмі подзвонила в лікарню вранці, коли його найимовірніше можна застати на місці. Трубку зняла секретарка.

— Вас турбують з фармацевтичної фірми «Дайке». Будьте ласкаві, попросіть до телефону пана Гьоду.

Взагалі Маюмі намагалася дзвонити зрідка, проте інколи — разів два-три на місяць — їй все ж доводилося зв'язуватись із Ютаро, і, щоб не викликати підозри, вона дзвонила начебто від фірми «Дайке». Хоч лікарня й не маленька, однак службовців не так уже й багато, до того ж більшість — жінки — створіння балакучі. А якщо кому-небудь стане відомо про «пасію» головного лікаря, неодмінно знайдуться «доброзичливці», які одразу ж повідомлять мадам Ріцуко.

Насправді ніякої фірми «Дайке» не було, та назва звучала досить правдоподібно... Якби Ріцуко запідозрила щось недобре, Ютаро завжди міг би сказати, що вона не те почула. Але поки що все йшло гладенько і фірма «Дайке» процвітала. Кожних три місяці Ютаро вигадував нову назву і записував її до телефонної книжки Маюмі. Інколи, заплутавшись, Маюмі називала «фірму», що припинила своє «існування» ще півроку тому. Одначе хитрощі вдавалися — Ріцуко нічого не знала про Маюмі.

— Як ви сказали? Фармацевтична фірма «Дайке»? — двічі перепитала секретарка, потім перемкнула апарат. Головний лікар був у себе в кабінеті.

— Слухаю вас, — озвався сиплуватий голос Ютаро. Він зрозумів, що це Маюмі, та чомусь відповідав стримано і небагатослівно.

— Татусю, у чому справа?

— А що таке?

— Довгенько не з'являвся. Я навіть хвилюватися почала: чи не трапилось чого. От і вирішила подзвонити.

— А-а... Дякую.

«Може, у нього в кабінеті Ріцуко? Якось дивно він розмовляє....»

— Коли прийдеш?

— Сьогодні, на жаль, не вийде. Давайте домовимось... ну, скажімо, на завтра або післязавтра.

— Не вийде?

— Добре, я зроблю все, що в моїх силах.

Маюмі уявила собі, як Ютаро при цих словах ввічливо схилив голову, і хихикнула.

— Май на увазі, якщо не прийдеш, — мовила вона, — знайду собі кого-небудь іншого!

— Що ви, що ви, не варто хвилюватися з цього приводу.

— Що ти мелеш, татусю?! — розсміялася Маюмі і повісила трубку.

Ютаро приїхав до Маюмі, як і обіцяв, другого дня.

Ще не ввійшовши, накинувся на неї, всю обслинив, але зазнав фіаско.

— У клопотах весь час,— виправдовувався він,— втомився...

Глянувши на годинника, Ютаро почав кваплива вдягатися.

— Вже? — Маюмі незадоволено скривилася. — А я?

— У нас незабаром перевірка, всі просто відбігали ноги...

— Яка ще перевірка?

— Комісія по контролю за використанням наркотиків. Кажуть, дуже сувора.

— Хіба в лікарнях влаштовують перевірки?

— Що ти! Ще й які! А якщо йдеться про наркотики, то й поготів.

— Он як... — Маюмі, що сиділа на пуфику перед люстром, на мить забула про свою зачіску.

— Між іншим, з'ясувалося, що дехто у нас балується наркотиками.

— Хто?

— Ну, ця... Дзюнко Ханадзьо.
— Справді?! — У Маюмі полегшало на серці. Чомусь вона сподівалась почути інше ім'я.
— Принаймні так вважає Наое.
— Доктор Наое?..
— Каже, шкіра показує. Та й сліди від ін'єкцій...
— А що, цього достатньо, щоб вважати людину наркоманом?
— Ні, звичайно... Але інтуїція тут відіграє не останню роль. Коли Наое вважає, то так воно і є.
Маюмі була вражена. Співачка Ханадзьо — наркоманка. Та набагато більше її здивувало те, що саме Наое звернув на це увагу. Чи не зв'язані ці факти однією ниточкою?
— Ну, і як вона?
— Виписалась.
— Та ні, я про наркотики.
— А хто її відає? Та це точно й не доведено, просто Наое запідозрив, що вона колеться, от і все. — Ютаро крутив короткою шиєю, поправляючи краватку.— Ну й молодь тепер... Зовсім перестав її розуміти.
— Чи не в мій це город камінчик?
— Ну що ти.— Ютаро підійшов до Маюмі і також втупився в люстро.
— А як поводиться доктор Наое?
— Все так само... А що? Хочеш його спокусити?
— От іще! — пирхнула Маюмі.— Адже він женоненависник.
— З чого ти це взяла?
— Ти ще маєш сумнів? Глянь-но, скільки медсестер у лікарні упадає коло нього, а він на них навіть і не дивиться.
— Атож... Жінки самі вішаються йому на шию, — помовчавши, знехотя погодився Ютаро.
— Слухай, татуню, а як там твоя дочка? — В Маюмі наче диявол оселився.
— Мікіко?
— Вже заспокоїлась?
— Так... Здається.
— А ти знаєш, де вона була того вечора? — Маюмі глузливо примружилась.
— Як де? У подружки.
— У подружки... У якої?
— Університетської...
— Хм... А ти не намагався з'ясувати докладніше?
— Для чого? Адже вона сама сказала.
— Ну-ну.
— А тобі що? — огризнувся Ютаро.— Що тут такого особливого?
— Та нема нічого...— Маюмі відійшла від люстра і вляглася на дивані.
— Ти знайома з Мікіко?
— Ні, не знайома.
— І чого це вона тебе так цікавить?
— Адже кумедно — наречена втекла з оглядин.
— Кому сміх, а кому й сльози...— Ютаро одягнув піджак.— Ну я йду.
— Стривай-но,— Маюмі трохи підвелася.— А може, вона закохана в Наое?
— Ти розумієш, що говориш? — Уже на порозі Ютаро спинився і здивовано втупився в Маюмі.— Мікіко? В Наое?
— А що, хіба це неможливо?
— Ти маєш докази?
— Ні. Просто мені раптом спало на думку.

Тепер уже Ютаро не міг спокійно піти. Він повернувся і сів на диван біля Маюмі.

— Доктору Наое тридцять сім,— сказав він.

— А дівчатам часто подобаються мужчини такого віку.

— Але ж Мікіко жодного разу з ним навіть не поговорила.

— Ти певний цього? — Маюмі посміхнулася.

— Тобі щось відомо? Ану, викладай!

— Нічого мені не відомо. Ну, а раптом вони зустрічалися? Тихенько, потай?

— Дурниці. Наое має коханку.

— Хто вона?

— Медсестра Норіко Сімура.

— Отже, все-таки є...— Маюмі не мала сумніву, що у Наое є жінка, але зараз, почувши це від Ютаро, чомусь розгубилася.— Ну й що з того? — вона презирливо гмукнула.— Не здивуюся, якщо у нього їх і дві, і три. Це ж Наое.— Маюмі бадьорилася, хоч на душі в неї було гидко.

— Дивні речі ти сьогодні говориш, від розмов з тобою здуріти можна...

— Знаєш, татуню, справа, звичайно, твоя,— улесливо зважила Маюмі,— тільки моя тобі порада: не зволікай з оглядинами.

— У цьому можеш не мати сумніву. Найближчим часом усе залагоджу.

— З тим самим нареченим?

— Так, довелося просити в нього пробачення. Сказали, що наречена потрапила в аварію.

— Ач, як татуньо старається!

— Повинен же піклуватися єдиною дочкою.

— Ну, звичайно, повинен! — заспокоїла Маюмі Ютаро і з усім єхидством, на яке тільки була здатна, додала: — Щасливий ти, татуню.

— Я? Щасливий?

— «І лише сам батько у невіданні блаженному...» — виразно продекламувала Маюмі.

— Ти про що?

— Гаразд-гаразд. Зібрався — то йди.

Слова Маюмі неприємно вразили Ютаро, але вдома чекала Ріцуко, про це не можна було забувати. Він сказав, що йде до Будинку лікарів; скоро вже п'ята, а о шостій вони збиралися піти грати в маджонг [1] до Хіраями:

— То я йду?

— Йди-йди.— Маюмі навіть голови не повернула до Ютаро.

РОЗДІЛ XIV

Ріцуко навчилася грати в маджонг років зо два тому. А Ютаро був азартним гравцем ще в студентську пору. І вже маючи свою власну лікарню, він, як і раніше, запрошував своїх колишніх партнерів зіграти партію-другу.

Останнім часом він грав з лікарями Хіраямою та Утімурою, що мешкали в районі Мегуро. Всі троє мали справ по саму зав'язку, тому випадало збиратися не часто, раз на місяць, але тоді вже грали до пізньої ночі. Ютаро приходив рідше: діяльність у муніципалітеті та в правлінні Асоціації лікарів не залишала вільної години.

Ютаро сам узявся навчати Ріцуко маджонгу. Збоку могло видатися смішним — втовкмачувати ази цієї складної гри п'ятдесятилітній дружині, але Ютаро мав таємний замір. З віком Ріцуко зробилася нервовою, дратівливою, а маджонг міг розважити її. Крім того, так він на-

---

[1] Маджонг — китайська гра в кості.

чебто спокутував свій гріх з Маюмі, але, головним чином, ці забави за північ допомагали йому уникати подружніх обов'язків.

Попервах Ютаро побоювався, що дружина не захоче сушити голову над цією грою. Однак час од часу він повертався до розмови: «Це ж нецікаво — тільки дивитися. Навчилась би. Ти навіть уявити собі не можеш, що це за втіха». Несподівано Ріцуко зацікавилась.

Декілька вечорів Ютаро чесно присвятив дружині, пояснюючи правила гри. Та скоро це йому надокучило. Передоручивши Юдзі навчати Ріцуко й Мікіко, він «умив руки».

З часом, однак, Ютаро зрозумів, що прорахувався. Ріцуко несподівано захопилася грою, довгенько засиджувалася за нею із старшою медсестрою, набила руку, і врешті залучила до гри й дружину Хіраями.

От і виходило, що Ютаро навчив Ріцуко собі на біду. Бо коли раніше він міг сказати, що йде грати в маджонг, а сам біг до Маюмі, то тепер це вже було неможливо. Більше за те: Ріцуко навчила й мадам Хіраяму, і вони могли сідати грати всією компанією — пара на пару. До того ж домовлялися прс зустріч жінки, які чудово знали розпорядок дня чоловіків, і знайти привід, щоб уникнути цих зустрічей, було непросто.

Маджонг Ютаро любив, але подібна компанія не дуже влаштовувала його. Якщо вже грати, то по крупній, з ризиком, а так — який у цьому глузд? Ставки були мізерні, гроші переходили від чоловіка до дружини, од дружини до чоловіка. Ютаро злостився: що за втіха в такій грі?

Хіраяма в цілому дотримувався тієї ж думки; але жінки його давно вже не цікавили і маджонг у сімейному колі, як не дивно, втішав його.

З усіх чотирьох нервувався лише Ютаро — його думки були про Маюмі, але подавати виду не можна було, і він утішався тим, що лихо не без добра: втомленій Ріцуко він буде не потрібен.

Того вечора вони зіграли тільки три партії, Ріцуко вигравала, за нею йшло подружжя Хіраяма, Ютаро був позаду всіх.

Незважаючи на зневажливе ставлення до партнерів, Ютаро все-таки захоплювався і грав з азартом. Але сьогодні, програвши, що бувало з ним рідко, він навіть не засмутився; набагато більше його тривожило інше, він зустрічався з Маюмі і зазнав невдачі.

Грати почали о шостій, а до десятої вже скінчили. Але розходитись не квапились: крім самої гри, дами завжди чекали випадку побалакати. Природно, тема була одна, близька для всіх — лікарня, лікарська практика.

— Як у вас з медсестрами? — поцікавилась дружина Хіраями.

— Замінюємо стажерами, тож якось і справляємося.— Ріцуко випила цілу пляшку пива, і очі в неї трішки почервоніли.

— А у нас залишилося всього три.

— Адже у вас було чотири?

— Отож і воно. Пам'ятаєте, років зо два тому прийшла до нас учениця, Яно, вона ще жила у нас.

— Пам'ятаю, пам'ятаю. Подовжене личко... Така мила дівчинка.

— Так ось. Вона працювала у нас і вчилася на медсестру. До обіду у лікарні, а потім на курсах. І от, уявіть собі...

— Невже покинула?

— Атож! Вивчилась, склала держіспити, ну, стала, нарешті, справжньою медсестрою. Ми все гадали: ось, почне тепер працювати по-справжньому, а вона — будь ласка — раптом заявляє, що виїжджає додому до батьків.

— Каже, що у матері хворе серце. Але, звичайно, це лише привід. Вона й раніше знала, що мати нездужає.

— Як же так можна? Ви хіба не домовились, що після курсів вона відпрацює кілька років у вас?

— Так, звичайно, усна угода була. Вона обіцяла відпрацювати два роки.

— Угода є угода!

— Звісно! І я так вважаю. Я просила доктора, щоб він твердо поговорив з нею, суворіше...— мадам Хіраяма величала свого чоловіка «доктором»,— а він і слухати не бажає. Що ж, каже, коли мати нездужає, хай їде.

— Ой, мій такий самий недотепа!

— У нас торік була така ж історія.

— До чого прикро: помагаєш, помагаєш людині, а вона вивчиться — і добра не пам'ятає.

— Атож... Сучасні дівчата поняття не мають, що таке обов'язок, вдячність... Отримають своє — і до побачення.

— Вам простіше, у вас лікарня манюсінька, відповідно менше й роботи. А у нас просто рук не вистачає.

— Маленька, велика — яка різниця? Приватним лікарям усім важко. Державні й муніципальні лікарні безсоромно переманюють до себе сестер.

— Так, просто біда з цими медсестрами. Не знаєш, як і догодити їм. Незрозуміло, хто у кого працює: вони у тебе чи ти у них.

— А у вашій Асоціації лікарів це питання не порушували?

— Само собою.— Роздратування чулося в голосі Ютаро. Питання про медсестер, можна сказати, нав'язло у всіх на зубах, в Асоціації воно повсякчас дискутувалося.— Курси медсестер є в кожному районі, тільки охочих учитися мало.

— І чому ніхто не бажає працювати медсестрою?

— Зарплата мала.

— Ви так вважаєте? А як на мене, їм платять досить пристойно.

— Ну що ви, не так багато, якщо врахувати обсяг роботи.

— Ні, все-таки і знання в них неабиякі, і відповідальність чимала!..

— Як же бути? Якщо підвищити їм зарплатню, приватні лікарні просто розоряться!

— І так ледве кінці з кінцями зводимо,— зітхнула Ріцуко. Правду кажучи, вона була не дуже обізнана зі справами «Орієнталу», та, коли заходило про гроші, поміркувати дуже любила.

— Еге ж... Якщо й далі так буде, скоро підемо з торбами,— підтримала її мадам Хіраяма.

— Все зло в низькій платні за лікування,— підсумував Ютаро.

Хіраяма та дами згідно кивнули. У цьому питанні обидва подружжя мали повну злагоду.

— Постіль, триразове харчування — і за все 1480 ієн у день! Та навіть готелю такого дешевого у нинішній час не знайдете!

— Ви пам'ятаєте все до ієни? — була вражена Ріцуко.

— Ще б пак! — не без в'їдливості відпарирувала Хіраяма.— В нашій лікарні не те, що у вас — людей мало, тож я і в приймальній палаті сиджу, і ліки пакую, і фінансовий облік веду, і за хворими також доглядаю. Та що й казати — роботи — тільки встигай обертатися.

— Ну і я роблю те саме! — спробувала докинути слово Ріцуко.

— Хіба можна порівняти вашу лікарню — скільки у вас ліжок? Сімдесят? — з нашою...

— Але, послухайте, Хіраямо-сан, велика лікарня зовсім не означає великих прибутків,— закурюючи сигару, почав Ютаро.— Знаєте, мені інколи здається, що набагато вигіднішою була лікарня, в якій у мене працювало всього п'ятеро. А як почало рости діло, збільшились і витрати: тільки на одну зарплатню скільки витрачається. От на інших підприємствах: більше вкладаєш — більше одержуєш. А у нас...

— Так, у принципі,— пристав до розмови Хіраяма,— підприємство розширилось — прибуток збільшується. Але в медичній практиці, мабуть, не все так просто...

— Справді. То ви вважаєте, що найкращий варіант — це невелика лікарня, така, як наша? — мадам Хіраяма, здається, трохи заспокоїлась.

— Ну, цього я не казав.

— Біда в тому, що маленькі лікарні люди оминають, навіть із звичайним апендицитом нікого не заманиш,— знову поскаржилася

Хіраяма.— Прийшов до нас нещодавно різник — лавка у нього тут неподалік. Доктор Хіраяма його оглянув і каже: «Треба робити операцію, видаляти апендикс». Той згоджується. Ми готуємо йому місце в палаті, вже чисту постіль постелили. Чекаємо. І що ви думаєте? Він не приходить. Дзвонимо йому додому, питаємо: що трапилось? А він, уявіть, відповідає, що передумав. Родич його, мовляв, у муніципальну лікарню ліг — і він туди ж збирається.

— Може, боїться, що у мене руки погані? — невесело посміхнувся Хіраяма.

— Я раніше завжди брала в нього м'ясо, але тепер ноги моєї там більше не буде!

— Який негідник! — підтакнула Ріцуко.— Ну як можна порівнювати лікаря Хіраяму із шмаркатим хлопчаком з муніципальної лікарні?

— А платня?.. Ви тільки подумайте: за операцію апендициту всього десять тисяч ієн! Уявляєте? — Мадам Хіраяма обурено змовкла.

— Невже так мало? — здивувалася Ріцуко.

— От бачите! — Дружина Хіраями навіть зраділа.— Я ж кажу: все через те, що наша лікарня занадто маленька... Ах, як я вам заздрю! Так хотілось би жити спокійно, як ви, не рахуючи кожної ієни!..

— Десять тисяч ієн... В барі на Гіндзі їх на півгодини не вистачить,— зауважив Ютаро.

— Що-що, а це тобі чудово відомо,— в'їдливо мовила чоловікові Ріцуко.— Тільки й знаєш вештатись по барах. А операції робиш майже задурно.

— Ми говоримо про різні речі.— Ютаро роздратовано насупився, і Хіраяма заквапився змінити розмову: — Заробити, звичайно, можна — на ліках, на ін'єкціях... Хоча, між нами кажучи, пацієнтів просто загодували ліками.

— До речі, ти чув, яку штуку втнув Ясуї? — неголосно спитав Ютаро в Хіраями, одвертаючись від дружини.

— Який Ясуї? Той, що живе в Міта?

— Так, одного разу після засідання в Асоціації ми пішли з ним випити і він розповів мені. Коли до нього приходить хворий, що лікується за страховкою, Ясуї неодмінно знаходить у нього плаваючий апендикс.

— Що ж виходить? У всіх, хто оплачує лікування за страховкою, плаваючі апендикси?

— Саме так.

— Ну й ну...

— Адже операція найпростіша: закріпив кінчик апендикса — і все тут. У кого все гаразд, взагалі нема чого робити. Розрізав — зашив. А потім, коли що, можна завжди сказати, нібито апендикс знову зсунувся; все одно ніхто в цьому не розбирається.

— Ну, а коли видаляєш апендикс? Це ж анекдот — виписувати рахунки на дві операції одночасно.

— Звісно. В таких випадках у документах пишуть, що операції зроблено в різний час.

— Як на мене, це вже занадто.

— Зате вигідно.

— М-гу... І що, Ясуї давно вже це практикує?

— Років два-три. Йому теж хтось підказав.

— А страхова інспекція нічого не помітила?

— Та якось йому натякнули, що занадто багато в нього плаваючих апендиксів.

— Засікли все-таки,— усміхнувся Хіраяма.

— Але він це робить тільки з тими, хто лікується за страховкою, тож неприємностей не буває.

— Я, либонь, не наважився б на це.

— Ну й сиди все життя невдахою,— пирхнула мадам Хіраяма.

— Тим, хто не розбирається, краще помовчати.

— Ось так він завжди,— поскаржилася дружина.— Слова вимовити

не дає. Між іншим, і дружина Кайти — ну, того, що живе біля станції,— також незадоволена.

— А їй чого плакатися? У них завжди повна приймальня.

— Він окуліст. А окулісти мають роботи багато, грошей мало. Промивання, наприклад, коштує сімдесят ієн. А скільки це забирає часу! Кайта сам говорить, найвигідніше бути дантистом.

— Ні, найліпше — ветеринаром,— сказав Ютаро.— Ніяких тобі страховок...

— І вимагай скільки хочеш,— усміхнувся Хіраяма.

— А пацієнти — люди заможні.

— Та не пацієнти. Їхні хазяї...

Всі розсміялися.

— Поставиш не той діагноз — не велика біда, відповідальності ніякої.

— Може, перевчишся на ветеринара? — запропонувала чоловікові мадам Хіраяма.

— А ти до собаки підійдеш?

— Нізащо в світі.

— Ну, от, і я теж.

Всі знову засміялися.

— А взагалі, парадокс,— Хіраяма несподівано посумнішав.— Чим гірший лікар, тим частіше у нього повторні операції, а значить, і більший прибуток. Лікарі зараз не лікарі, а провізори та адміністратори.

— Парадоксів багато. Недосвідчений лікар, щойно з університетської лави, і професор отримують за операцію однакову платню.

— Професори також бувають різні.

Було вже зовсім пізно, але жінки й не думали розходитись. Їм було добре: чоловіки з ними, діти вже повиростали. Якщо не дзвонять, значить, усе гаразд.

Але Ютаро нудьгував. Йти з Ріцуко додому також не хотілося. Дорвалася сьогодні до маджонгу, навіть виграла. Нарешті! Нехай потішиться, набалакається досхочу. Втомиться й задоволена ляже спати. Так воно буде краще.

Ютаро знову згадав Маюмі. «Еге ж, старію»,— із смутком подумав він.

Жінки все ще балакали між собою. Тепер вони обговорювали питання про дефіцит наречених. Розмова явно захопила їх.

Послухавши трохи щебетання жінок, Хіраяма звернувся до Ютаро:

— Я тобі також можу дещо розповісти. Адже ти знаєш, що при риніті та гаймориті ніс промивають тампоном, змоченим у розчині ксирокаїну. Так ось є й інший засіб — прокаїн. Ефект практично той самий, але коштує прокаїн значно дешевше.

— Знаю, звичайно. Ми також використовуємо його для місцевої анестезії.

— Ти послухай. Є один істотний момент: прокаїн — нехай ненабагато — все ж наркотичний. Коли застосовувати його щоденно, у хворого виникає стійка потреба. Він не заспокоїться, поки йому знову не змастять слизисту прокаїном.

— Тобто від гаймориту він вилікується, а до лікаря однаково буде ходити.

— Отож-то й воно. Лікарі навмисне привчають хворого до прокаїну.

— Убивають відразу двох зайців... Атож, кожен має свої секрети...

Хіраяма підлив Ютаро пива.

— Так ось, батьку,— обернулась до чоловіка Ріцуко,— треба постаратися, щоб наступні оглядини пройшли успішно.

— Гаразд...— в'яло зреагував на несподівану атаку Ютаро.

— Тобі давно треба було гарненько поговорити з Мікіко!

— Поговорю.

— Не можна баритися. Такого нареченого у нас не буде.

— Але ж Мікіко щось у ньому не сподобалось? Вона, здається, втекла з оглядин? — спитала мадам Хіраяма.

— Просто не знаю, що з нею коїться,— поскаржилася Ріцуко.— Зробилася такою відлюдною. Нічого мені не розповідає. Можливо, вашій Ясуко що-небудь каже?

— Не знаю. З нашої також слова не витягнеш.

Ютаро згадав, що йому говорила Маюмі. Невже Мікіко справді закохалася в Наое? А чому б і ні? Вікова різниця? Так він і сам удвічі старший за Маюмі. Ця думка була для нього несподіваною, і Ютаро вперше замислився серйозно.

— Шкода, якщо таку чудову лікарню не буде кому залишити,— поспівчувала мадам Хіраяма.

— Якби Юдзі мав бажання стати лікарем... Але він просто ненавидить медицину. А даремно. Лікарі не вельми як заробляють, але на прожиття завжди вистачає.

— Якби у мене був син, я б не пошкодувала й десяти мільйонів, тільки б він учився на медичному факультеті.

— Зачекай-зачекай! Ти що плетеш? У нас і грошей таких нема,— здивувався Хіраяма.

— Дарма. Позичили б. На лікарню он скільки грошей угатили! Будинок, устаткування — мільйонів п'ятдесят, якщо не більше! А яка з цього користь. Чоловік постаріє — і все піде нанівець. Устаткування не продати — вже застаріло, будівлю ніяк інакше не використаєш... Ні, я була б ладна скільки завгодно заплатити, аби лікарня не пропала. А у вас то й поготів — не одну сотню мільйонів витрачено.

Ріцуко тільки скрушно зітхнула у відповідь.

— А наречений Мікіко візьме ваше прізвище? — поцікавилась Хіраяма.

— Що ви? —сплеснула руками Ріцуко.— Нинішніх молодих людей не присилуєш це зробити. Але він терапевт, і ми б з радістю передали йому «Орієнтал».

— Атож... У нашій справі дуже важливо, щоб діти йшли дорогою батьків.

— І не кажіть!.. Скільки коштів треба, щоб забезпечити себе устаткуванням. Лікарю-початківцю доводиться купувати геть усе. А знайти хороших лікарів, медсестер!..

— Однак вам пощастило,— зауважила Хіраяма.— У вас працює такий чудовий лікар — Наое.

— Як вам сказати...— Ріцуко силувано посміхнулась.— Руки у нього справді золоті, але...

— Адже він неодружений? Мабуть, захоплюється жінками.

— В тім-то й річ. Навіть у лікарні у нього хтось є.

— Годі,— осмикнув дружину Ютаро.— Час прощатися.

— Вже? Так не хочеться...

Годинник на серванті показував одинадцяту.

— Куди вам поспішати? Посидьте ще,— гостинно запропонувала господиня.

— Ні-ні, завтра важкий день.— І Ютаро перший підвівся з-за столу.

Повернувшись додому, вони із здивуванням виявили, що ворота освітлені, двері не замкнено на ключ, над входом яскраво сяяла лампочка, хоч звичайно після десятої служниця гасила світло і зачиняла парадний вхід, лишаючи відкритим чорний.

У вітальні було пусто. Служниця спала, Юдзі й Мікіко, певно, в себе на другому поверсі.

— Підозріло тихо,— зауважила Ріцуко, скидаючи пальто.

На сходах з'явився Юдзі.

— Вечеряв? — спитала Ріцуко.

— Вечеряв.— Юдзі відчинив холодильник, дістав банку пива.— А Мікіко хіба не з вами?

— Ні. А що?
— Ще не вернулась.
— Не вернулась? — Ріцуко занепокоєно глянула на сина.— Де ж вона?
Юдзі відкрив банку і ковтнув.
— А хто її відає. Взагалі вона останнім часом щось загуляла.
— Не вигадуй...
— Точно! Приходить пізно, а то й взагалі дома не ночує.
— Значить, лишається у подруг,— сказала Ріцуко. Але неспокій гриз її все дужче і вона вирішила збудити служницю.
— Томійо, ти спиш?
— Га?..— Служниця, певно, й справді вже спала.
— Та ти лежи, не вставай. Не знаєш, куди Мікіко завіялась?
— Не знаю, пані. Вона дзвонила, сказала, що додому сьогодні не прийде.
— Звідки дзвонила?
— Від подруги. Просила, щоб не турбувалися.
— Ти не спитала, хто ця подруга? Як її звуть!
— Та хіба вона скаже? Хоч і спитаєш...— пробуркотіла служниця.
Недобре передчуття оволоділо Ріцуко. Постоявши в задумі на сходах, вона спустилася в їдальню, до Ютаро.

РОЗДІЛ XV

«Орієнтал» поглинула передноворічна метушня. Всі намагались виписатися на свята — долікуватися можна й потім. Залишились тільки важкохворі, хто був не в змозі покинути палату.

Йосідзо Ісікурі Новий рік випадало зустрічати в лікарні. За підрахунками Наое, йому лишалося жити днів з десять, максимум двадцять. Він уже не міг умиватися, ходити в туалет, ледве підводився на ліжку. Старий страшенно схуд: це був скелет, обтягнутий пергаментною, землистого кольору шкірою; з-під ковдри випинався величезний, неймовірно роздутий живіт.

Прийшовши на огляд, Наое постукав пальцями по розпухлому череву Ісікури, прислухався. При простукуванні вчувався легкий металевий відтінок: зібралася рідина. Наое взяв фонендоскоп, схилився над Ісікурою. Наое здавалося, ніби він чує скрадливі кроки смерті.

Скінчивши слухати, Наое зняв фонендоскоп з шиї, зігнув гумові трубки і поклав до кишені. Норіко поправила Ісікурі пов'язку і почала застібати гудзики на піжамі.

— До побачення,— попрощався Наое.

Ісікура відповів йому легеньким кивком, навіть не спитав: «Ну як, лікарю?», «Чи скоро одужаю»? Як і Наое, він знав, що смерть на порозі. Але так само, як і Наое, мовчав. Він розумів, що варто тільки спитати: «Чому? Як?» — і навалиться липкий жах, обірветься остання ниточка надії.

«А раптом?» У цьому непевному «раптом» пацієнт знаходить суть останніх днів життя, що жевріє, а лікар — єдині рятувальні ліки.

Одного разу Наое не вийшов на роботу. Вдень подзвонив до «Орієнталу» й сказав, що захворів.
— Перебрав учора.
— Та ні, найпевніше просто проспав і полінувався йти на роботу.
Розмов того дня було багато. У лікарні звикли до того, що Наое повсякчас запізнюється, та щоб зовсім не прийти — таке сталося вперше.
На серці у Норіко було неспокійно. Вона вже вкотре знімала трубку, щоб подзвонити Наое, але щоразу чомусь не могла відважитись.

Останнім часом Наое майже не розмовляв з Норіко, хоч вони працювали пліч-о-пліч. Хто-небудь неодмінно крутився поряд, заважаючи поговорити. І навіть у ті рідкі хвилини, коли вони залишалися сам на сам, Наое відмовчувався, наче води в рот набрав.

Норіко терпеливо чекала, коли він запросить її до себе, однак він лише інколи питав наприкінці робочого дня: «Що ти сьогодні робиш?» — і тільки-но вона це чула, як кидала все й бігла до нього.

Одного разу Норіко спробувала поговорити з ним: чому б не запрошувати її заздалегідь? — але він тільки насупився, і все лишилось як було: Норіко, обурюючись, відкладала справи й поспішала в Ікедзірі.

Раніше вони зустрічалися двічі на тиждень, а тепер тільки раз на десять днів. І Норіко чекала, не наважуючись заговорити першою. Коли сподівання здійснювалися, вона безмірно раділа. Інколи передчуття ошукувало її, проте вона навчилася не дуже журитися. Їй здавалось, що вони вкупі, навіть коли Наое був далеко.

Кілька разів, не в змозі стриматись, вона все-таки запитувала: «Ви зараз прямо додому?» Наое понуро кивав у відповідь і мовчки йшов геть. Норіко сумно зітхала: що з ним? що коїться в його душі? Але її кохання ніщо не могло згасити, вона віддавала йому все — і тіло, і душу.

Деколи пацієнти, виписавшись із лікарні, та молоді лікарі запрошували Норіко до кав'ярні, ресторану, однак вона всім відмовляла. Їй навіть на думку не спадало зустрітися з ким-небудь, окрім Наое. Всі інші чоловіки для неї не існували — вже краще згаяти вечір з подругою, вважала вона.

А Наое? Інтуїтивно Норіко відчувала, що він зраджує її. Іноді жіночий голос просив його до телефону, в ліжку Норіко знаходила жіночі шпильки, явно не чоловічою рукою було прибрано кухню... Та Норіко жодного разу не дозволила собі докорів на його адресу.

Вона була всього лиш його коханкою і служницею, про одруження він ніколи не говорив, навіть не пропонував жити у нього — тільки дозволяв кохати себе. Норіко й не висувала ніяких умов. Більш того, вона б здивувалася, якби дізналася, що жінки байдужі до Наое. Про них вона намагалася не думати. Вона сама кохала, і цього їй було досить.

Наое не з'являвся в лікарні вже другий день. Зранку він подзвонив і сказав, що побуде ще вдома.

Ріцуко, яка у передноворічні дні бувала у лікарні щодня, спитала в Секігуті:

— Як справи у доктора Наое? Можливо, треба було б послати кого-небудь до нього відвідати?

— Так-так, звичайно...— старша сестра з готовністю кивнула, але нічого, однак, не запропонувала.

Ріцуко, а за нею і всі інші обернулися до Норіко.

— Сімуро-сан, може, ви відвідаєте сенсея?

Запитання захопило Норіко зненацька, і вона ледь не впустила шприц.

— Я?..

— Підіть до нього. Ну, бодай сьогодні по обіді. Скажете, що це я вас надіслала, добре?.. Ви не заперечуєте? — обернулась Ріцуко тепер уже до старшої сестри.

— Ні. По обіді операцій нема. Нехай Сімура-сан сходить, відвідає лікаря.

— Ми вас дуже просимо,— м'яко звеліла Ріцуко.

Безумовно, і Ріцуко, і Секігуті пропонували це з найкращими намірами, і все ж Норіко відчувала якусь фальш. Та байдуже, поїхати до Наое — про це можна тільки мріяти! Коли вже сама Ріцуко звеліла, можна йти з чистим сумлінням.

У Кобасі цими днями не було жодної вільної хвилини. Багато часу йшло на амбулаторних хворих. На щастя, пацієнтів перед святом було

менше, ніж завжди, але все одно Кобасі доводилось працювати за двох. Він не встигав прийняти всіх у відведений для прийому час, опівдні їх лишалося ще чоловік десять. Наскільки простіше було допомагати Наое, ніж самому ставити діагноз, призначати лікування...

О дванадцятій Норіко разом з Каору та Акіко Такагі подалися обідати. Кобасі лишився сам.

Знаючи, що Наое, вийшовши на роботу, буде особливо прискіпуватися до того, що і як робилося за його відсутності, Кобасі працював сумлінніше, ніж завжди.

Він саме оглядав старого, що мучився од ревматизму. Відкачав із колінного суглоба рідину і почав уводити преднін. Несподівано почулися квапливі кроки, хтось біг сходами.

Підвівши голову, Кобасі побачив у дверях захекану Томоко Каваай.

— Сенсею!..

— У чому справа?

— Ісікура...— у Томоко уривалося дихання.— У нього щось у горлі...

— Тиск?

— Не знаю...

Кобасі прожогом кинувся з кабінету і помчав до 412-ї палати. Томоко бігла за ним. Пацієнт так і залишився лежати на кушетці.

Коли Кобасі з Томоко вскочили в палату, Ісікура лежав нерухомо, голова закинута, здавалося, він уже не дихає, тільки дрібно тремтіло горло.

— Аспіратор!

Томоко кинулась по аспіратор.

— Дідуню! Дідуню! — повторював Кобасі, роблячи Ісікурі штучне дихання.

В горлі накопичилась мокрота й заважала дихати. Здорова людина без зусиль відкашляла б її, але виснаженому старому це виявилося не під силу. Кобасі вставив трубку аспіратора Ісікурі в ніздрю і повернув вимикач:

— А-а-а!..— дико закричав Ісікура.

— Тримайте його! — звелів Кобасі.

Медсестри вхопили старого за руки.

Невістка Ісікури, злякано виглядаючи з-за їхніх спин, стежила за тим, що відбувається.

Ісікура, задихаючись, корчився в болісних судомах.

За кілька хвилин дихання відновилося, і він трохи заспокоївся.

— Ху... Ще трохи — і спізнилися б...— Кобасі стер з чола піт.

Невістка мовчала — тільки ледь схилила голову.

— Аспіратор нехай буде в палаті.

Ісікура часто дихав, обличчя його було мокре від сліз та слини.

— Цього разу все скінчилося щасливо, але ніхто не може гарантувати, що це не повториться. Треба уважно стежити за хворим.

Старий висунув з-під простирадла руку й поворухнув нею, намагаючись привернути увагу.

— Що, дідусю?

— У-у...

— Нічого-нічого. Спробуйте сказати повільніше.

— У-у... бий... те ско...ріш..

— Що?! — Кобасі схилився над старим, майже торкаючись його обличчя.— Хіба можна так зневірюватись? Треба кріпитися!

— Тя...ж...ко... Ой, тяж...ко — І Ісікура обернувся до стіни.

— Не можна, не можна так. Зрозуміло? Нумо, глядіть веселіше! — Кобасі поплескав по висхлій руці старого.

— Наое... Наое-сен... сей...

— Його сьогодні немає,— пояснила Норіко, витираючи хворому обличчя.— Але він скоро прийде.

— Убий...те про...шу...

— Вам же сказали, дідуню, не треба про це думати. Лікар врятував вас, а ви... Хіба так можна?

— Все... Не можу більше... не хочу...— І Ісікура беззвучно заплакав, зануривщись обличчям у подушку.

Коли Норіко підійшла до будинку Наое, було вже на другу. У коридорі ні душі, двері замкнені. Норіко пойняло дивне хвилювання. Здавалось би, не вперше, але...

Останній раз вона була тут днів з десять тому. А можливо, й більше. Та сьогодні вона незвана гостя.

«А раптом він не сам? — подумала Норіко, відсмикуючи руку від дзвоника.— Треба було зателефонувати...»

Вона вже жалкувала, що згодилась піти до нього. Але ж не з власної волі... Зате вдасться побачити Наое. Норіко майже переконала себе, що він вдома і чекає на неї.

Трохи завагавшись, Норіко натисла кнопку дзвоника. До дверей ніхто не підійшов. Норіко подзвонила ще раз і ще — ніякого результату. Почекавши трохи, вона знову подзвонила і приклала вухо до дверей. Дзвоник пронизливо дзеленчав. Якщо господар навіть і спить, повинен почути.

«Все ж таки у нього хтось є». Неспокійно заскніло серце. Раз не відчиняє, значить, там жінка.

Наое і якась жінка...

Норіко уявила собі знайому картину: вони сидять, щільно притулившись одне до одного і затамувавши подих, прислухаються до дзеленчання. Жінка пригорнулася до його грудей, Наое обіймає її і дивиться убік.

Ось вони навшпиньки, крадучись, підходять до дверей, заглядають у вічко... Норіко сама бувала в такій ситуації. Зовні вічко зовсім крихітне, майже непомітне, а ізсередини видно гарно.

А раптом вони зараз дивляться на неї? Норіко поспіхом одійшла вбік.

За дверима, як і раніше, залягала мертва тиша.

Почулося клацання, і з сусідньої квартири вийшла жінка в кімоно, пройшла мимо. З того, як жінка упевнено зачиняла двері, Норіко здогадалася: вона мешкає тут. Норіко ще трохи постояла, зітхнула й також попрямувала до ліфта.

Спускаючись донизу, Норіко замислилась: що сказати Ріцуко і старшій сестрі? Доповісти все, як було? Вдома його не застала. Але тоді вона підведе Наое. Адже він сказав, що нездужає. Ні. Цього робити не можна. І так забагато пліток.

Тільки що Норіко сердилась на Наое, а тепер гарячково міркує, як його вигородити.

Ліфт зупинився. Норіко вийшла і крізь скляні двері вестибюля знову побачила жінку з п'ятого поверху, вона простувала вулицею, притримуючи поли кімоно, що розгорталися від подмухів вітру. Норіко поволі пленталася за нею.

Пів на третю. Обідня перерва скінчилася, до вечора ще далеченько, і вуличка обезлюдніла. Дорогою, що положисто спускалася донизу, Норіко вийшла до широкої вулиці. Тут було зовсім інше життя: із штовханиною, багатоголосим гамором та гулом.

Будинків через два Норіко помітила маленьке кафе, точніше телефон-автомат, що стояв у ньому. Вона увійшла, замовила чашку кави і подалася до телефону. Набрала номер. Після невеличкої паузи в трубці почулися гудки. Телефон у Наое, згадала Норіко, дзижчить якось застуджено, вона виразно чула зараз його дзвінки. Трубку не знімали. Норіко набрала номер ще раз — гудки. Стискаючи в долоні десятиієнову монетку, Норіко повернулась до столика, на якому вже стояла кава. Вона вдихнула пряний аромат.

«Може, вийшов до магазину? В усякому випадку, до телефону він підійшов би, якби був удома,— міркувала Норіко.— Не хоче мене бачити — можна було так і сказати. По телефону це простіше».

Вона сьорбнула кави і трохи заспокоїлась.

Була майже третя. Вже двадцять хвилин, як вона відійшла від дверей.

Норіко попрямувала до телефону і знову набрала номер.

Біля стойки, на якій був телефон, касирка розраховувалася з буфетником.

«Якщо знов не додзвонюсь, піду назад!» — вирішила Норіко, прислухаючись до гудків. Третій, четвертий....

— Алло,— озвався раптом незнайомий чоловічий голос. Норіко на якусь мить навіть розгубилася.

— Це квартира Наое?

Трубка мовчала.

— Сенсею, це ви?

— Так... я...— Наое говорив якось дивно, ніби в нього був напханий рот. Норіко здивувалась: у Наое гарна дикція.

— Сенсею, це я, Норіко. Ви чуєте мене?

— Так...

— Дуже погано чути... Вас не було вдома?

— Ні...

— Я дзвонила, але ніхто не брав трубку...

— Я спав,— помовчавши, сказав Наое.

Норіко не розуміла: невже не чув? Чи каже неправду?

— Ви самі?

— Так.

— Я телефоную з кафе, зовсім поряд. Можна зайти до вас на хвилинку? Мадам Гьода і старша сестра занепокоєні, надіслали провідати вас.

Наое мовчав.

— То я зайду?

— Заходь.

— Вам чого-небудь треба? Може, саке? Чи сигарет?

— Ні. Все є.

— Я хутенько.

Норіко взяла зі столика рахунок і попрямувала до каси.

Наое лежав у ліжку. Він був у піжамі — виходить, казав правду, з дому таки не виходив.

Норіко уважно огляділась: на котацу, як звичайно, склянка із саке, повсюди розкидано якісь папери, копії статей. Але другої склянки не видно. На столі купа журналів і книжок. У кухні в раковині гора немитого посуду — прибирали квартиру давно.

— Як здоров'я? — Норіко скинула пальто й присіла на краєчок ліжка.

— Застудився трохи.— Голос у Наое був дивний — млявий, невиразний.

— А як температура?

— Нема термометра...

— Ох, горе ви моє...

Норіко нестерпно захотілося приголубити Наое, такого безпорадного і хворого.

— Як же так?..— пробубоніла вона, ледве стримуючи себе. Якби він простяг руку, сказав тільки слово — і вона сама кинулась би йому в обійми.

Норіко схилилася над ним і обімліла: очі якось дивно світилися — не звичним холодним і гострим металевим блиском, як завжди, а тьмяним відсвітом призахідного сонця. Обличчя було мертвотно бліде, щоки позападали.

— Що з вами?

Наое марно намагався затримати погляд на Норіко. У величезних зіницях відбивалося її обличчя.

— Вам треба поспати.— Норіко турботливо прикрила Наое ковдрою. Він утомлено опустив повіки, ніби тільки й чекав на це.

Норіко заходилася прибирати.

Через десять хвилин вона підійшла до Наое. Він спав дуже тихо, навіть дихання не було чути.

— Як схуд...— Вона довго дивилася, мовби не впізнавала його. Потім навшпиньки вийшла на кухню.

Вимила посуд. Тихенько, намагаючись не шуміти, підмела кухню, повернулася до кімнати.

Наое все ще спав, обернувшись до стіни.

Що б іще зробити?

Норіко зібрала з котацу папери, акуратним стосиком склала їх на столі, поставила на місце попільничку. Грубий килим у кімнаті був весь у пилюці, та Норіко не хотілося вмикати пилосос: вона боялася збудити Наое. Вона підняла з підлоги газети, розправила зібгану білизну. Потім нагнулася, понишпорила рукою під ліжком: можливо, щось закотилося? Рука торкнулася чогось холодного і твердого. Стерилізатор. Наое робив собі укол? Звичним рухом Норіко зняла кришку, заглянула всередину. У коробці лежали шприц і дві порожні ампули. Норіко обережно взяла одну. «Опій».

Міцний наркотик!.. Навіть після операцій його рідко приписують хворим. Тільки при нестерпних болях...

Норіко пильно подивилась на Наое і знову побачила його каламутний, блукаючий погляд. Їй неодноразово доводилось вводити хворим опій, і вона добре пам'ятала їхні очі. Але навіщо це йому? При звичайній застуді? Та ще в таких дозах? «Невже?..» Норіко наче вогнем обпекло.

Поклавши стерилізатор на підлогу, вона знову схилилася над Наое. Воскові, вкриті щетиною щоки... Загострений ніс...

Норіко поспіхом засунула стерилізатор на попереднє місце, наче сподівалася, що цим вона позбудеться болісних думок. Краще б їй не бачити, не знати нічого. І навіщо вона відкрила кришку? Незрозуміле почуття провини охопило її.

Вона поволі підвелася з колін і несподівано наступила ногою на якийсь твердий предмет. Норіко глянула під ноги: на килимі щось біліло. Вона простягнула руку. Сережка. Сережка в платиновій оправі. Вона лежала застібкою догори. Хтось тут усе-таки був...

Норіко втомлено присіла на край ліжка. Сиділа довго й непорушно, зосереджено дивлячись на сяючу на долоні сережку.

Прокинувся Наое за годину. Розплющивши очі, зачудовано оглядів Норіко і, зрозумівши, що це не сон, повільно підвівся.

— Прокинулись?

— Атож.— Тепер голос звучав, як завжди, виразно, рівно.

— Нічого не болить?

— Ні.

— Ви пам'ятаєте, як я прийшла?

Наое задумався, потім ствердно кивнув.

— Мене послали пані Гьода і старша медсестра. Що їм сказати?

— Скажи, що все гаразд.

Наое роззирнувся, шукаючи сигарети. Норіко посунула йому пачку і попільничку.

— Значить, у вас простуда?

— Простуда,— повторив Наое, підносячи до сигарети сірника.

— І тільки? Для чого ж тоді наркотики?

Обличчя Наое на мить спотворилося. Норіко знала в ньому кожну рисочку — вона вдивлялася в нього щодня, вловлювала найменші змі-

ни — але зараз, після недовгої розлуки не пізнавала його: це обличчя видалось їй несказанно чужим, далеким і неприязним.

— Ви схудли,— сумно зауважила Норіко, не зводячи очей з Наое.

— Не варто хвилюватися.

Наое похмуро дивився у вікно. Про сигарету він явно забув: попіл ось-ось упаде на килим. Норіко підставила попільничку.

— Я вам принесла ліки. Саме від простуди. Взяла в лікарні у терапевта.— Норіко подала Наое пакетик із штампом «Орієнтал».

— Не треба.

— Може... у вас не простуда? Скажіть чесно, будь ласка. Адже ви лікар, ви повинні розуміти, що...

Наое мовчав.

— Що з вами?

— Нічого.

— Неправда.

Наое загасив сигарету і взяв Норіко за лікоть.

— Пустіть. Ви хворий, вам потрібен спокій.— Норіко спробувала визволитись, але Наое не відпускав її.— Не треба. Адже я ненадовго, мене послали...

— Ну й що.

— Мені час... А то подумають бозна-що...

— Нехай.

— Ні, не «нехай». І потім... сьогодні не можна. Справді...

Наое міцно тримав її у своїх обіймах.

...Коли він відпустив її, Норіко коротко зітхнула й розплющила очі. Наое лежав на боці. Тепер вона остаточно опам'яталася.

— Я боюся...— сказала вона.— А якщо... Якщо буде дитина? — Голос її звучав напрочуд м'яко.— Ви слухаєте мене?

— Слухаю — відказав Наое.

— Що тоді? — Норіко пригорнулася до нього. Спина у нього була як лід. Невже це той чоловік, який хвилину тому так спрагло обіймав її? — Я... виховаю його. Що б не сталося.

Наое поволі обернувся і зазирнув їй у вічі.

— Це правда? Те, що ти кажеш?

— Так.

Він довго дивився на Норіко, потім сон знову зморив його.

— Я піду,— сказала Норіко.

Вона скочила з ліжка, схопила одежу й побігла у ванну.

— Ох, уже пів на п'яту!

Швидко вдягнувшись, Норіко підійшла до Наое.

— Одужуйте.— Вона схилилася над ним, і пасмо кучерявого волосся впало йому на обличчя.— Завтра будете в лікарні?

— Буду.

— Так і переказати пані Гьода?

— Авжеж.

— Вам треба попоїсти.

— Я не хочу.

— Може, щось приготувати?

— Не треба. Зголоднію — подзвоню до ресторану. Звідти принесуть.

— Тому й хворієте..— Норіко ніжно стерла піт з чола Наое.— Може, хоч кави вип'єте?

— Ні. Я сказав — нічого не треба.

— Ага,— пригадала Норіко.— Сьогодні у нас Ісікура мало не вмер.

— Що?! — Наое підвівся.

— Почав задихатися, словом, ледь урятували. Лікар Кобасі зробив штучне дихання, відкачав мокротиння. А Ісікура, як отямився, вас почав кликати... Він вас так любить.

— Як він лежить? Голова високо?
— Ні... У нього звичайне ліжко.
— Неодмінно підніміть його, інакше це знову повториться.
— Я не можу давати поради лікарям.
— Перекажи Кобасі від мого імені.
— Але...
— Ніяких «але». Перекажи йому, що я так звелів.
Норіко, все ще тримаючи пальто в руках, знову сіла на ліжко.
— Адже ви завтра самі прийдете. Тоді й скажете йому.
— Це треба зробити сьогодні.
— Але, може, я вже не застану його.
— Перекажеш будь-кому з чергових лікарів.
Норіко підвелася, застібнула гудзики пальта.
Крізь штори пробивалося сонячне проміння, що згасало. За десять хвилин п'ята. Треба поспішати.
— Ну, я пішла.
...Дув холодний, пронизливий вітер. Не відчуваючи його, Норіко поволі йшла до електрички. Тихою вулицею лунко стукали її підбори. Вона ледь зупинилася, оглянулась на будинок, де залишився Наое, і наддала ходи.
Невиразні передчуття, неясні мрії паморочили голову, уява заносила її все далі й далі. «Якби народилася дитина!..» Вона неодмінно буде схожою на Наое — висока, гарна; така ж мовчазна, мужня, рішуча. А потім...
На цьому мрії уривалися. Уявити Наое в ролі чоловіка Норіко не могла.
Наступного дня Наое, як і обіцяв, прийшов на роботу. Щоправда, після одинадцятої, майже перед обідом.
Його не було три дні, та всі здивовано відзначили, що він страшенно схуд.
Кобасі вже вів прийом, однак дізнавшися, що прийшов Наое, оголосив перерву.
Наое, проте, в амбулаторію не квапився, спершу попрямував у палати.
Він оглянув Ісікуру, коли з першого поверху прибігла сестра:
— Сенсею, вас там чекають пацієнти.
— Хіба Кобасі не приймає?
— Приймає. Але... якщо ви прийшли, то...
— Нехай поки що працює.
Сестра вийшла.
Наое взяв висохлу руку Ісікури й почав лічити пульс.
— Я чув, вам учора було погано,— сказав він.
— Однією ногою в могилі стояв...— Ісікура говорив над силу, важко вимовляючи кожне слово.
— Коли ще раз стане важко дихати — одразу кличте лікаря.
— Це... все так... раптово...
— Ну, а сьогодні? Все добре?
Ісікура ледь помітно кивнув і поволі проказав:
— Лікарю, не йдіть надовго... Прошу вас...
— Вам треба лягти зручніше.
Старий нічого не відказав. Він заплющив очі і склав руки долонями докупи, як для молитви.
Наое, кинувши на нього уважний погляд, вийшов.
В коридорі він незадоволено спитав у Норіко:
— В чому справа? Адже я звелів перекласти його на інше ліжко.
— Я хотіла сказати... Але чергував саме доктор Кобасі і...
— Тим паче.
— Але... Він знає про нас... Акіко йому розповіла.
— Ну й що? Наші стосунки — одне, а робота — зовсім інше.
— Лікар Кобасі, до речі, говорив: якщо хворий такий кволий, що

не може прочистити горло — значить, він уже не жилець; можна врятувати раз, вдруге, а взагалі всі зусилля марні.

— Правильно каже Кобасі. Та не можна допустити, щоб старий помер отак.

— Хіба не однаково як...

— Не однаково. Якщо він захлинеться мокротинням, родичам така смерть видасться безглуздою, жахливою. Вони докорятимуть і нам, і собі.

— Про це я не думала...

— Ти в сьогі[1] граєш?

— Ні...— здивувалася Норіко.

— Коли в сьогі закінчують партію, програш видно гравцеві за багато ходів наперед. Однак з першого погляду на дошку може скластися враження, ніби той, хто програє, всього трішки, на один хід відстає від того, хто перемагає. Приблизно таке саме враження має бути і тут.

— Ви маєте на увазі Ісікуру?

— Так. Усі повинні вірити: ми зробили максимум можливого, та ба!.. Річ навіть не в тому, коли помре Ісікура — тижнем раніше чи тижнем пізніше,— а в тому, щоб смерть його була переконлива і сповнена гідності.

— Переконлива для хворого?

— Ні, для його родичів.

— А як сам хворий?

— Для нього ніяка смерть не може бути переконлива. Наое змовк, задумливо дивлячись уперед. Мимо на візочку везли хворого — певно, в амбулаторію, на аналізи.— Ніхто ніколи не скаже: «Мені вже час померти»,— тихо закінчив Наое.

— А пригадуєте бабусю Єсідзакі? Як вона побивалася?.. Кричала, що краще б їй померти замість онука.

— І ти цьому віриш? Вона так говорила, тому що чудово знала: вона ніколи не помре замість когось іншого.

Норіко стало не по собі від цих слів.

— Страшно...

— Атож, страшно.

— І вам, лікарю?..

— Що?

— Та ні... Нічого...

Від дивної думки в Норіко завмерло серце; їй раптом здалося, що Наое — зовсім з іншого світу.

— Нехай Ісікуру негайно перекладуть.

Наое стрімко обернувся й пішов униз, в амбулаторію.

Того ж дня в лікарню подзвонив імпресаріо Дзюнко Ханадзьо. Вибачившись за довгу мовчанку, він спитав:

— Можна їй заїхати до вас сьогодні?

— Адже я, здається, ясно сказав, коли вона повинна з'явитися. Скільки днів минуло?

— Пробачте. Ми були заклопотані... Стільки справ...

— Як вона себе почуває?

— Взагалі, гадаю, непогано.

— Я повинен побачити хвору.

— Так-так, розумію... Зараз вона в студії...

— Коли вона зможе прийти?

— До шостої вечора скінчиться відеозапис.

— Я сьогодні не чергую. Ввечері мене тут не буде.

— Але Ханадзьо дуже хотіла побачитися з вами. І неодмінно сьогодні. Може, ви все-таки зробите нам таку послугу? Дочекаєтесь її?

— А завтра? Що вона робить завтра?

— Завтра ми виїжджаємо на гастролі. Отже, пробачте, але...

---

[1] Сьогі — японські шахи.

— Добре, почекаю. Та лише до шостої.

— Дякую. Ми постараємося встигнути. Найпізніше — о пів на сьому.

Імпресаріо ще раз пробачився і повісив трубку.

Робота скінчилася, й лікарі розійшлися по домівках. Наое приліг на дивані в ординаторській. Та не встиг він розкрити книжку, як з'явилася Ріцуко.

Одягнута вона була вишукано: шоколадний, в дрібну клітинку твідовий костюм, під ним неяскрава рожева блузка.

— Ви ще тут, сенсею?

— Так, чекаю на пацієнтку.— Наое відклав книжку й сів.

— Вам і похворіти спокійно нема коли, відразу на роботу...— поспівчувала Ріцуко.

— А де головлікар?

— У нього засідання в муніципалітеті, в Комісії з освіти.

Ріцуко підняла розкидані на підлозі газети й несподівано запропонувала.

— Може, підемо в канцелярію?

— В канцелярію?..

— Так. А коли має прийти ваша хвора?

— О шостій.

— То ще цілих півгодини. Ну, будь ласка.

Наое неохоче підвівся й пішов за Ріцуко. В канцелярії не було жодної душі.

— Тут набагато затишніше.— Ріцуко принесла з сусідньої кімнати сир, пиво. Притьмом відкрила дві бляшанки, розлила у склянки. Одну подала Наое. Ріцуко підняла свою склянку, кивнула Наое і відпила кілька ковтків.

Вона завжди вживала косметику, а сьогодні нафарбувалася більше, ніж завжди, мабуть, зважаючи на електричне освітлення.

— Зараз багато хто хворіє. Треба берегтися.— Ріцуко пильно подивилась на Наое.— А ви справді змарніли.

— Невже? — Наое провів рукою по неголених щоках.

— Я також кепсько себе почуваю. Поперек поболює. Я вам уже казала... Боюсь, чи не туберкульоз? Може, зробити рентген?

— Навряд чи туберкульоз.

— Але ж ви навіть не оглянули мене!

— У вашому віці туберкульозу не може бути.

— Чому ви з таким задоволенням говорите мені прикрості? — Ріцуко кинула на Наое сердитий погляд.— Я вас серйозно прошу, огляньте мене.

— Приходьте завтра до мене на прийом.

— Ой, тільки не це! Там медсестри... Ні, мені ніяково.

— Що ж мені, тут вас оглядати?

— Тут?! — Ріцуко сторопіла.— Ні, тут незручно...

— Тоді спустимося в амбулаторію.

— Ні-ні, нізащо!

— Не розумію, чого ви тоді хочете.

— Ну, гаразд. Тут, то тут. Але якщо хто-небудь зайде, ви йому самі все поясните... То мені роздягатися?

Наое кивнув.

Ріцуко притисла долоні до зашарілих щік. Вона хутенько підійшла до вікна і засмикнула штори.

— Не дивіться.

— Добре.

Наое слухняно заплющив очі.

— Не розплющувати, поки я скажу.

Поглядаючи на Наое, Ріцуко почала роздягатися. Зняла жакет, акуратно згорнула його і поклала на диван. Потім, намагаючись не

зіпсувати зачіску, розстібнула блузку. Зітхнувши, спустила бретельки — одну, потім другу.

— Все скидати?

— Все,— не розплющуючи очей, відказав Наое.

Руки Ріцуко потяглися до застібок на спині.

— Бр-р... холодно! — Ріцуко здригнулася, хоча батареї працювали справно, і в кімнаті було жарко.

— Ну що? Можна розплющити очі?

— Тільки, будь ласка, швидше...

Наое обернувся. Ріцуко стояла, стиснувши плечі і старанно прикриваючи руками груди.

Підійшовши ближче, Наое помітив, її руки, що притримували ліфчик, тремтіли.

— Нагніться.

Ріцуко опустила голову і трішки нахилилась.

Наое обмацав хребет.

— А тепер поволі розігніться. Ще раз нахиліться.

Ріцуко стояла, замружившись і відчуваючи спиною тонкі нервові пальці Наое. Їх легкий дотик наче електричним струмом пронизував її.

— Відхиліться назад.

— Так?

— Більше. А тепер праворуч. Ліворуч.

Ріцуко покірно виконувала команди Наое.

— Так не боляче?

— Ні,— ледь чутно прошепотіла Ріцуко.

— Ну, що ж,— Наое зняв руку.— Тут усе нормально. Оберніться тепер сюди.

Притискаючи руки до грудей, Ріцуко поволі обернулася.

— Так? — непевно перепитала вона.

Наое підійшов ближче.

— Що ви робите?! Пустіть!.. Пустіть мене...— не намагаючись рушити з місця, беззвучно повторювала Ріцуко. Вона млосно закинула голову і ледь розтулила рота.

Надсадно задзвонив телефон. Після третього дзвінка Наое зняв трубку.

— Пробачте, у вас немає доктора Наое? — говорила чергова медсестра.— До нього прийшла пацієнтка.

— Зрозумів. Зараз іду.

Ріцуко стояла, однією рукою прикриваючи груди, другою — обличчя.

Крізь пальці їй було видно, як Наое обтер серветкою губи, поправив краватку і вийшов з кімнати.

— Добрий вечір! Пробачте, що довго не з'являлася,— проспівала Дзюнко, знімаючи темні окуляри. Її обличчя, що трохи округлилося за час перебування в лікарні, знову змарніло, очі потьмяніли.

— Як самопочуття?

— Добре. Давно збиралася зайти до вас, та все не було часу... Ви вже мене не лайте...

— Як завжди, роботи по саму зав'язку?

— На щастя, так.

— На щастя?

— Звичайно. Для артистів це — щастя.

— Ну,— Наое вдягнув халат і заходився мити руки.— Подивимось. Кошик для одягу в кутку.

Дзюнко посмикала двері й розстібнула грубе, з верблюжої вовни, пальто. В кабінеті, крім них, нікого не було: чергова сестра не встигла прийти.

— Не боліло?

— Разів два чи три кольнуло, але швидко минулося...

— Скінчивши огляд, Наое склав інструменти в стерилізатор і почав писати висновок.

— Лікарю,— одягаючись за ширмою, покликала Дзюнко.— Ви сьогодні ввечері маєте час?

— Так...

— Може, повечеряєте зі мною? Я обіцяла пригостити вас. Ну, що ви мовчите? Згодні?

— Згоден.

— Ну й чудово! — зраділа Дзюнко.

Дзюнко вийшла з-за ширми вже в пальті. Облямоване великим відстроченим коміром, її обличчя здавалося ще тоншим.

— Добре. Тільки зайду в ординаторську, вдягнуся.

— Чекаю вас у машині.

В коридорі Наое зіткнувся з Томоко Каваай.

— Пробачте,— вона віддихалась.— Я затрималась у палаті.

— Дарма, я впорався сам.

Томоко підозріло скосила око на Дзюнко.

В ординаторській чатувала Ріцуко.

— Безсовісний,— обурливо прошепотіла вона.

— Що таке?

— Покинув мене...

— Прийшла пацієнтка.

— Ну й що! Не можна ж так...— Єдиний поцілунок надавав Ріцуко сміливості.— Ви вже її оглянули?

— Атож. Тільки мені треба йти.

— Он який ви, справді... безсердечний!..

— Я? Безсердечний?

— Так, жорстока людина...— Ріцуко зайшла до ординаторської.— Куди ви зібралися?

— Додому.

— Невже? А може, на побачення?

Не дивлячись на Ріцуко, Наое застібав пальто.

— Глядіть, перевірю! — пригрозила вона.— Коли ми побачимось?

— Не знаю.

— Скажіть певно.

— Наступного тижня.

— Коли?

— Ну... Подзвоніть мені якось.

— Подзвоню в понеділок, домовились?

— Гаразд.

— Тільки спробуйте ошукати!

— А що тоді буде? — розсміявся Наое.

— Що буде? — Ріцуко примружилась.— Тоді я всім розповім, що ви до мене чіплялися.

Наое кинув на Ріцуко глузливий погляд і вийшов з ординаторської.

Ресторанчик, до якого Дзюнко запросила Наое, містився в пожвавленому місці між Роппонгі та Ногідзакі і славився біфштексами. Дзюнко вирішила, що тут Наое сподобається. Вона любила ходити сюди, бо у великих ресторанах на неї звичайно витріщалися, а тут нікому до неї не було діла.

— Що бажаєте замовити?

— Саке.

Офіціант розгублено втупився в Наое.

— Так-так, ви ж казали, що найбільше полюбляєте рисову горілку,— прийшла на виручку Дзюнко.— У вас є саке? — звернулась вона до офіціанта.

— Мабуть, є...

— Принесіть, будь ласка. Можна непідігріте.

Офіціант все ще вагався:

— Саке?...До біфштекса?

— Та яка різниця! — знизав плечима Наое.
— Мабуть, і мені саке,— підтримала його Дзюнко.
Коли офіціант відійшов, вона розсміялася.
— Тут, певно, ще ніхто не замовляв саке.
— Справді?.. А я й не знав.
— У цьому ресторані чудові креветки. Може, креветок?
— Краще авабі.
Дзюнко замовила два біфштекси й авабі. Просто біля столика стояла плитка. Підійшов кухар і почав готувати їжу.
— Може, вам більше хотілося піти в ресторан з японською кухнею?
— Та ні, байдуже. Було б саке.
Дзюнко знову посміхнулася.
Після вечері вона повела Наое в маленький бар у напівпідвалі.
Зал був розгороджений на п'ять кабінетів. Підлога вкрита розкішним килимом, інтер'єр дотриманий у стилі палаців XVII сторіччя.
Дзюнко, скидалося на те, частенько тут бувала: бармен одразу запримітив її і запросив до стойки.
Для бару година була рання, і відвідувачів поки що зібралося зовсім мало.
— Будь ласка, нам саке,— попросила Дзюнко.
— Це щось новеньке.— Бармен з підкресленою цікавістю оглянув Дзюнко та її супутника.
Дзюнко могла випити досить багато. А сьогодні настрій у неї був піднесений — саке першорядне, весь вечір вільний, і Дзюнко пила чашечку за чашечкою. За годину вона помітно сп'яніла.
— Лікарю, ану гляньте на мене. Щоки червоні?
— Не дуже.
— Та ну вас! — Дзюнко зареготала.— Знову ви дивитесь на мене як лікар на пацієнта.
Легкий рум'янець проступив у неї на вилицях, оживив бліде личко. Дзюнко була чарівною. Все помітнішою ставала прихована в ній цинічність.
— А ви, лікарю, ніколи не п'янієте?
— Чому ж? — здивувався Наое.— Як усі.
— А зараз зовсім тверезий... Може, вас хміль не бере? — Дзюнко поставила на стойку порожню чашечку.
— Не бере...— посміхнувся Наое, дивлячись на її випещені витончені руки.
— Невже ваша Сімура така незрівнянна? — раптово спитала Дзюнко.
— Яка Сімура?
— Не прикидайтесь, я все знаю. Доглядальниця мені чимало розповіла. Ми з нею думали, що лікар у нас занадто цнотливий... А що,— Дзюнко задирливо виструнчилась.— Адже і я непогана, га?
Наое з цікавістю глянув на неї. В личку Дзюнко не було й тіні цноти.
— Що ви дивитесь на мене крижаними очима? — Дзюнко втупилась в Наое. Потім, не витримавши, відвела погляд.— Як подумаю, що ви про мене все знаєте, просто не по собі робиться. Я вам, мабуть, байдужа.
— Скажи... Адже ти колеш собі наркотики? Правда ж, колеш?
Чорні очі Дзюнко здивовано розширились.
— Чому ви... так гадаєте?
— Бо я лікар. І розумію краще за інших.
Дзюнко похнюпила голову.
— Так... Але не часто. Іноді, коли дуже стомлюсь...
— Не бійся, я не читатиму тобі мораль. Просто... Якщо хочеш, то у мене є.
— Просто зараз?
— Атож.

— У вас із собою?!
— Ні, звичайно, вдома.
— Але... Чому ви подумали, що я хочу?
— А хіба ні?
— Так... Ви, лікарю, також не ангел.— І Дзюнко взяла Наое під руку.

Об одинадцятій годині Наое привів Дзюнко до себе на квартиру. Вона зайшла, злегка похитуючись,— дорогою сп'яніла ще дужче.

Наое відразу поклав її на ліжко й почав цілувати. Дзюнко не опиралася, сприймаючи поцілунки як щось само собою зрозуміле.

Коли, нарешті, він відсахнувся від неї, вона зітхнула й зняла пальто.

— А що ви вколете мені?
— Ти багато випила, тому треба щось легеньке,— сказав Наое, дістаючи із шухляди столу стерилізатор зі шприцем.
— Ого, скільки у тебе цього добра! — вигукнула Дзюнко, зазирнувши у шухляду.— Тільки, щоб без болю.
— Трохи буде боляче.
— Не хочу боляче!
— Зате потім приємно стане.

Наое направив шприц голкою вверх і спустив поршень, щоб видути повітря.

— А собі?
— І собі зроблю.
— Спочатку собі.
— Давай руку.

Дивлячись в очі Наое, Дзюнко закасала рукав.

— Боюся,— сказала вона.
— Нема чого боятися.— Схопивши її білу руку, Наое рішуче всадив голку.

Дзюнко скрикнула, але укол уже був зроблений, а за кілька секунд наркотик розсмоктався.

— Зараз мені буде добре?
— Атож.

Відламавши кінчик другої ампули, Наое впорснув наркотик собі в ліву руку. Потім роздягнувся й підійшов до Дзюнко.

— А ви, сенсею, також не ангел,— сказала Дзюнко, обернувшись до Наое спиною, щоб він розстібнув замок на сукні.— У лікарні такий поважний... Ніколи не збагнеш, про що думаєте.
— Не можу розстібнути.

Оголена Дзюнко зовсім перестала опиратися, уткнулась обличчям у руки Наое. Деякий час Наое стояв, стискаючи її в обіймах і втішаючись її пестощами.

— Здається, подіяло.

Тонке тіло Дзюнко звивалося в такт рухам тонких довгих пальців Наое.

РОЗДІЛ XVI

На світанку Норіко розбудило завивання холодного осіннього вітру. Не вилазячи з-під ковдри, вона роззирнулася по кімнаті. Погляд ковзнув до вікна: надворі ще зовсім темно. Норіко увімкнула торшер, подивилася на годинник: пів на шосту. Влітку б уже щосили світило сонце, а зараз, наприкінці грудня, ще ніч.

Вітер стугонів у шибку. Край ліжка лежала розгорнута книга — Норіко читала на ніч, щоб швидше заснути, та чомусь розхвилювалась — книжка була про кохання — і довго не могла стулити повіки.

«Кохання буває різне,— прочитала вона,— і самозречення — також кохання...» З думок у неї не виходив Наое. Останнім часом з ним

відбувалося щось негаразд. Він схуд і видавався тепер ще вищим і тоншим, погляд став колючим. Але не зовнішні зміни турбували Норіко.

У всьому вигляді Наое — в безсило опущених плечах, в худій сутулій спині — відчувався притаєний біль і розпука. Він ніколи нічого не розповідав їй, та Норіко відчувала: щось мучить його.

Він був, як і досі, холодний, інколи навіть жорстокий. Міг запросити її, а потім, дочекавшись, коли вона скінчить прибирання, вигнати. Вона звикла до його вередувань і анітрохи не ображалася. З нею він завжди був такий. Коли він кликав — вона бігла до нього, а відчувши, що надокучила,— йшла геть. Нехай вона тільки забавка — її і це влаштовувало. Норіко ніколи не замислювалась, що добре, а що погано; просто завжди чинила так, як хотілося йому.

І раніше Норіко відчувала, що в душі його нема спокою. Він міг, не дослухавши її, взяти книжку, а міг виявити несподівану зацікавленість, торсати її: «Ти хотіла щось сказати? Кажи!» Насупиться, пальці барабанять по столу — значить, не знаходить собі місця. В такі хвилини Норіко нагадувала налякану білку: причаївшись, вона боязко силкувалася прочитати, що в нього на душі. І коли їй це було не під силу, Наое одвертався або просив її піти геть.

Але останнім часом Наое мав особливо пригнічений вигляд. Неприємності на роботі? Чи причина в ньому самому? Відклавши книжку, Норіко знову й знову запитувала себе. Як би вона хотіла знати, що з ним. Та питати марно — все одно не відповість. Він відштовхував її від себе, і це було найобразливішим. Бути поруч і нічого не знати... Безмовна істота...

Часто їй доводилось чути про зв'язки Наое з жінками. Оскільки майже всі в лікарні знали про їхні взаємини, чутки до неї доходили неясні, уривчасті. Але дехто навмисне ознайомлював її з подробицями, втішаючись її муками,— були серед медсестер і такі.

Про те, що Дзюнко Ханадзьо заїздила по Наое в лікарню, Норіко дізналася вже наступного ранку. Взагалі про них плескали ще тоді, коли Дзюнко лежала в «Орієнталі». Ще подейкували, що Наое довго сидів у канцелярії з пані Гьодою. І раніше шепотілися, що мадам спокушає Наое, та й він, загалом, не проти. Але якби тільки це... Його нібито неодноразово зустрічали на вулиці з нафарбованими дівицями з барів. А ще... Ще стверджували, що дочка головлікаря, Мікіко, нестямно закохана в нього. Вона начебто навіть сказала, що з таким, як він, одружилася б із заплющеними очима. Намагається обкрутити його, привабити лікарнею, і він мовби клює на цю приманку.

Норіко не вірила пліткам, вважала їх пустими вигадками, і все ж... Відомо, де верба, там вода.

Норіко глибоко зітхнула. Може, краще не знати. Але так хочеться розпитати його самого. От і подружки радять... Хоча ні. Під личиною співчуття може критися заздрість...

Заснула Норіко майже о третій ночі. Газовий обігрівач вона не вимкнула, та все одно закоцюбла.

Кімнатка Норіко містилася на третьому поверсі гуртожитку. Будівля стара, скрізь шпари. Одне добре — поряд з роботою. Обіцяли, що, як тільки закінчать ремонт у лікарні, одразу ж візьмуться за гуртожиток, однак все одно чекати ще років чотири, а то й усі п'ять. Що буде з нею через п'ять років? Чи залишиться Норіко в лікарні? Адже їй тоді мине тридцять літ...

Головне — не втратити Наое. Навряд, звичайно, щоб вони одружилися. Нехай хоч так. Про більше Норіко й не мріяла.

Дивно, але вона ніколи не думала про те, як склалося б їхнє подружнє життя. Мабуть, тому, що здогадувалась: найменше Наое бажає обтяжувати себе родиною. Вона змусила себе переінакшитися, стати такою, яка влаштовувала його.

Що вабило її до нього, що любила вона в Наое? Норіко не змогла б відповісти на це запитання. Вона любила в ньому все — його байдужість і його доброту — не таку дитячу і абстраговану, як у Кобасі; але й не корисливу, як у головлікаря; вона любила в ньому людину, котра складалася, як і всі звичайні люди, з добра і зла. Як усі звичайні люди... І тільки одне — незрозуміла, безпорадна туга була в ньому незвичайна...

Кімнатка у Норіко була невеликою. Їй пощастило: вона жила сама, тоді як усі інші дівчата жили по двоє. Крім Норіко, з медсестер у гуртожитку жила тільки Акіко. Решта — стажери, зовсім дівчатка. Але й Акіко скоро збиралася виїхати. Вона заручилася з Кобасі. Інші сестри жили або з родиною, або наймали квартири.

Норіко теж подумувала про переїзд. Тоді було б простіше зустрічатися з Наое, можна було б запрошувати його до себе. Пригостити по-домашньому... Гуртожиток не замикався, і ніхто не стежив за входом. Все ж Норіко не наважувалась приходити дуже пізно — не личило це їй, найстаршій за віком.

Якось Норіко поділилася з Наое своїми планами про переїзд. У відповідь він лише сказав коротко: «Он як?» І ні слова більше. Так вона й не зрозуміла, проти він чи за. Їй здалося, що Наое проти того, щоб вона селилася окремо; чому — незрозуміло. Все це розхвилювало Норіко: жити з молоденькими дівчатками вже несила, а через Наое довелося відмовитись від свого задуму.

...Коли ж вона сьогодні заснула? Норіко пам'ятала, що останній раз глянула на годинник на початку третьої. А зараз пів на шосту — отже, спала всього три години. Та й який то сон! Важке забуття. Прокидалася при кожному пориві вітру.

За чотири дні — Новий рік. Свято, від якого завмирає серце; і радісне свято, і сумне — минув ще один рік життя.

Відколи Норіко виповнилось двадцять три, вона з сумом думала про кожен рік, який отак спливав. Якби його прожити разом з Наое... Хоча ні, однаково було б сумно.

За вікном зазоріло, і Норіко вимкнула лампу. Подивилась у вікно. Думки знову повернулися до Наое.

Їй раптом так захотілося відчути вагу його рук! Нехай він буде образливо байдужий, навіть грубий, нехай мучить її — однаково, тільки був би поруч!

З двадцять дев'ятого грудня — свято. П'ять вихідних днів — по третє січня. Після третього поїзди не будуть такі переповнені. Загалом, усе складалося досить вдало. Норіко збиралася згаяти їх в Ніігаті, в рідній домівці. Тим більше, що й Наое на ці дні виїжджав до матері в Саппоро. Вона жила там з родиною молодшого сина. Старшого — Наое — вважали у них непутящим: кинув батьківську домівку, замість того щоб, як годиться старшому, взяти на себе всі клопоти, поїхав учитися в Токіо, та так і залишився там; і не одружився, і про матір не піклувався...

Тридцять першого Норіко і Наое чергують. Працювати на свято не дуже велика радість, однак Норіко щаслива від того, що цього вечора буде разом з Наое. Та й на роботу виходити пізніше — сьомого січня.

Спати більше не хотілося, а вставати ще рано. До восьмої можна полежати, подумати...

Норіко вмостилася зручніше, розплющила очі. Нещодавно біліло тільки вікно, а тепер уся кімната наповнилася світлом. З вулиці почулося побрязкування скляного посуду, загальмував велосипед — з'явилися розносщики молока, листоноша.

Що зараз робить Наое? Звичайно, спить. Але... Останніми днями уява неодмінно малювала жінку поруч з Наое в ліжку. У Норіко від цього починала паморочитись голова, перехоплювало дихання; вона нічого не могла робити, все падало з рук. Норіко лаяла себе, проте позбутися болісних думок не могла.

Під вікном почулися кроки листоноші. Норіко вистрибнула з ліжка у вранішню прохолоду.

Почався новий день — звичайний день із звичайними клопотами: обійти хворих, записати в журналі вказівки чергового лікаря, роздати ліки, зробити уколи, взяти на аналіз кров.

Операцій сьогодні не передбачалося.

Норіко ще раз обійшла палати, повернулась до кімнати медсестер і заходилася скручувати тампони.

Старша сестра гортала історії хвороб. Зібравши кілька штук, вона раптово покликала Норіко:

— Сімуро-сан! Я б хотіла з вами поговорити. Може, підемо в роздягальню?

«Чого їй треба?» Не здогадуючись, Норіко вийшла в коридор за старшою сестрою.

Роздягальня була на третьому поверсі, поруч зі складом. Уздовж стіни стояли шафки для одежі, навпроти — канапа і велике дзеркало, на гачках висіли білі панчохи, пояси від халатів.

Старша сестра зайшла до кімнати перша. Переконавшись, що в роздягальні нікого немає, вона замкнула двері на ключ. Секігуті виявляла часом неабиякий талант конспіратора.

— Слухаю вас,— проказала Норіко, сівши поруч старшої сестри.

— Я хотіла спитати ось про що.— Поклавши на коліна медичні карти, Секігуті розгорнула ту, на якій значилось: «Йосідзо Ісікура».— Хворому Ісікурі призначено наркотики?

— Атож.

— Так... Скарги на гострий біль у попереку... Препарат групи «А»... Ну це ще так-сяк...— Старша поклала карту так, щоб і Норіко було видно.— На цьому тижні йому вводили наркотик двічі — вчора і в понеділок, тобто через день. Невже у Ісікури такий сильний біль?

— Особливо вночі.

— Про це я знаю. Але чому неодмінно наркотики? Невже не можна обійтися звичайним знеболюючим? — вона перегорнула кілька сторінок.— Ось. Позавчора, наприклад, призначили нобулон, а перед тим уінтамін; значить, можна обійтися й без наркотиків? Та чомусь на твоєму чергуванні йому щоразу вводять наркотики.

Норіко здогадалася, на що натякає старша сестра.

— Завжди на твоєму чергуванні,— повторила Секігуті,— і завжди за вказівкою лікаря Наое.

— Але що ви мені хочете сказати?

— Загалом нічого... Я просто подумала, чи не дуже це часто?..

— Мені це знати не належить. Спитайте краще у лікаря Наое.

— Звичайно, звичайно. Твоя правда. Просто на всяк випадок хотіла поговорити спершу з тобою.

Норіко, певна річ, пам'ятала, що на чергуваннях з Наое їй доводилось часто відзначати в журналі ін'єкції наркотика. Причому вдень за вказівкою Наое його вводила вона сама, але ввечері або вночі, зовсім незрозуміло чому, Наое говорив, що робитиме уколи сам. Це було справді незрозуміло, тим паче, що він завжди уникав зайвого спілкування з хворими.

Вперше Норіко звернула на це увагу місяців зо два тому. Почувши, що треба зробити укол, вона була підхопилася, та Наое спинив її: «Вводити наркотики повинен сам лікар». Норіко все ж пішла за ним, і Наое сказав: «Я що, не маю права зробити укол? Нема чого ходити за мною по п'ятах».

Нещодавно у Норіко майнула страшна думка: чи не собі Наое коле наркотики — ті, що призначає хворим? Знайдена в його квартирі ампула підтвердила здогад: інакше навіщо при звичайній простуді такі міцні засоби? Може, й ту ампулу він взяв у лікарні?

— Ось глянь, і цього пацієнта накачуємо наркотиками.— Старша сестра розгорнула іншу карту — Кокіті Уено.— Щоправда, менше, ніж Ісікуру, та знову ж за вказівкою Наое.

Норіко пригадала, що Наое і Уено робив уночі уколи сам.

— Я розпитувала лікаря Кобасі. Він сказав, що цей хворий не так уже й часто скаржиться на біль.

«Чи не з Кобасі й почалася ця розмова? Якщо так, то кепські справи. Навряд чи вдасться збити Секігуті з пантелику».

Норіко відчула, що навколо Наое замикається коло.

— Чому лікар Наое так полюбляє призначати наркотики? — спитала впритул Секігуті. Маленькі недовірливі оченята пильно спостерігали Норіко.

«Вона щось винюхала або просто вдає? — гарячково намагалася збагнути Норіко.— Всього лиш одне необережне слово може погубити Наое».

— А в чому ви бачите порушення?

— Нещодавно комісія зробила мені зауваження. У нас використовують занадто багато наркотичних засобів. Тому я вирішила простежувати за їх застосуванням особисто.

«Он воно що! Треба буде швидше попередити Наое!»

— А з тобою я хотіла поговорити, щоб прояснити ситуацію,— додала Секігуті.

— Я нічого не знаю...

Норіко, звісно, покривила зараз душею. Вона помічала, що останні кілька місяців Наое особливо часто став призначати наркотики; здогадувалася, що він сам приохотився до них. Хоч навряд, щоб він був закінченим наркоманом: за довгі вечори, які вона з ним проводила, жодного разу нічого підозрілого не було. Та це було поганою втіхою.

— Через це можуть бути неприємності? — спитала вона.

— Поки що все спокійно. Але треба намагатися менше витрачати їх. Хоча б тому, що для Ісікури, наприклад, котрий і так ледь животіє,— це вірна смерть.

І Норіко думала так само. Отже, Секігуті не здогадувалась, куди йдуть наркотики?

— У всякому випадку,— скінчила розмову старша сестра,— я хочу, щоб ти звернула на це увагу.

— Добре.

— І ще. Нехай ця розмова залишиться між нами. Нікому про неї не розповідай.

— Певна річ,— кивнула Норіко.

Старша сестра обвела її вивчаючим поглядом і вийшла з роздягальні.

Норіко спустилася вниз, сподіваючись в амбулаторії або в ординаторській знайти Наое. Звичайно в другій половині дня пацієнтів було небагато і прийом вів тільки один лікар, останні дні найчастіше Кобасі.

Норіко зазирнула в ординаторську. Наое там не було. Отже, в амбулаторії? Норіко подалася туди.

Поговорити з Наое сам на сам у лікарні було не просто. Щоразу доводилось вигадувати привід. Зараз привід у Норіко був: хворий, якого днями поклали до «Орієнталу», скаржився на головний біль.

Наое справді був в амбулаторії. Він сидів, поклавши довгі ноги на табурет для пацієнтів, і читав. Акіко Наканісі неуважно дивилась у вікно, розчісуючи волосся. Робити справді було нічого.

Коли Норіко з'явилася у дверях, Наое відвів очі від книжки і подивився на неї.

— Кавасакі з чотириста третьої скаржиться, що у нього дуже болить голова,— сказала Норіко.

— Так?..— Наое секунду міркував, потім уточнив: — Температури нема?

— Нормальна.

— Дай йому шість таблеток опайрину та нехай йому зроблять рентген поперекового відділу, а завтра, коли буде готовий знімок, я його огляну.

— Шість таблеток опайрину? — Норіко взяла зі столу рецептурний бланк, записала ліки й дозу. Вона могла й не робити цього, але треба було вибрати момент, щоб спитати Наое, чи вільний він сьогодні ввечері.

Акіко Наканісі відвернулася до вікна і вдавала, що їй цілком байдужа розмова Наое й Норіко.

На звороті бланку Норіко написала: «Зможемо сьогодні ввечері побачитись?» — і підсунула папірець Наое. Той мимохідь глянув на нього, зібгав і кинув у кошик.

— Ні,— сказав.

Обернувшись, Акіко зацікавлено подивилась на них.

Більше можливості поговорити з Наое не було, і Норіко довелось повернутися до попередньої теми.

— Що ж, піду дам йому ліки,— сказала вона і попрямувала до виходу.

Не встигла вона взятися за ручку дверей, як почувся пронизливий сміх, двері розчинилися і до кабінету влетіла Ріцуко. Зіткнувшись ніс до носа з Норіко, вона трохи сторопіла, але зразу ж узяла себе в руки.

— Готово, лікарю! — все ще сміючись, повідомила вона.

Слідом за нею зайшов Савада із знімками в руках — тільки-но проявленими, ще мокрими.

— Далебі, мені так соромно! — Ріцуко манірно потупилась.— Ви тепер побачите мене, що називається, наскрізь.

Савада стріпнув зі знімків воду і прикріпив їх до сяючого екрана. Всі з'юрмилися довкола.

— Ну, що там? Як? — прощебетала Ріцуко. Вона схилилася над екраном, майже притулившися щокою до Наое.

Норіко кинуло в жар. Як їй хотілося виставити оцю мадам!

Наое уважно розглядав знімки.

З обох боків від тазу біліли якісь дивні плями.

— А це що таке? — злякано вигукнула Ріцуко.

— Гачки. Ви забули скинути корсет.

— Ой-ой-ой! Так я й казала — ви все про мене тепер знаєте! — Ріцуко весело зареготала.— Ну як, лікарю? Що у мене?

«Занадто вона грайлива сьогодні,— подумала Норіко.— Чого б це такий тон? Дивно. Чи не сталося чогось учора?» Вона скосила оком на Наое, та його обличчя було абсолютно непроникливим.

— Все в повному порядку,— сказав він.

— Справді?

— Краще не буває.

— Я така рада! — Наче маленька дитина, Ріцуко пустотливо постукала долоньками по грудях і переможно озирнулася.

— З таким хребтом, як у вас, жити та й жити,— Наое, не відволікаючись, вдивлявся у знімки.

Раптово Норіко пригадала великі пакети, сховані в шафі у нього вдома.

РОЗДІЛ XVII

Спливло кілька днів.

У Йосідзо Ісікури знову підвищилася температура. Горло не боліло, нежиті не було, і жар міг означати тільки одне: хвороба вступила в останню стадію.

Під час ранкового обходу Норіко, вказавши очима на температурний лист, неголосно сказала:

— Знову жар.

Наое мовчки глянув на листок і, підводячись з ліжка хворого, обернувся до його невістки:

— Що, знову температура?

— Так. Стогнав усю ніч. Черговий лікар двічі робив уколи.

Обличчя Ісікури пашіло, дихання було нерівним, у грудях, як при запаленні легенів, хрипіло й булькало.

— Що, дідуню, важко? — лагідно спитав Наое.— Треба потерпіти.

Ісікура ледь помітно ворухнувся.

— Введи йому метилон і дай кисень,— звелів Наое Норіко і знову схилився над Ісікурою: — Потерпіть трошки, зараз буде легше.

Справді, незабаром температура впала, й Ісікура задрімав. Та полегшення було тимчасове, надвечір ртутний стовпчик знову поповз угору, за позначку «тридцять вісім».

Норіко знайшла Наое в ординаторській — він відпочивав після операції, ще навіть не скинувши операційного халата. Норіко повідомила, що в Ісікури знову жар.

— Зрозуміло,— Наое простежив очима за сигаретним димком, що танув у повітрі.— А дихання як?

— Часте.

Наое ледь чутно, ніби самому собі прошепотів:

— Все... Кінець.

— Невже нічого не можна зробити?

— Може, протягне ще днів два-три.

— А там якраз Новий рік...

— Так, справді...— Наое випустив дим.— Введи-но йому ампулу метилону.

— До речі...

— Що?

— Ні, нічого.

Норіко хотіла розповісти про вчорашню розмову зі старшою сестрою, але передумала. Не наважилась. Вона мовчки вийшла з ординаторської готувати, як звелів Наое, ін'єкцію метилону.

До ночі температура в Ісікури піднялася аж під сорок, він почав задихатися.

Чергував Кобасі. Після вечірнього обходу, відкликавши вбік молодшого Ісікуру, Кобасі сказав, що в батька почався набряк легенів, стан критичний. Треба повідомити родичів.

Норіко помінялася з Каваай і залишилась чергувати.

На світанку Ісікура знепритомнів; йому все ще робили уколи, поставили крапельницю, але о восьмій ранку він непомітно й тихо віддав богові душу. Мучився він недовго, хвилин двадцять-тридцять, а потім неначе забувся уві сні й помер, так і не відчуваючи, що з ним діється в останні його хвилини.

Наое прийшов у лікарню, як звичайно, після десятої. Про смерть Ісікури почув від старшої сестри.

— Я розпорядилася вимити його й однести до моргу. На свята крематорій буде закритий, тому церемонію прощання з померлим призначено на сьогодні. Похорон завтра, здається, о дев'ятій ранку.

Наое спокійно вислухав Секігуті, дістав історію хвороби пацієнта Йосідзо Ісікури, розгорнув її в графі «перебіг хвороби» й червоним фломастером написав: «Помер».

РОЗДІЛ XVIII

Тридцять першого грудня зранку сипав сніг, але вдень потеплішало й пішов дощ.

Прийому в амбулаторії не було, та «швидка допомога» привезла п'ятьох чоловік. У трьох виявилась простуда, четвертий був ушкоджений в дорожній аварії — сильно вдарив коліно, а в останнього було невеличке розтягнення зв'язок. Загалом, нічого серйозного. Їх оглянули, зробили, кому треба, уколи, призначили лікування і відправили по домівках.

Коли о восьмій вечора почався вечірній обхід, дощ перестав, небо очистилось, яскраво світив місяць. Токіо опинилося в зоні високого атмосферного тиску, повітряні маси з материка принесли похолодання.

Лікарня була напівпустою: на свята більшість хворих роз'їхалася по домівках, залишилось не більше одної третини.

Напередодні Нового року хворі збиралися маленькими групками, їли новорічні страви.

О дев'ятій годині вечора Норіко пішла гасити світло. В багатьох палатах — ані душі. Темно й там, де нещодавно лежав Йосідзо Ісікура. Норіко відчула в грудях моторошний холодок, коли повела оком у прочинені двері цієї палати.

Місячне світло падало на ліжко, на якому перед тим лежав Ісікура. Труп винесли, простирадла познімали, і на голому матраці подекуди видніли прим'ятини та складки.

Поспіхом, майже бігцем вона проминула палату, завернула за ріг і спустилася на другий поверх. В ординаторській горіло світло — отже Наое ще там. І чудово: можна спокійно зайти до нього. Тим більше, що сьогодні чергує тупенька Уно, і коли сказати їй, що лікар потрібен у справі, вона не матиме сумніву.

Перед дверима Норіко в нерішучості зупинилась; потім, нарешті зважившись, тихенько постукала.

— Зайдіть.

Норіко полегшено зітхнула: «Хвала богові, голос Наое».

Вона ступила до ординаторської і акуратно причинила за собою двері.

— Я пройшла по палатах, вимкнула світло.

— Добре.

Наое відклав книжку, дістав з кишені пачку сигарет.

— Хочете чаю?

— Дякую. Не треба.

На столі перед Наое стояла пляшка саке, поряд напівпорожня склянка.

— Коли проходила повз палату, де лежав Ісікура, так моторошно стало, аж мурашки по шкірі...

Наое прикурив сигарету, затягнувся й подивився на Норіко.

— Сядь коло мене.

— Що? — Норіко не повірила власним вухам. У лікарні вона чула таке вперше.

Наое згорнув газети, звільняючи місце для Норіко, яка сіла тільки після того, як вимила попільничку і витерла стіл.

— Хочеш саке? — спитав Наое.

— Ні, адже я на роботі...

— Та годі, сьогодні ж свято. Рік закінчується.

Наое подав Норіко свою склянку. Норіко, ледве пригубивши, поставила її на стіл.

— Завтра їдете в Саппоро?

— Так.

— А коли повернетесь?

— Побуду там днів два-три.

— Так мало? — Норіко відразу вирішила, що тоді й вона повернеться з Ніігати раніше.

— Саппоро, мабуть, усе в снігу...

Наое мовчки взяв склянку, ковтнув саке.

Норіко уявила, як він іде засніженими вулицями Саппоро.

— Поїхали разом! — раптом запропонував Наое.

— Га? — Норіко навіть розгубилася. Надто вже несподіваним було це запрошення.

— Хочеш з'їздити в Саппоро, на Хоккайдо?

— Ви... серйозно? — Норіко з подивом дивилася на Наое.— Хочете, щоб я поїхала з вами?

— Але тільки там зараз дуже холодно.

«Дарма! Нехай сніг, нехай мороз, лише б разом з ним!» — подумала Норіко.

— Але ж ти збиралася завтра в Ніігату?

— Можу й не їхати.

— Тебе там мати чекає?

— З нею я побачуся в будь-який інший час, коли захочу.

Наое знову відсьорбнув саке.

А Норіко дивувалася з власних слів:

«З нею я побачуся в будь-який інший час...» Нібито з Наое більше не побачусь».

— Тоді їдьмо завтра.

— Завтра? — знову здивувалася Норіко.

«Що це? Примха? Але втрачати таку нагоду не можна!»

— А... Ви ж їдете до матері?

— Житиму в готелі.

— Як це? В Саппоро у вас дім...

— У матері пробуду лише один день.

— Я вам не заважатиму?

— Ні. Тільки, доки я буду в матері, ти посидь у готелі.

Норіко ніколи не була на Хоккайдо і ніколи не їздила удвох з Наое. Від несподіваних радощів вона аж зашарілась.

— О котрій ми виїжджаємо?

— Літак вилітає о третій. Квиток для тебе я замовлю сьогодні по телефону.

— А номер у готелі?

— Зараз свято, приїжджих, мабуть, багато, але дарма, місто не маленьке, якось залагодимо.

Норіко ще не вірила своєму щастю:

— Ви насправді берете мене з собою?

— Я ж сказав.

— Я така рада...

Норіко визирнула у вікно. Їй здавалося, що щастя біжить їй назустріч. Варто тільки прислухатись — і можна почути його кроки, що наближаються. Вона боялася поворухнутись, щоб не відстрашити його, боялась почути: «Ні, ти не так зрозуміла...»

— Про що ти замріялась?

— Та ні... нічого,— Норіко засміялася й притулилась до плеча Наое.

— Пальто не забудь.

— А чоботи?

— Не обов'язково, досить взяти ботики.

Пальто у Норіко було одне — тонке, придатне лише для Токіо. Ботики можна купити і в Саппоро. Валізка, щоправда, старенька, та дарма, згодиться. Шкода, так і не пошила собі костюм, про який давно мріяла. Збиралася до батьків у Ніігату, а туди убори ні до чого. От Хоккайдо,— це, звісно, зовсім інша річ... Шкода, що не знала заздалегідь, тоді був би час як належить зібратися, а нині, звичайно ж, нічого

не встигнеш... Ну й добре, що він раніше не сказав. Адже він завжди такий. Може, цієї хвилини вирішив — і відразу ж запросив.

— Мабуть, у Саппоро, дуже гарно взимку? Будівлі, дороги — все снігом запорошено...

Норіко уявила тихі вулички, сніг, що кружляє в повітрі; будинки, дерева, тротуари, дороги — все білісіньке. І вони йдуть вдвох... Довкола тиша і сяюча білість... Норіко відчула, як у неї паморочиться від щастя в голові.

— Ось і кінчається рік...— тихо сказав Наое й допив саке.

— Навіть не віриться...

Звідкілясь долинав спів. Мабуть, хворі дивляться по телевізору святкову програму.

— Так, кінчається рік... як і все на світі кінчається...

Останнє слово Наое мовив якось особливо різко. Норіко злякано підвела обличчя.

Наое ледь посміхнувся самими очима. Такої м'якої усмішки Норіко ніколи в нього не бачила. Дивлячись на усміхненого Наое, Норіко встала з канапи:

— Ну, я піду? Принести фруктів?

— Не треба. Ляжу спати.

— На добраніч.

Першого січня була чудесна днина. На вулицях натовпи людей. Жінки у святкових кімоно. Всі поспішають до храмів. У всьому відчувається свято.

Звичайно в «Орієнталі» працюють на дві зміни, та на свята, за пропозицією сестер, працювали в одну; хоч і довго, проте справ небагато і потім можна довше відпочити.

Першого чергували Кобасі та медсестри Акіко Такагі й Наканісі.

Норіко, передавши чергування, вже збиралася додому, коли до неї підбіг Кобасі.

— Де лікар Наое? — стурбовано спитав він.

— Мабуть, у себе в кімнаті. Сьогодні я його ще не бачила.

— Він прокинувся?

— Не знаю, звичайно він устає пізно.

— Сенсей від'їжджає?

— Здається, так.

— Що ж робити?

— А що сталося?

— Три дні не був у лікарні, сьогодні прийшов — і ось, будь ласка, отримав оце...

— Що це?

— Лист. Уено відмовляють у безплатному переливанні крові.

— Кокіті Уено? У якого анемія?

— Так! А його старенька також не може працювати...

— Відмовляють з наступного року? — спитала Норіко.

— Адже сьогодні якраз і почався цей рік.

— Але ми вже зробили переливання. Рано-вранці.

— Давати допомогу не хочуть. Нехай, мовляв, сам платить.

— Як же сам? У старих немає анічогісінько.

— Звісно. Як він заплатить майже сто тисяч ієн у місяць? Тут хоч розбийся...— Кобасі з обуренням помахав конвертом.

— Чому ж раптом відмовили?

— Я й сам зрозуміти не можу.

— Можливо, помилка?

— Яка помилка... Тут сказано все і сказано дуже ясно.

Норіко зазирнула в лист. Так, справді: «...і тому пропонуємо з нового року припинити переливання крові хворому Кокіті Уено».

— У них, як бачите, коштів не вистачає.

— Про які кошти можна говорити? — обурилась Норіко.— Без переливання він же одразу помре!
— В тім-то й річ.
— Як же бути?
— Не знаю. Не розумію, про що думають ці чинуші.
— Треба з'ясувати все точніше.
— Але ж сьогодні перше січня!
— Ой, звичайно, сьогодні ніхто не працює...
— Доведеться чекати до четвертого,— сказав Кобасі.
— А що нам робити тим часом?
— Продовжувати переливання крові. Сам буду платити.— Кобасі гордо випнув груди.
Його молодість і прямолінійність чомусь викликали у Норіко глухе роздратування.
— Може, порадитися з лікарем Наое? — запропонувала Норіко.
— Звичайно, добре б...— Кобасі, здавалося, ось-ось попросить Норіко збудити Наое.
— Думаю, він уже прокинувся. Можна подзвонити йому.
— Спробую,— відповів Кобасі.
Норіко збігла донизу східцями.

Хвилин за десять Наое увійшов до кімнати медсестер. Він був у светрі й піджаку; чуприна скуйовджена, обличчя невиспане. Певно, довго не міг заснути, хоча й ліг рано, годині о десятій.
— З Новим роком,— мовили йому Кобасі й медсестри.
Наое відказав на привітання, тільки зараз, напевно, усвідомивши, що вже настав Новий рік. Схоже на те, йому байдуже — рік новий, клопоти старі.
— Пробачте, що збудив вас...
— Дарма, однаково пора було вставати.
— Їдете на Хоккайдо?
— Атож,— Наое кивнув і сунув руки в кишені по сигарети.— Ти щось хотів мені сказати?
— Еге ж. Така справа... Ось, лист надійшов.
Наое розгорнув листа і почав читати. Довгі тонкі пальці видавалися на сонці прозорими.
Дочитавши, Наое обернув аркуш, переконався, що на звороті нічого не написано, ще й зазирнув до конверта.
— Неподобство! — заговорив Кобасі.— Приректи старого на певну смерть! Не можу збагнути, для чого чиновникам знадобилося надсилати нам такого листа.
— Хто-небудь із муніципалітету питав про Уено?
— Та ні... Начебто, ні...— невпевнено пробурмотів Кобасі і, шукаючи підтримки, обернувся до Акіко, що стояла у нього за спиною.
— Ні, ним ніхто не цікавився,— підтвердила та.
— А рахунки відправляєте?
— Звичайно. Я складаю їх щомісяця.
— Пригадайте, чи не було запиту про ефективність лікування? Бодай по телефону.
Кобасі скосив око на Акіко.
— Загалом, одного разу мене... питали по телефону...— запинаючись, відказав він.
— Про що?
— Чи може Уено одужати, якщо йому робити переливання крові?
— А ти що на це?
— Сказав, що, звичайно, ні. В таких випадках переливання допомагає, але не виліковує.
— Так... А паперів ніяких не писав?

— Писав. Приблизно місяць тому мені надіслали запит, і я відповів те саме.

Наое струснув попіл і похитав головою.

— Тепер усе зрозуміло.

— Що зрозуміло?

— Цей лист — відповідь на твою писульку.

— Але ж я був правий! Як лікар я був абсолютно правий! Переливання крові дає тільки тимчасове поліпшення.

— Звичайно, правий. Але чиновники також мають рацію.

— Як? — Кобасі сперся руками на край столу.

— Допомогу заборонено виплачувати, якщо лікування неефективне й до того ж тривале. А воно ще й дуже дороге.

— Це просто жахливо! Адже він одразу помре! Не протягне і тижня.

— Правда.

— Що ви пропонуєте? Змиритися?

— Це, безумовно, жахливо, але... досить логічно.

— Як лікар, я не можу змиритися з цим!

— Слушно. Але зрозумій: якщо дозволити неефективне лікування, то деякі лікарі спробують нажитися на цьому... У цих міркуваннях є своя логіка.

— Що ж тепер робити?

Кобасі був блідий як полотно.

Акіко стурбовано дивилася на нього.

— Розумніше було б написати неправду.

— Збрехати?

— Збрехати. Написати, що переливання крові дає величезний ефект.

— Невже так можна?

— Треба.

— Ну що ж... Справа не важка. Прямо зараз і напишу.

— Ні, тепер уже пізно.

— Чому?

— Ти вже раз писав. Повідомив про дійсне становище справ. Тепер тобі не повірять.

— Як же бути?

— Ніяк.

У Наое пересохло в горлі; він підвівся, налив води з-під крана в склянку і одним ковтком випив.

Кобасі стояв у тій самій позі, спираючись на стіл і мовчав.

— Так. Усе ясно,— мовив він нарешті.— За переливання крові я платитиму сам.

— Це ні до чого.

— Ні, я вирішив. Тому що сам винен.

Акіко потягла Кобасі за рукав.

— Інакше мені не буде спокою,— хрипким від хвилювання голосом проказав Кобасі.

— Адже ти повинен зрозуміти, що переливання подовжить Уено життя на місяць, найбільше — на два. І все. Ти вважаєш, що це тебе заспокоїть?

— Заспокоїть. Нехай хоч на місяць подовжить...

— Даремно вислужуєшся! — раптом проговорив Наое тихо, але дуже виразно.— Який же ти все-таки мамин синок!

Кобасі здивовано глянув на нього, але зразу ж потупив очі. Акіко і Наканісі, забувши про роботу, злякано дивились то на одного, то на другого.

Наое взяв зі столу історію хвороби Уено, поволі погортав її. Потім глухо сказав:

— Старенька знає, що він не одужає. Став крапельницю.

— Яку крапельницю?

— Вводь йому підфарбовану глюкозу.
— Підфарбовану? Для чого?
— Щоб розчин був червоного кольору.
— Не розумію.
— Щоб скидався на кров! — Наое не приховував роздратування.
— Але ж це ошукан...— Кобасі осікся.
Наое, склавши руки на грудях, дивився у вікно.
— Ви пропонуєте йти на ошуканство? Вдавати, що й далі переливаємо кров?
— Цілком правильно.
— Ні, це обман, обдурювання. Це негідно лікаря!
— Гідно, негідно... Не в тому проблема... Виходу іншого немає.
— Але...— Кобасі дивився на Наое так, ніби бачив перед собою страховисько.— Адже старий відразу помре...— Безглуздо було пояснювати це Наое, та Кобасі не міг утриматись.— Невже вам байдуже?
— І переливання може йому подовжити життя не більше, ніж на кілька місяців.
— Це нечесно — наближати його смерть!
— Нечесно? — Наое підійшов до Кобасі впритул.— Ти кажеш: нечесно? — Він оглянув Кобасі з такою ненавистю, що той навіть позадкував.
— Хіба не так? — розгублено пробурмотів Кобасі.— Хіба підфарбована глюкоза — це чесно?
— Коли нічого не можна зробити, треба дати людині можливість померти спокійно. Звичайно, тебе підфарбована глюкоза не обдурить, ти знаєш усю правду. А Уено і його дружина — не знають. Нехай вони вірять, що було зроблено все.
Кобасі замислився. Може, у словах Наое є частка істини?
Ні, для лікаря цей шлях неприйнятний. Є ж почуття обов'язку!
— Лікар повинен надати хворому допомогу — зробити для нього все можливе,— вперто сказав Кобасі.— А якщо можливості обмежені — зобов'язаний бодай на день подовжити йому життя.
— Посилання вірне.
— Тільки посилання?
— На жаль, наш світ не ідеальний.
Кобасі розумів це, а все одно, погодитися з Наое не міг.
— Лікар,— заперечив він,— повинен бути передовсім гуманістом
— Ах, гуманістом? — Наое в'їдливо посміхнувся і сів зручніше, поклавши ногу на ногу.— А тобі добре відомо, що означає — бути гуманним?
— Відомо. Це означає — бережливо ставитись до людського життя взагалі, отже — любити ближнього...
— Ти не плутаєш гуманізм із співчуттям?
— Ні, не плутаю. Будь-якій істоті треба допомагати підтримувати життя, доки воно жевріє в ній.
— Підтримувати життя... Хм...— Наое криво посміхнувся.— Отже, гуманізм, по-твоєму полягає в тому, щоб підтримувати життя. Як жити — неважливо, аби тільки жити...
— Звичайно, можуть бути особливі обставини, але як принцип — все, що я сказав,— правильно.
— Атож... Ти так нічого й не зрозумів. У своїх університетських клініках ви відірвані від реального життя.
— Чому ви так вважаєте? — Кобасі прибув до «Орієнталу» з університетської клініки, і слова Наое допекли його.
— Щоб стати справжнім лікарем, мало вивчити медицину; треба знати і філософію, і в етиці метикувати, і принципи медичної практики затямити назубок. Треба ще знати, як допомогти людині померти...
— Допомогти померти?!
— Саме так. Інколи хворому треба допомогти змиритися зі смертю, щоб ані він сам, ані його рідні не корили себе, та й нас...

— Такого курсу нам в університеті не викладали. Програма не передбачає...

— Якби такий курс був, я б, звісно, був головним спеціалістом.— Наое потер долонями запалі щоки.

— Курс з підготовки вбивць?

— На жаль!.. Кожен лікар в чомусь убивця; поки що дуже часто його професійні обов'язки полягають у тому, щоб переконати безнадійно хворого у невідворотності смерті.

— Але наше покликання — рятувати життя! І справді, адже ми вириваємо людей з пазурів смерті!

— Рятувати? — Наое зміряв Кобасі неприязним поглядом.— Ми не рятуємо. Рятується сама людина — та, в якій ще не вичерпалися сили боротись. А лікар лише в потрібну мить подає йому руку допомоги. І не більше.

— Отак принижувати роль лікаря...

— На жаль, інколи доводиться.— Наое підвівся зі стільця. — Ну, я йду.

— А що ж з Уено? — почав Кобасі, але Наое не дав йому договорити.

— Ти — його лікар, тож більше я тобі нічого не скажу. Роби як знаєш.

— Якщо я... послухаюсь вашої поради, що мені потім говорити Уено та його дружині?

— Через день-два стан хворого погіршиться. От і скажеш тоді: ми зробили, що могли, та — на жаль! — марно.

— А як часто вводити йому цю... червону рідину?

— Як і досі: вранці і ввечері. Двох разів, гадаю, вистачить. Стане гірше — став крапельницю частіше, збільшуй дозу. Головне, щоб і хворий і його старенька були переконані, що провадиться інтенсивне лікування.

— Скільки він протягне без переливання крові?

— Думаю, днів п'ять-шість.

— Ви повернетесь п'ятого?

— Можливо.

— А можна вам подзвонити в Саппоро?

— Я зупинюсь у готелі, мене легко буде розшукати через довідкове бюро.

— Повертайтеся скоріше.

— Так-так.

Наое попрямував до дверей, але раптом зупинився. Різко обернувшись, він несподівано привітним, м'яким поглядом обвів усіх — Кобасі, Акіко, Наканісі. Потім рішуче розчинив двері і вийшов у коридор.

РОЗДІЛ XIX

В аеропорту було малолюдно. Сьогодні в залах, де звичайно гув безугавний гомін, було напрочуд тихо. Основна маса пасажирів дісталася додому, до рідних чи в гості ще до того, як настав Новий рік, і літаки, поїзди, нещодавно ще переповнені, були напівпусті. Хоча рух, звичайно, не завмирав і в ці перші числа січня.

Вхід у величезний скляний вестибюль аеровокзалу прикрашений сосновими гілками; на прилавках — рисові перепічки, помаранчі — данина віковій традиції; за стойками — жінки в ошатних кімоно, із старовинними зачісками.

За скляними стінами сонячно, але прохолодно. Одна за одною під'їжджають машини з пасажирами.

Норіко стоїть у залі місцевих авіаліній і дивиться крізь скляну стіну на вулицю. Вона в темно-синьому пальті, в руках — біла сумка.

Виліт о 15.10; Наое обіцяв приїхати за півгодини до вильоту. Годинник на стіні показує другу годину сорок хвилин. Мабуть, забарився, збираючи речі, й спізнюється. Вранці Норіко подзвонила до нього: «Може, прийти допомогти?», та Наое відказав: «Не варто». Після такої відповіді йти до нього було незручно, а як гарно було б виїхати з дому разом! І нервуватися не довелось би. Тепер Норіко жалкувала, що не заїхала за ним.

Посадка закінчується за двадцять хвилин до вильоту. Норіко подивилася на годинничок, потім перевела погляд на стіну — і той, і той годинники показували однаковий час: за чверть — три. Розхвилювавшись всерйоз, Норіко попрямувала до виходу. Шосе сьогодні вільне, за годину цілком можна дістатися. Де ж він?..

По радіо оголосили, що реєстрація на літак, який відлітає до Саппоро о 15 годині 15 хвилин закінчується. Норіко ще раз звела очі на стінний годинник: рівно третя.

Саме тоді біля під'їзду загальмувало таксі, з якого вийшов чоловік у темно-сірому пальті. Наое.

«Ну, нарешті!» — зітхнула Норіко.

Наое розрахувався з водієм, зачинив дверцята машини і зайшов до залу. В Норіко несамовито закалатало серце: щастя цього разу не вислизнуло, мрія збувається. Наое озирнувся довкола і рушив до стойки реєстрації. Норіко підбігла до нього.

— Чого так пізно?

— А, ти вже тут...

— Я так непокоїлась... Боялася, що не встигнете.

— Телефон затримав.

У галереї вильоту було гамірно, святково, миготіли ошатні кімоно. Норіко летіла вперше; їй здавалося, що всі дивляться на неї, і вона зовсім знітилась. А Наое, піднявши комір пальта і байдуже дивлячись перед себе, квапливо ступав рухливим коридором.

Літак вилетів з десятихвилинним запізненням.

Неначе цікава дитина, Норіко трохи підвелася з крісла, намагаючись визирнути в ілюмінатор. Літній чоловік, який сидів біля ілюмінатора, посунувся, щоб їй було зручніше дивитися. Токіо внизу здавалося іграшковим і невдовзі зовсім зникло. За кілька хвилин літак нахилився і взяв курс на північ. Погас напис: «Не курити». Замість кварталів величезного міста виникли поля, пасма гір. Для Норіко все було цікаво: і вервечки доріг, і притулені один до одного будинки.

Наое мовчки курив. Коли, загасивши сигарету, він відкинувся на спинку крісла, Норіко сказала:

— Вас шукав Кобасі.

— Я знаю.

— Поговорили?

— Так.— Розмовляти Наое явно не мав бажання. Він одвернувся і заплющив очі.

Літак уже набрав висоту і летів рівно. В салоні було тихо, тільки гули мотори.

«Наш літак пролітає над озером Інавасіро»,— оголосила по радіо стюардеса, і Норіко знову глянула в ілюмінатор. Серед гір величезним металевим блюдечком блищало озеро. Гори, долини, озеро — все було осяяне новорічним сонцем. Воно відпливало на захід, і його скісне проміння ковзало по склу ілюмінатора.

Рівний гул моторів заколисував. Наое задрімав. Спав і літній чоловік біля вікна. Тільки Норіко було не до сну.

Стюардеса повідомила, що скоро буде видно відому затоку Мацусіма. На жаль, її можна було побачити лише з другого борту. Норіко дивилась на гірські схили, які поступово ставали стрімкішими; попереду замріло сяюче білістю пасмо. Сніг на горах яскрів у сонячному промінні.

«Летимо далі на північ»,— прошепотіла Норіко й крадькома зиркну-

ла на Наое. Очі заплющені; гарно окреслений ніс неприродно білий — як сніг, що вкриває гори.

Норіко чомусь зробилося тривожно; їй здалося раптом, що вони рятуються від погоні, тікають на північ, у снігі — туди, де їх ніхто ніколи не знайде... Серце стислося від щемливої туги.

Нарешті гори розступилися, виникла Сангарська протока, темносиня у світлі неяскравого сонця. Поряд з нею ще сліпучішими здавалися сніжні піки. Їхні зловісні обриси нагадали Норіко фотографію в якомусь часописі: гору — оселю духів.

Роздуми Норіко увірвав голос по радіо: «За кілька хвилин наш літак приземлиться в аеропорту Тітосе».

Розвернувшись праворуч, літак пішов на зниження. Вгорі лишився шар хмар, і з'явилося синє море, яке пінилося край узбережжя. Чіткою смугою відокремлювались вкриті снігом хвойні ліси.

Це було Хоккайдо.

Наое розплющив очі, наче й не спав.

— Здається, прилетіли,— сказала Норіко.

— Прилетіли.— Наое подивився униз.

Величезні білі рівнини розділені чорними смугами на правильні прямокутники; ліси й дороги, що перетинаються, утворюють вигадливі геометричні фігури. В яскраво-синьому небі жовтогарячою кулею пливло зимове сонце.

— Схоже, досить холодно,— зауважила Норіко.

— Атож.

Літак ішов на посадку, земля швидко наближалася. Вже добре видніли дороги, окремі будинки. Ось і злітно-посадочна смуга, запорошена снігом; верхівки дерев зовсім поряд. Мить — і літак торкнувся землі, ледь підстрибнувши, пробіг смугу і спинився перед будівлею вокзалу.

Наое підвівся з крісла, зняв з полиці пальто — своє і Норіко.

— Вийдеш на трап — зразу підніми комір,— сказав він, передаючи їй пальто.

Коли Норіко вийшла з літака, різкий вітер ударив в обличчя.

На будівлі аеровокзалу, що самотньо чорніла в білому полі, світилося табло: температура повітря — мінус п'ять, швидкість вітру — три метри на секунду.

— Обережніше, не посковзнись,— попередив Наое.

Люди бігли до будинку аеровокзалу, втягнувши голови в плечі, щулячись од вітру. Наое швидко йшов попереду, Норіко бігла за ним, намагаючись не відстати.

До готелю вони приїхали вже о шостій годині. Будівля була приємного коричневого кольору і виявилася дуже затишною.

— Вам номер на двох? — люб'язно запропонував портьє.

Наое заповнив картку і вписав туди Норіко.

Номер був на шостому поверсі. Під вікнами пролягала дорога, за нею чорніла якась масивна споруда. Незважаючи на сутінки, що дедалі густішали, світла у вікнах не було. Фари машин, які проїжджали дорогою, освітлювали замети з обох її боків.

— Це тополі? — Норіко показала пальцем на кілька високих дерев ліворуч від готелю.

— Так, тополі... Втомилася, напевне?

— Аніскілечки.

Після чергування Норіко так і не вдалося поспати — готувалася до поїздки. Однак втоми вона не відчувала — чи тому, що Наое був поруч, чи просто від збудження.

— Приймемо душ і підемо вечеряти.

— А до матері сьогодні не поїдете?

— Потім.

Норіко склала одяг і попростувала у ванну. А Наое сів читати свіжі газети, що їх заздалегідь доставили в номер.

— Спочатку ви? — запропонувала Норіко.

— Давай разом,— відповів Наое і відклав газети.

Коли вони спустилися в ресторан на четвертому поверсі, було вже на восьму. Тут, як і в вестибюлі готелю, стояла тиша — Новий рік усі зустрічали вдома. Лише кілька невеликих компаній сиділо в глибині ресторану, та й ті — родинні групи. Атмосфера сьогодні панувала спокійна і добропристойна.

Норіко вперше смакувала місцеві страви з крабів, креветок, авабі. Їй навіть захотілося випити, і вона попросила віскі з содовою. Випила дві порції, і в неї ледь шуміло в голові.

Піднявшись у номер, Норіко запнула штори, обернулась до Наое:

— Тепер до матері?

— Треба було б...— Наое вже лежав у ліжку; ліг відразу, як увійшли. Раптом він підхопився.

— Зроби укол.

— Укол?

Наое дістав із саквояжа стерилізатор і крихітну ампулу.

— Будь ласка.

— Але ж це...

— Так, це наркотик.— Наое зняв краватку і закасав рукав.

— Для чого?

Норіко розгублено дивилась на Наое.

— Мені дуже болить... Болить, розумієш?

Тримаючи в руках ампулу, Норіко занепокоєно вдивлялася в Наое.

— Що з вами? Скажіть!

— Не хвилюйся. Зроби швидше.— І він простягнув руку, на якій темніли сліди від ін'єкцій.

Волосся Норіко безладно розсипалось на подушці, у світлі торшера матово поблискують на чолі бісеринки поту. Все завмерло в нерухомості. Жодного звуку, тільки ледь чутно гуде кондиціонер. Наое і Норіко лежать, застигши, мов риби, що склали плавці; не чути навіть дихання...

Норіко розплющила очі. Вона відчувала страшенну кволість у всьому тілі. Наое спав, мов убитий. Тихесенько знявши з себе його руку, Норіко підвелася з постелі і вдягла піжаму.

Одинадцята година. Не так уже й пізно, та готель поринув у морок. Норіко підійшла до вікна, відхилила штору.

Сніг... Небо було чисте, коли вони поверталися з ресторану. Отже, сніг випав після того, як вони лягли спати...

Вказівним пальцем Норіко провела по холодному склу, із задоволенням відчуваючи прохолоду. Лапатий сніг, що сипався з чорного неба, танув в імлі; тільки біля ліхтарів, у колі світла сніжинки кружляли у вигадливому танку. Безмовність. Іноді її раптом розриває виск гальм — і знову моторошна тиша. Блимне на якусь мить постать самотнього подорожнього — і відразу зникне за поволокою.

Наое так і не пішов до матері. Норіко подумала, що він чинить недобре, та негайно ж забула про це. Інші думки цілковито володіли нею.

Проїхала ще одна машина. Зовсім беззвучно. Мабуть, тому що по снігу. Вітру немає. Поволі і м'яко падає лапатий сніг. До ранку навіє замети. Засніжене місто спить... Царство сну...

Норіко зітхнула, запнула штору і пішла приймати душ.

Прокинулась Норіко за звичкою рано, о восьмій годині. Наое ще спав. Тихо, щоб не збудити його, вона вилізла з-під ковдри і підійшла до вікна. Будинки навпроти червоніли від вранішньої заграви, але довкола все було біле-білісіньке. Сніг лежав на гілках тополь, що росли у дворі губернського управління — це воно вчора видалося Норіко темною брилою; снігом укриті сосни, турботливо закутані циновками, сніг іскриться на дахах будівель, навіть на світлофорах біліють копички снігу. Лише асфальт, по якому мчать машини — темно-сірий: на світанку, мабуть, чистили дорогу. Кудись поспішають о цій ранній порі люди, хмарки пари вихоплюються у них з рота.

Норіко могла безконечно милуватися засніженим пейзажем.

Наое підвівся о десятій. Дія уколу закінчилась, однак обличчя залишалося мертвотно блідим, під очима чорніли кола.

Снідали в номері.

— Сьогодні неодмінно треба навідатись до матері,— докірливо сказала Норіко.

— Гаразд-гаразд,— кинув Наое, не відкладаючи газети.

Норіко так і не зрозуміла, збирається він іти чи ні.

Поснідавши, Наое прийняв душ. Одягаючись, сказав:

— Піду до рідних, увечері повернуся.

— Може, краще залишитесь ночувати? — обережно спитала Норіко.

— Ні, повернуся сюди.

— Втіште маму. Здалеку приїхали, вона так довго чекала вас. А про мене не турбуйтесь. Сьогодні вже магазини працюють, тож не сумуватиму...

— Надвечір повернуся.

— Дивна ви людина.— Норіко вирішила більше його не вмовляти.

Наое прийшов, як і обіцяв — після п'ятої. Норіко також тільки-но повернулася з покупками — придбала рукавички і ботики.

— Мама здорова?

— Мгу.

— Умовляла залишитись?

— Нехай іншим разом.

— Мені дуже ніяково... Причепилася до вас...

Наое скинув піджак, сів поруч Норіко і сказав:

— Поїдемо завтра на озеро Сікоцу?

— Куди? На озеро?

— Атож. Тут недалеко, півгодини машиною. Спокійне чудесне озеро; тільки на півночі бувають отакі.

— Але ж воно, мабуть, замерзло? Під льодом нічого не побачимо?

— Ні. Це озеро не замерзає.

— А де заночуємо?

— Там повинен бути гарний готель.

— З радістю, тільки...

Норіко дуже хотілося поїхати, проте її мучило почуття провини перед рідними Наое.

І цього дня сніг начебто чекав, коли настане вечір; тільки-но почало смеркати, повалив густо, безупинно. Було досить тепло, і сніг падав такий лапатий, мов клапті вати.

Вийшовши з готелю, Наое і Норіко відразу поринули в білу запону.

— Коли падає сніг, завжди тепліше,— сказав Наое.

І справді було тепло — майже як у Токіо.

Магазини вже повідчиняли, і вдень у них було таки людно, а от вечорами їх замикали поки що раніше, ніж звичайно.

Найжвавішим у місті був район Сусукіно, тут розважалася мо-

лодь. Та в ці дні й тут працювало лише кілька барів, більшість розважальних закладів було зачинено; соснові гілки біля входу й мальовничі вітання нагадували про свято.

Норіко і Наое натрапили на невеличкий рибний ресторанчик. Відвідувачів було мало; три кухарі зі знудженими обличчями дивились телевізор.

Коли Наое і Норіко, повечерявши, вийшли на вулицю, сніг повалив ще дужче.

— Пройдемося пішки до готелю?

— Це ж далеко.

— Байдуже, я хочу прогулятися! — наполягала Норіко.

Вона підвела вгору лице назустріч сніжинкам. На її теплих щоках вони танули, перетворювались у крапельки і стікали вниз. Сніг, сніг, сніг повсюдно — у небі, в повітрі, на землі; він застилав світ: за чотири кроки нічого не було видно — тільки темні силуети.

Наое і Норіко поминули Мінамі-ітідзьо, вийшли на широкий проспект. Зяють чорні вікна крамниць, барів та ресторанів. Ковзає снігом проміння від фар машин, які мчать повз них. Чорною плямою блимне дерево на узбіччі або жалюзі, що затуляють вхід у магазин; все інше — біле царство снігу.

Норіко пригорнулася до Наое, засунула руку в кишеню його пальта. Вони пливли сніжним океаном — і стіна снігу відокремлювала їх од світу: від вулиць та будинків, від гір, над якими вони вчора пролітали, від пустельного поля аеродрому...

— Який густий сніг... Невже ми поїдемо завтра на озеро?

— Не бійся.— Наое стиснув руку Норіко.

— Я не боюся.— Норіко безоглядно ввіряла себе Наое.

Удалині щось яскріло; здавалося, життя збереглося тільки там. Пройшовши кілька метрів, вони опинилися перед під'їздом готелю.

Струснувши сніг, увійшли в інший світ — тепла й світла. У ліфті сніжинки остаточно розтанули.

— Втомилася?

— Ні.

— Ходімо в бар?

Норіко погодилась, хоча їй нікуди не хотілося йти. В таку негоду набагато приємніше залишитися вдвох з Наое у номері.

Ніби прочитавши її думки, Наое ліг на ліжко.

— Либонь, краще поспати.

Норіко згадала, що ще вдень хотіла поговорити з Наое, але, відчувши його руки, знову забула про все на світі.

Другого дня зранку вони поснідали в ресторані, потім зайшли до магазину і о третій годині на таксі виїхали з міста.

Сніг промінився на яскравому сонці, сліпив очі.

Проїхали аеропорт Тітосе і завернули до озера Сікоцу. Норіко була вражена: цю дорогу — пряму, як стріла, у високих наметах обабіч — вона бачила сьогодні вночі уві сні.

Праворуч і ліворуч ліс: модрини, ялини, сосни. Посеред білої пустелі їхня зелень тішила око.

Зупинилися в готелі, розташованому на верхівці невисокої гори. З вікна відкривався чудовий краєвид — крізь голі гілки дубів, берез, кленів темніло скуте зимовою стужею озеро.

Увійшла служниця, берестиною розпалила грубку. Вогонь танцював, поліна, палаючи, весело потріскували.

— Смеркає, — зітхнула Норіко.

— Як спуститися до озера? — спитав Наое у служниці.

— Схилом праворуч,— пояснила вона, підкинувши в грубу кілька поліняк.

До озера вела вузька стежина. Спустившись, Наое і Норіко вийшли на берег.

Зблизька озеро було зовсім не таке, яким видавалося з вікон готелю. Тьмяно мерехтячи, перекочувались дрібні свинцеві хвилі.

Озеро було вулканічне: вода заповнила глибоку тріщину, довкола купчилися гори. Подекуди на стрімчаках темніли сосни.

— Он там — вулкан Тарумае, а це — Фуцубусі,— пояснював Наое, пригладжуючи скуйовджене вітром волосся.

Норіко глянула туди, куди показував Наое. Зліва, паруючи, велично височів вулкан Тарумае, навпроти голим бескидом самотньо стояла Фуцубусі. Гори були далеко на тому боці озера; сонце поволі сідало за ними, багрянцем красячи небо.

Наое і Норіко стояли на стежці, яка вела до причалу; метрів за двадцять сіріткою мрів маленький готель. Хтось уже спускався сьогодні до озера: на снігу лишилися сліди, що зникали край причалу.

— Жодної живої душі,— прошепотіла Норіко.

Над озером гуляв крижаний вітер. Двоє маленьких людей на березі дивились у холодну безодню. Безмовність... Непорушність... Тільки вітер обпалює лице.

— Надто вже тут похмуро...— здригнулася Норіко. Їй причувався якийсь шум. Ні, це звучала тиша.

— Озеро дуже глибоке. І страшне, особливо коли буря,— мовив Наое.

— А вода зараз, певно, як лід...

— Тут не раз тонули люди, але ніхто ніколи не бачив трупів.

— Чому?

— Під час виверження вулкана земля опустилася разом з деревами...

— То на дні дерева?

— Атож. Зачепившись за гілки, тіло не може спливти.

— Так нікого й не знайшли?

— Нікого.

Норіко з незбагненним жахом вдивлялася у тремтливу поверхню озера. Скількох людей ховає ця вода... Десь там унизу розпухлі, жахливі тіла...

— Страшно...— Норіко припала обличчям до грудей Наое. Вона відчула, наче озеро заманює її. Ні, краще в нього більше не дивитись.— Ходімо...

Наое кивнув, але все ще не міг відвести очей від води.

Раптом ззаду почувся шум. Норіко обернулася і побачила величезну зграю гайвороння, що летіло від лісу до гори Фуцубусі. Зграя зменшувалась у розмірах, потім перетворилась на цятку і зникла в скелях, червоних від призахідного сонця.

Норіко і Наое перезирнулися і мовчки поплентались до готелю.

Повернувшись, вони сіли вечеряти. Вже зовсім стемніло. За вікном невиразно біліло подвір'я готелю, за ним — темрява: озера не було видно.

— Ти що?

— Нічого.

— Вип'ємо трохи?

— Як палають щоки! — Норіко притулила долоні до обличчя.

Наое мовчки відсьорбнув саке. Потім з якоюсь журбою подивився на Норіко.

— Завтра повертаєшся?

— А що, треба?..

— Від завтрашнього дня я буду в матері.

— Атож, слушно...

Та й справді, не вічно ж залишатися тут, на Хоккайдо. Наое по-

кликав — вона поїхала, і далі треба робити так, як він радить. Йому, звичайно, треба бодай трохи пожити вдома, у матері.

— Добре,— погодилась Норіко.— Завтра поїду в Токіо.

— Завтра — третє, на роботу тобі сьомого. Залишається ще три дні. Ти раніше повернешся, відпочинеш як слід...

— Так, так, звісно.

— Свято, а я привіз тебе в цю глухомань...

— Що ви, мені тут дуже сподобалось!

— Не забудеш цю поїздку?

— Ніколи!

Наое зазирнув їй у вічі. Чому в його погляді така ніжність?

— Сенсею, а коли ви повернетесь?

— Ще побуду тут декілька днів.

— Мабуть, я вам заважала... Побудьте із своєю мамою.

Наое допив саке і спитав:

— Ти нічого не хочеш сказати мені перед від'їздом?

— Я?

— Ти.

— Адже скоро...— Норіко здивувалася. «Незрозуміло, ми ж скоро побачимось».

— Як хочеш сказати щось, то говори зараз.

Так, Норіко мала що сказати. Вона не встигла зробити це вночі...

— Я хотіла повідомити...

— Що?

Норіко потупила очі:

— Я... Я чекаю...

— Чекаєш дитину?

Норіко мовчки кивнула.

Наое довго крутив у руках чашку. Потім одним духом випив саке.

— Можу не родити...— Норіко знову потупила очі. «Чому я так сказала? Адже Наое ще нічого не відповів».

— Ти не хочеш?

— Адже...— почала була Норіко, та затнулася, не знаючи, що додати.

— Я повинен тобі сказати, що одружуватись не збираюся. Ні з ким. Але... якщо у нас буде дитина, я зроблю для тебе все, що тільки зможу.

— Отже, можна?

— Я хочу цього...

— Справді?! — Норіко не могла подолати тремтіння, що раптом охопило її. Вона заплющила очі. Нічого не сталося, проте чомусь сльози стікали по обличчю.

— Не плач...— Наое підійшов ззаду, ніжно пригорнув її.— Чому ти плачеш?

— Це на радощах...

Довгі тонкі пальці Наое гладили її волосся.

Норіко підвела заплакане обличчя.

— У мене є прохання...

— Яке?

— Будь ласка, забудьте про наркотики. Гаразд? Старша сестра і головлікар здогадуються...

— Ось ти про що...— Посмішка ковзнула по обличчю Наое.

— Не будете більше? Не будете, еге ж?

— Не буду.

Все ще посміхаючись, Наое дивився у темряву за вікном.

РОЗДІЛ XX

Сьоме січня, понеділок. Після тижневого відпочинку Норіко вийшла на роботу.

Свята скінчилися, і цього дня в клініці зібралися всі. Головний лікар запросив співробітників до кабінету й виголосив промову. Привітав з Новим роком і закликав працювати ще старанніше. Насамкінець він побажав, щоб усі ставились одне до одного з «ненастанною увагою».

Норіко слухала його без ніякої цікавості. І тільки коли він сказав про увагу, мимохіть здригнулася: чи не про Наое мова?

З понеділка починалися звичайнісінькі трудові будні, однак Наое все ще так і не прибув.

Справ після тривалої перерви було чимало; з самого ранку в амбулаторії юрмилися хворі.

До кімнати медсестер зазирнула Секігуті:

— Хто-небудь знає, що з лікарем Наое?

Питання стосувалося всіх, але Норіко здалося, що старша сестра зверталася саме до неї.

— Стільки хворих, а лікар Кобасі ні на секунду не може вийти з палати... Просто не знаю, що робити,— буркотіла Секігуті.

Кобасі й справді не відходив од Кокіті Уено. Заскочив ненадовго на зібрання, та зразу ж прибігла сестра, знову викликала його в палату.

З третього січня Кобасі, за порадою Наое, відмінив переливання крові. Того ж вечора в Уено почалася гарячка; наступні два дні температура скакала, а шостого з самого ранку піднялася вище тридцяти восьми. Шкіра знову пожовкла.

Надвечір почався справжній жар. Обличчя в Уено пашіло, він важко дихав. Смерть могла настати в будь-яку хвилину — як і передрікав Наое, на п'ятий день після того, як відмінити переливання крові.

«Може, подзвонити Наое додому?» — подумала Норіко. Їй здавалося, що всі чекають цього від неї.

Наое казав, що затримається в Саппоро днів на два, не більше. Сьомого чи восьмого збирався на роботу. Може, подумав побути з мати'ю кілька днів, які відняла у неї Норіко?..

Тепер Норіко докоряла собі за егоїзм.

Секігуті знову зазирнула до кімнати медсестер.

— Здається, лікар Наое збирався у свята на Хоккайдо? — тепер вона зверталася вже безпосередньо до Норіко.

— Так, я теж про це чула...

— Я дзвонила йому додому. Консьєржка сказала, що він ще не повернувся.

— Може, затримався в Саппоро?

— Але ж він знає, що повинен бути на роботі!

Норіко й сама кілька разів телефонувала Наое, та надаремне. Тож слова старшої сестри аніскільки її не здивували, хоча Норіко чомусь стривожилась.

— Може, вирішив летіти вранішнім рейсом? З аеродрому відразу сюди? — висловила здогад Секігуті.

— Так-так, звичайно,— пробурмотіла Норіко.— В усякому разі, він би попередив, якщо вирішив затриматись.

— Бодай швидше приїхав...

— З амбулаторії дзвонять щоп'ять хвилин, питають, чи не прийшов Наое. Кобасі не може вести прийом: ще не скінчився ранковий обхід, та й Уено йому не слід залишати надовго.

За дверима застукали підбори, і в кімнату вбігла Каваай.

— Як там Уено? — спитала Секігуті.

— Знову гарячка,— відповіла мимохідь Каваай, схопила кисневу подушку й вибігла геть.

— Дивно. Дуже дивно...— задумливо проказала Секігуті і вкотре глянула на годинник.
Відчувши докір, Норіко похнюпилась і заходилася мити шприци.

Кобасі спустився в амбулаторію тільки об одинадцятій. Дехто з хворих, не дочекавшись лікаря, пішов, але чоловік з тридцять усе ще терпляче сиділи біля кабінету.

Кобасі працював мовчки. Він страшенно сердився на Наое, однак висловлюватись вважав за негідне: обурення своє виявляв мовчанкою.

Норіко чергувала біля ліжка Уено. Тільки раз відійшла на хвилинку, зателефонувати Наое, та у відповідь почула довгі гудки.

«Невже ввів собі наркотик і спить, не чує дзвінків?» Занепокоєння знову охопило її. Але ж він обіцяв, що більше не буде... Та ніч коло озера видавалася тепер сном, який ніколи не збудеться, і Норіко ніяк не могла повірити, що все це справді було...

До головлікаря також, очевидно, дійшла чутка, що Наое нема на роботі; він з'явився в кімнаті медсестер, пробубонів невдоволено: «Ну що ти з ним зробиш!» і зашепотів щось на вухо старшій сестрі. Та спантеличено подивилась на нього, потім підійшла до картотеки й заходилася переглядати всі медичні картки, починаючи від «А».

Кокіто Уено ставало дедалі гірше. Вранці його тіпало, потім він затихав, а надвечір знову морозило. Він був притомний. Коли його кликали, ледь розплющував очі, та, здається, нікого не впізнавав.

Кобасі карався докорами сумління: на очах у нього вмирала людина, і він ніс за це відповідальність. Кобасі поставив крапельницю, ввів заспокійливе, зробив усе що міг, та однаково на серці у нього було важко. Кобасі від самого ранку бігав то в палату, то в кімнату до медсестер.

О третій годині Норіко ще раз спустилася в амбулаторію, набрала номер. Гудок. Ще один. «Зараз візьме трубку». Але ні, гудки, тільки гудки. Мабуть, все ж таки не повернувся...

Норіко поволі поплenталася сходами, як раптом відчула, що її нудить. Вона притисла руки до грудей, кілька разів глибоко зітхнула, та шлунок стис болісний спазм. Затуливши рота рукою, вона кинулась до туалету. Норіко виблювала мало не на порозі: відчуття було таке, наче її геть вивертає. Норіко почекала, доки перестане нудити: груди мовби стискало лещатами.

Нарешті їй стало легше. Умившись, Норіко поволі підвела очі до дзеркала. У куточках очей блищали сльози.

Норіко замислилась. На шлунок вона ніколи не скаржилась, продукти були свіжі, нудота підкотила так само раптово, як і зникла,— такого з нею ніколи не було.

«Через вагітність»,— сяйнула думка. Норіко відчувала страшенну кволість. Побачивши в дзеркалі своє вимучене обличчя, вона згадала про Наое.

У кімнаті для медсестер Кобасі розмовляв із старшою сестрою.
— Він помре сьогодні увечері або вночі.
— Хто чергує? — Старша сестра підійшла до розкладу, який висів на стіні: — А, Сімура і Каваай.
— Завжди мені не таланить! — невдоволено похнюпилась Каваай.
— А що, Наое-сенсей так і не з'являвся? — здивувався Кобасі.
— Годину тому дзвонила. Немає вдома.
— В якому готелі він зупинився в Саппоро?
— Бодай по телефону поговорити, якщо він ще там...
— Він вам потрібен?
— Дуже. Я хотів порадитися з ним про Уено. Може, дати йому преднін?
— Спробуємо додзвонитися? — запропонувала Секігуті.
У Норіко тьохнуло серце: «готель G»... П'ять днів тому вона була

там з Наое. Дивилася з вікна на засніжене місто. Наое обіймав її... Лише п'ять днів, а здається так давно.

Саппоро відповіло відразу. Це було звичайною річчю, але Норіко чомусь страшенно здивувалася.

— Алло, алло...— кричала в трубку старша сестра.— Саппоро? Готель G?

Не перестаючи скручувати тампони, Норіко насторожилася.

— На-о-ое... так-так... правильно... пан Наое Кьоскьо з Токіо...

Старша сестра подивилася на Кобасі, який стояв на порозі.

«Якщо він у номері, я згодом теж подзвоню йому потай від усіх»,— подумала Норіко

— Он як? Зрозуміло...— протягло сказала старша сестра.

Норіко затамувала подих.

— Так-так, я зрозуміла, велике спасибі.

Поклавши трубку, Секігуті обернулася до Кобасі:

— Три дні тому він виїхав з готелю.

— Куди?

— Сказав, що в місті живе його сім'я. Можливо, переселився до них.

— А номер їхнього телефону не можна дізнатися?

— М-м-м... Не відомо, на чиє ім'я він записаний... Спробую, звичайно, та...

— Можливо, його вже немає і там.

— Так-так, певне він уже досі летить сюди...

— Гаразд, не треба. Якось обійдуся.

— Маю надію, завтра вже він вийде на роботу,— процідила крізь зуби старша сестра.

— Завтра буде пізно...— задумливо, витягнувши губи трубочкою, мовив Кобасі, постояв трохи і вийшов з кімнати.

О шостій годині вечора Уено стало гірше: він знепритомнів. Було ясно, що ось-ось настане кінець, і Кобасі вирішив залишитися на ніч, помінявся з терапевтом Кавахарою.

Підфарбована глюкоза справно вливалася в тіло Уено, але ніякого полегшення не давала.

Ще вчора Кобасі сказав дружині Уено, щоб вона запросила родичів, однак старенька все ще самотньо сиділа біля чоловікової постелі.

За десять до п'ятої Уено зітхнув востаннє і закрив очі. Він марив цілих три дні, а помер тихо, ніби заснув.

Старенька Тійо не плакала над тілом; мабуть, розмова з Наое підготувала її. Вона просто ходила вперед і назад, не знаючи куди подіти руки.

Труп обмили, повідомили про смерть власті. Належало одвезти його додому. Та потім вирішили, що вранці Тійо з чиновником з відділу соціального забезпечення відвезе покійного прямо в крематорій.

Про їжу забули всі — і Кобасі, й медсестри. Лише пізно ввечері, коли владнали всі справи, пішли вечеряти.

У меню був суп із соєвих бобів, смажена риба, мариновані огірки. Їсти Норіко зовсім не хотілося, вона взяла тільки огірків та в сусідній крамничці купила мандаринів. Втішала себе тим, що Каваай ще зовсім дитина і не збагне, що таке з нею.

Після вечері Кобасі прийшов до медсестер у кімнату, сів на диван.

— Ну ось...— сумно сказав він,— все й скінчилося.

Вигляд у нього був змарнілий. Певно, напружений день не минув для Кобасі безслідно.

Полегшено зітхнути після смерті хворого — протиприродно. Та для лікарів і сестер — це будні, щоденне життя, і тепер вони втішалися спокоєм, який настав для них.

— Я так боявся,— сказав Кобасі,— що вона здогадається про обман...

— Так, сенсею, це нелегко дві смерті підряд... Попервах Ісікура, а тепер Уено.
— Та вже, либонь, досить.
— Куди ви — туди й смерть. Більше, сенсею, з вами у парі не чергую,— сказала Каваай.
— Це ти її за собою водиш,— невесело пожартував Кобасі.
Раптом Норіко здалося, що за дверима хтось стоїть.
— Хто там? — вона прочинила двері і побачила Тійо.
— Можна зайти? На хвилинку...
— Вам лікаря?
Старенька несміло кивнула.
— Ви до мене? — Кобасі підвівся й підійшов до дверей.
Старенька вклонилася і простягла пакет і коробку.
— Що це?
— Ми завдали вам стільки клопоту...
— Що ви, бабусю?! — Кобасі відвів руку з подарунками.— Якби ми могли допомогти йому...
— Ну, як же?.. Стільки крові перелили? Так дбали...
— Не треба.
— Чоловік був такий вдячний! Грошей у нас нема... Дякую,— вона вклонилася Кобасі, потім Норіко, і поклала на стіл пакет з коробкою.
— Ну що ви, не треба! Та зрозумійте ж, не можна!.. Ні за що...— ледь не плачучи, проговорив Кобасі.
Залишивши подарунки, Тійо пошкандибала до виходу, однак на порозі ще раз зупинилася:
— Дякую вам.
Провівши поглядом її маленьку згорблену постать, Кобасі й Норіко разом подивилися на стіл.
— Бігала старенька, купувала...— зітхнула Норіко.
В пакунку були хурма та мандарини, в коробці — віскі. Фрукти призначалися, певно, для медсестер, а віскі — для Кобасі.
— Негарно вийшло...— понуро мовив Кобасі, дивлячись на пляшку.— Адже старому не допомогли.
— Для неї, мабуть, витрати чималі,— зауважила Норіко.
— Совісно брати від неї подарунки.
— Вона так старалася, хотіла зробити приємне. Ні, відмовлятися не можна.— Норіко подумала, що якби тут був Наое, він би не відмовився.
— А може, і правильно, що послухав поради Наое? — закурюючи, пробубонів собі під ніс Кобасі.
Була вже майже дев'ята година. Норіко зібралася гасити в палатах світло.
За вікном чорніло всіяне зірками небо. Справді, похолодало.
Тишу в кімнаті розітнув телефонний дзвінок. Норіко стояла найближче до апарата. Вона зняла трубку.
— Алло, Токіо? Лікарня «Орієнтал»? — почувся літній жіночий голос.
— Так.
— Я дзвоню із Саппоро. Моє прізвище Наое...
— Як?
— Я сестра Кьоскьо Наое...
— Слухаю вас...— у Норіко обірвалося серце.— Що трапилось?
— Вчора... Кьоскьо помер...
— Що?! — Крижаний холод охопив Норіко.
— Кьоскьо помер.
— Помер...
Кобасі і Каваай злякано підхопилися.
— Хто?..
— Він покінчив життя самогубством.

Норіко слухала, не в змозі вимовити ні слова.

— Утопився в озері Сікоцу...

Норіко впустила телефонну трубку і притулила долоні до обличчя. Потім поволі, як при сповільненій зйомці, осіла на підлогу. Трубка ковзнула зі столу й розгойдувалася з боку на бік.

РОЗДІЛ XXI

Коли Норіко опритомніла, то побачила, що лежить на дивані, вкрита ковдрою.

— Здається, отямилась!

Зовсім поруч виникло чиєсь обличчя. Поступово його риси набули чіткості.

— Секігуті-сан...— прошепотіла Норіко.

— Ну, нарешті, прийшла до пам'яті.— Старша сестра погладила Норіко по голові.

Щось трапилось до того, як вона знепритомніла... Норіко силкувалася пригадати.

— Наое-сенсей?

Старша сестра кивнула. Поряд стоїть Каваай та Акіко з Каору, мабуть, прибігли з гуртожитку. Всі дивляться на неї.

— Так... Звичайно... Я теж піду...— Хтось розмовляє по телефону.— Так, прошу вас.

Хто говорить, Норіко не видно, але голос — Кобасі.

Норіко поволі підвелася.

— Тобі краще полежати.

Норіко похитала головою: ні, вона встане.

У кімнаті нічого не змінилося. На столі хурма, мандарини, пляшка віскі, біля стіни — шафа з ліками, поряд висить стетоскоп. Під ним — відкритий стерилізатор.

— Голова не паморочиться?

— Сенсей помер? — Норіко впритул подивилася на старшу сестру. Та одвела очі.

— Чому?

— Ти повинна поїхати в Ікедзірі, до нього додому.

— Для чого?

— Так звеліла його сестра.

— Мені?! — Норіко підвела голову і знову подивилася на Секігуті.

— Вона просила тебе взяти в керуючого ключ і відімкнути квартиру.

— Навіщо?

— Там лист для тебе.

— Лист?..

— Сенсей залишив тобі посмертного листа. Його сестра просила, щоб ти першою зайшла до квартири і оглянула її.

Норіко задумливо дивилась на старшу медсестру, не в змозі зрозуміти, про що вона говорить.

— Алло, це кафедра хірургії університету «Т»? Вас турбують з лікарні «Орієнтал». Щойно нам подзвонили із Саппоро. Доктор Наое помер...— Тон у Кобасі був занадто бадьорий і життєрадісний.— Так... так... В озері Сікоцу, недалеко від Саппоро. Так... Самогубство...

— А-а...— застогнала Норіко і знову заплющила очі.

Тіло Наое поволі занурюється в свинцеву крижану безодню... Беззвучно. Борсаються у прозорій воді руки, шукають опори... Голова закинута... Все далі, все глибше... З дна назустріч тягнуться гілки дерев... Ось вони зімкнулися над тілом: Наое в полоні води і дерев...

Норіко здалося, що вона вже бачила це. Але ніяк не могла пригадати, коли? Уві сні? І тепер кошмар перетворився на дійсність...

— Так... Сьогодні все підтвердилось... Так-так. Добре. Дякую.

Сніг падає, падає... Озеро поглинуло Наое, води зімкнулися, кола розійшлись і досягли берега — і знову майже нерухома сіро-свинцева гладінь... Тиша, від якої можна збожеволіти...

— Норіко-сан! Тобі легше?

Легше? Ні. Та лежати занадто болісно.

— Ми вже подзвонили керуючому. Зараз приїде головлікар з дружиною і ми відправимося в Ікедзірі.

Норіко кивнула і піднесла руку до голови. Швидше... До нього додому. Відчиняться двері — а він там... Все це — кошмарний сон, він скоро минеться, варто тільки розплющити очі. Не треба так хвилюватися.

Це лише сон...

О десятій годині вони приїхали до будинку Наое. Керуючий зустрів їх в нічному халаті.

— Наое-сенсей неживий? — спитав він, тремтячи всім тілом, як від морозу. Дивлячись переляканими очима, віддав ключ Норіко.

П'ятий поверх. З ліфту праворуч. Треті двері від кінця коридору, з лівого боку.

Біла табличка: «Наое».

Не розуміючи, що вона робить, Норіко зупинилась біля дверей, натисла на кнопку дзвоника.

Хазяїна нема в живих. У квартирі пусто. Норіко знала це, але все одно натискала на кнопку дзвоника. Зараз він почує. Відчинить двері. Вийде — в халаті, руки на поясі. Здивується: «Ти?» І Норіко білкою прошмигне в квартиру, швидко зачинить двері і ключем замкне їх ізсередини.

Що ж він зволікає? Може, спить? Чи прокинувся, та не має сили підвестися, відчинити двері? Чи стоїть і дивиться через вічко на неї?

— Там нікого нема...— м'яко мовила старша сестра.

Норіко, отямившись, простягла їй ключ.

Як вона прагнула отримати цей ключ! До сьогоднішнього вечора мріяла про це. Тоді б вона могла приходити сюди і зустрічатися з Наое коли завгодно. Якби його не було вдома — прибирати квартиру, готувати вечерю і чекати на нього. А коли він прийде, можна сховатися і налякати його...

Та він так і не дав їй свого ключа. Щоправда, вона й не просила. Хоча, якби й попросила, однаково, не дав би. І ось тепер, коли його вже нема, ключ лежить у неї на долоні. Тільки після смерті він схотів розкрити їй душу.

Норіко обережно увійшла в квартиру, намагаючись ступати безшумно.

Передпокій, за завісою — кухня. Посеред кухні стоїть обідній стіл, навколо розставлено стільці. На металевій мийниці — загорнутий у папір бутель із саке, поряд порожня склянка — Наое, схоже, пив перед дорогою. Норіко ледве стрималася, щоб не поставити бутель на місце.

За розсунутою фусума[1] кімната. Ліжко; ліворуч, біля дверей на балкон, письмовий стіл. Котацу. Ліжко акуратно застелене.

— Пусто...— Те, що раніше було цілком природне, нині страшенно дивувало Норіко.

— Та ось же він, посмертний лист,— старша сестра помітила білий конверт, що лежав на котацу.

На ньому тушшю було написано: «Пані Норіко Сімурі».

З хвилину Норіко відчужено дивилась на конверт, не бачачи його, потім з острахом узяла в руки, мов якусь дуже страшну річ.

У конверт було вкладено кілька густо списаних білих аркушиків.

«Ми більше не зустрінемося. Ще не знаю, як усе це станеться, але я надумав померти біля озера Сікоцу.

Чому саме тут? Особливих причин немає. Просто хочу померти на півночі, щоб ніхто мені не заважав. Крім того, труп мій ніколи не

[1] Фусума — розсувна перегородка в японському будинку.

спливе нагору. Я хочу, щоб моє спотворене тіло навіки залишилося там, на дні озера, серед затонулих дерев.

Ти, я гадаю, вже зрозуміла, що я хворий. У мене рак кісток. Точно моя хвороба називається: мієлома. Я дізнався про свою хворобу два роки тому. Нині медицина ще безсила допомогти мені. Щоправда, є кілька способів лікування, але всі вони можуть лише полегшити мої страждання, але не вилікувати. Я давно вивчаю цю хворобу, а тепер, за злою насмішкою долі, захворів сам. Мені лишилось жити три місяці. Щойно ракова пухлина з'явилася на правій нозі; через місяць я не зміг би ходити.

Хребет було уражено вісім місяців тому. Ти знаєш, там багато нервових центрів і тому час від часу я терпів нестерпні болі. Тільки через них я пив і приймав наркотики.

З університету я пішов, бо зрозумів, що в мене не вистачить сили працювати далі. Краще дати дорогу молодим. Крім того, я отримував наркотики з університетської лікарні, і тому мені тим паче належало піти.

Я знаю, ти дуже переживала, гадаючи, що я краду наркотики в лікарні, зловживаючи своїм становищем. Не хвилюйся, це не так. Лише часом, коли мені довго не надсилали наркотики з університету, я змушений був «позичати» їх на якийсь час в «Орієнталі».

Я багатьом завдавав чимало горя. Особливо тобі. Мені здається, тобі я завдавав самі страждання. Та зате я розумів, яка ти добра. Чому ж я засмучував тебе? Спробую відповісти коротко: тільки тому, що смерть ходила за мною по п'ятах.

Дивно, але на порозі смерті я навчився бачити людей такими, які вони є,— без прикрас. Я відкинув свій колишній ідеалізм і віру в справедливість. Я наполегливо намагався під строкатою оболонкою побачити в людях споконвічне добро і зло. Можливо, це одна з причин антипатії, яку почуває до мене Кобасі-сан... Я повинен вибачитися перед ним за те, що так довго випробовував його терпіння.

Ніхто краще за мене самого, лікаря, не міг знати, коли смерть наздожене мене. Смерть не знає відпочинку. Я не вірю, що перевтілюся в Будду, не вірю у безсмертя душі. Не залишиться нічого. Здмухнути з долоні жменьку попелу — і порожнеча. Ось що таке смерть.

Останні кілька місяців я жадібно шукав жінок. Але не тому, що такий за вдачею. Ні, вони мені були потрібні для того, щоб забутися. Я ніби виправдовуюсь, та все ж тільки вони й наркотики допомагали мені не думати про смерть. Лише з ними я відчував, що належу собі, весь останній час мною володіло Ніщо...

Я хотів залишити після себе пам'ять — дітей. Я мріяв про те, щоб після мене зосталося якнайбільше дітей. Може, це видасться парадоксальним, однак чим ближче підступала до мене смерть, тим гострішим ставало це бажання.

Адже скоро я мав розчинитися в небутті.

У цьому листі я хочу попросити у тебе пробачення: нікого я не мучив так, як тебе. І, по-друге, саме ти народиш мені дитину — на жаль, це станеться вже після моєї смерті.

Візьми у правій шухляді столу банківський рахунок. Грошей у мене не багато — п'ять-шість мільйонів ієн, та все ж... Візьми їх, коли вони тобі знадобляться. Можеш скористатися з них навіть у тому випадку, якщо надумаєш позбутися дитини.

І ще. В стінній шафі у лівому кутку стоять три картонні коробки з моїми рентгенівськими знімками і записами про хід хвороби. Думаю, більш докладного і об'єктивного дослідження враження мієломою хребта ще не було. Прошу тебе, передай ці коробки доцентові Сенда з кафедри хірургії університетської клініки. Він єдиний уже два роки знає про мою хворобу, це він надсилав мені наркотики.

Скоро я побачуся з тобою в аеропорту Хенеда. Дивно, що я пишу все це людині, з якою за годину летітиму в одному літаку.

Досі я обманював тебе, і ти простодушно мені вірила. Востаннє я скористаюся з твоєї довірливості. Сподіваюся, ти будеш моїм останнім другом.

Кьоськьо Наое»

Норіко сиділа на дивані, бездумно дивлячись кудись удалину.

Лист по черзі читали головлікар, Ріцуко, потім старша сестра; Акіко заглядала їй через плече.

У Норіко не виникало бажання відібрати листа, сховати його. Так, там говорилося про те, що було їхньою таємницею,— її і Наое. Тепер про це дізнаються всі. І нехай.

Все одно приховати не вдалося б.

Про те, чому Наое порішив себе, довелось би сказати головлікареві і старшій сестрі. Про це могли написати і з Саппоро. А так навіть краще: зникне підозра щодо наркотиків.

Ну, а взаємини між Наое і Норіко... Про них давно всі знають. Звичайно, краще б приховати поки що про поїздку в Саппоро, адже це— їхня особиста справа. Все одно про дитину, яка жила у неї під серцем, колись довелось би поговорити із старшою сестрою, а вона вже неодмінно повідомить головлікареві й Ріцуко. Тож навіщо приховувати, ошукувати? Смерть Наое можуть зрозуміти не так.

Дивна байдужість охопила Норіко. Наое немає, а все інше — що буде з нею, що подумають люди,— все це вже не має значення. Змінити нічого не можна.

Норіко завжди підкорялася волі Наое: він сказав: «біле» — вона думала — біле, казав: «чорне» — вона вірила — чорне. Вона не змінилася й тепер: що ж, його нема, треба жити, як вийде...

Але щось усе ж таки треба робити... Голова іде обертом... Вона ніяк не могла зосередитись.

Нарешті Норіко згадала про брудну склянку, яку помітила, входячи в квартиру. Коли вона бувала в Наое, миття посуду, прибирання приносили їй цілковитий душевний спокій.

— Стінна шафа там? — спитав головлікар, скінчивши читати листа.

Норіко кивнула, підійшла до шафи і відчинила праву стулку.

Всередині, справді, стояли три картонні коробки.

Головлікар витяг одну з них.

На кришці помічено: «жовтень—грудень».

Ютаро дістав пакет із знімками, вибрав один і підніс до світла. Всі стовпились навколо.

— М-гу...— протягло мовив Ютаро.

— Покажи, де пухлина? — попросила Ріцуко.

— Бачиш, у кутку чорну круглу плямку? Виїмка. Це вона і є.

Норіко бачила, що на знімку ключиця. Ближче до плеча, там, де показував головлікар, виднілася чорна кругляста западинка. Кістка плавно вигиналася, та в цьому місці сам диявол залишив свій чорний слід.

— Бідолаха...— Ріцуко піднесла до очей хустинку й одвернулась.— Уявляю, який біль...

Норіко, поволі підвелася й пішла на кухню мити склянку. Ніхто її не просив. Просто це стало її звичаєм.

Тепер Норіко майже весь час спала.

Власне, це був не сон. Вона просто лежала у ліжку з заплющеними очима, а мозок її працював. Вона все чула, розуміла — і завивання вітру, і кроки рознощика молока, і тупотіння поштаря, коли він збігав нагору бетонними сходами.

Тієї ночі замість неї чергувала Акіко. З квартири Наое старша сестра з Каору привезли Норіко в гуртожиток, поклали у ліжко. Старша сестра все гладила її по голові; Каору сиділа поруч — принишкла, мов після прочуханки. Що було далі — Норіко пам'ятала дуже невиразно.

Навдивовижу ясно їй запам'ятався тільки один епізод: вранці хтось подзвонив і вона навіть, здається, озвалася: «Зараз!» Але з ліжка не підвелася, не було сили; і відвідувач, певно, пішов, бо в кімнаті знову запанувала тиша.

Що відбувається? Втоми немає, і нічого не болить. Однак тіло не підвладне їй; воно стало безвільним і м'яким, як вата.Норіко навіть сердилась на себе за цю кволість. Покличуть — відповість; залишать у спокої — як і дотепер лежатиме...

Норіко перебувала так майже весь день, до четвертої години.

А о четвертій — далі вона пам'ятає добре — її збудили.

Вона розплющила очі; перед нею сиділа Секігуті.

— Прокинулась? Як самопочуття? — Старша сестра низько схилилася над Норіко, яка сонно дивилася в стелю.— Я до тебе заходила сьогодні вранці. Подзвонила — ти озвалася, я заспокоїлась і пішла.

Отже, справді, не видалося: дзвінок був...

— Приїхала сестра доктора Наое.

— Сестра?..

— Вчора увечері ти говорила з нею по телефону...

З цієї секунди мозок Норіко запрацював як у лихоманці.

— Де вона зараз?

— У клініці, скоро прийде сюди.

— Треба встати...

— Зовсім не обов'язково. Якщо недобре себе почуваєщ, краще полеж.

— Ні, встану.

— Тоді я збігаю, приведу її?

Дивно... трагедія надала старшій медсестрі ще більшої жвавості.

Після того як вона пішла, Норіко сіла на ліжку й огледілась.

Сонце вже хилилось на захід.

Вчора вона так і лягла в чому була — в тапочках, не перевдягнувшись у нічну сорочку. Квапливо натягнувши светр і спідницю, Норіко підійшла до дзеркала й почала розчісуватись. Саме тоді в двері постукали.

— Ми прийшли,— почувся за дверима голос старшої сестри.

Норіко знітилася: навіщо так швидко? Навіть не встигла прибратися. Вона хотіла попросити їх зачекати, але потім — передумала. З напіврозпущеним волоссям пішла відчиняти двері. Тепер, після смерті Наое, на неї дивитимуться як на його дружину.

— Пробачте...— до кімнати зайшла літня жінка в кімоно.— Я сестра Наое.

— Норіко Сімура...— вклонилася Норіко і глянула на жінку. Щось у ній було рідне. Років сорока, надто схожа на Наое — таке ж довгувате обличчя. Кімоно дуже елегантне, морков'яного кольору, з дрібним малюнком.

— Ви стільки зробили для брата, дякую...— вклонившись, мовила жінка.— Прикро, що нічого не знала про вас раніше... Сюди належало, звичайно, приїхати мамі — і вона так хотіла зустрітися з вами, та після всього, що трапилось, вона зовсім ослабла. Замість неї приїхала я...

Норіко нічого було сказати. Вона дивилась на жінку й відчувала, що серце поступово відтає.

— Ви, либонь, сердитесь на нас... Так уже трапилось. Пробачте, якщо можете.

— Я не маю на вас кривди.

— Гадаю, брат був би радий це почути...

Норіко, не відводячи погляду, дивилась на жінку. Тінь знову пробігла по її обличчю, і Норіко подумала: які ж вони схожі!

— Він справді кинувся в озеро? — тихо спитала Норіко.

— Позавчора надвечір на озері знайшли човен, у ньому його пальто і лист.

— Хтось бачив його самого? Як він плив у цьому човні?

— Ні. Ніхто не бачив.— Жінка поволі похитала головою.
— Значить, це не точно?..
— П'ятого січня він поїхав на озеро. Портьє готелю бачив, як брат спускався до берега.
Запорошена снігом вузька стрімка стежина. Внизу величезне синє озеро. Берези кидають тіні на сніг...
— У човні було тільки пальто і лист?
— Ще сигарети й сірники.
Відпливши від берега, Наое курив. Про що думав у ці хвилини? Про хворобу? Про роботу? Про неї? — Сльози душили Норіко.
— Він просив потурбуватися про вас. Здається, ні по кому так не тужив, як по вас.
Норіко ніяк не могла повірити. Скільки разів вона намагалася проникнути в його душу, та щоразу він відштовхував її. Норіко ніколи не припускала, що є на світі людина, яка її любить. Їй здавалося, що Наое зустрічається з нею тому, що вона зручна йому,— і тільки.
— Брат дуже хотів жити... довго хотів жити...— крізь сльози вимовила жінка.
— Він написав про це у листі?
— Ні. Але я знаю. Саме тому, що він про це не написав жодного слова...— Жінка дістала із сумочки носовичок.
А Норіко пригадала, якими добрими у нього бували очі. Можливо, заради цих хвилин вона так самовіддано кохала його?
— Значить, ви також нічого не знали? Про його хворобу?
— Ні. Він нічого нікому не розповідав. Та мені чомусь завжди здавалось, що він помре саме так. Згасне.
— Як — згасне?..
— Як би вам пояснити... Він жив, не кидаючи тіні...
— І в дитинстві?
— Мені важко зараз пригадати. Принаймні він завжди був далеким від нас, братів і сестер, простував своєю незрозумілою дорогою...
Норіко зіщулилася в клубочок, ніби відчула спиною холодне лезо. Гостра туга пойняла її: до болю захотілося побачити Наое.
— Коли похорон? — спитала Секігуті, яка досі мовчала.
— Родичі збиралися вчора... А офіційно... Смерть встановлено, однак останків нема і... квапитися нічого... Ось розберемося з його речами, повернусь у Саппоро, отоді і...
— Як тільки призначите день — повідомте,— попросила Секігуті.— Приїхати навряд чи вдасться, та хоч квіти, телеграму...
— Дякую... А ви, Норіко-сан, не приїдете?
— Я?
— Дорогу і всі витрати ми візьмемо на себе.
— Ні, я...
— Кьоскьо буде сумно, якщо ми зберемося без вас.
— Ні...— Норіко підвела голову, подивилась у вікно; сонце затягло хмарами.— Ні, я... Я не можу поїхати.
— Чому?
— Я дуже, дуже хочу поїхати. Але боюся...
— Боїтесь? Чого?
— Боюсь їхати сама.
— Але ж ми всі будемо там.
— Я... за себе не ручуся.
Озеро Сікоцу недалеко від Саппоро. Якщо вона поїде, її потягне туди, де в крижаній воді лежить Наое. Це страшно. Та зустріч була б такою бажаною!..
Коли гості пішли, відразу потемніло. Вже добу в Норіко ні крихти не було в роті, але їсти не хотілось.
Вона в задумі постояла біля вікна. У лікарні світилося. Зараз хворі кінчають вечеряти, ставлять посуд на візочок. Он той пацієнт, якому

нещодавно вирізали апендикс, мабуть, побачив щось смішне — регоче, притискаючи праву руку до живота.

Наое помер. Та, як і завжди, зайшло сонце, знову настала ніч... Як дивно...

Норіко підфарбувала губи, зібрала волосся в жмутик, одягла пальто і вийшла на вулицю. Мела поземка.

Йти було нікуди. Норіко рушила вулицею Яманоте, у бік вулиці Тамагава, звідки можна вийти до Ікедзірі.

Вона ні про що не думала, їй просто хотілося поринути в натовп. Ноги самі несли її. Несподівано Норіко, здивувавшись, помітила, що йде до Ікедзірі. Нескінченним потоком пливли дорогою машини, але вони їй були не потрібні. Краще йти пішки, бездумно простувати вперед — тоді на душі ставало трохи легше.

Ревли гудки, вищали гальма, мигтіли ланцюжки вогнів... Норіко штовхали, та вона нічого не відчувала. Куди вони поспішають? Чому зляться, коли щось заважає їм? Після смерті Наое...

О пів на восьму Норіко підійшла до будинку. Біла споруда з освітленими вікнами скидалася на іграшковий будиночок.

Норіко увійшла у вестибюль, скочила в ліфт. Коли Наое був живий, вона завжди квапилась до нього. П'ятий поверх. Тепер праворуч. Треті двері від кінця коридору.

Учора ввечері вона також була тут.

Норіко натисла на дзвінок. Ще раз. Ні, ніхто не виходить. Але ж сестра Наое сказала, що прийде прибирати квартиру. Мабуть, уже пішла. Норіко ще раз натисла кнопку дзвінка. Нікого немає.

Ну що ж.. Вона повернулась до ліфта.

Коли йшла сюди, вона знала, що Наое немає вдома, просто хотіла ще раз переконатися. Прийти сама. Та все одно він не вийшов. Його нема. Тепер уже точно.

Норіко вийшла на вулицю. Якийсь огидний вітер. Вона чвалала, зсутулившись, некліпаючими очима дивлячись прямо перед себе. Вогні машин, реклама, світло у вікнах злилися в єдине ціле. Треба йти. Байдуже куди. Йти. Йти. Тільки так можна втекти від туги.

Ось і Яманоте. Норіко перетнула вулицю і вийшла на перехрестя Догендзака, десь тут кав'ярня «Фенікс», де вони багато разів зустрічалися з Наое. Штовхнувши скляні двері, Норіко увійшла, сіла за другий столик праворуч. За цим столиком вони чекали одне одного. Підійшла офіціантка. Норіко замовила каву.

Десять хвилин на десяту. До кав'ярні зайшла гучна компанія. По кутках сидять закохані парочки. Щоразу, коли відчиняються двері, Норіко підводить голову. Ні, не Наое.

Минуло близько години. Норіко підвелася. Наое так і не прийшов. Він більше ніколи не прийде в цю кав'ярню. І в цьому вона переконалась.

У небі від вечірніх вогнів червонувата заграва.

Засунувши руки в кишені пальта, нахилившись уперед, Норіко попленталась далі. Йти важко, підбори високі. Вона ніколи не ходила стільки. Лишилося трохи: поминути цю вуличку — і клініка. А раптом? Раптом він десь тут?

Парадний вхід уже замкнуто; світло в палатах погашено, світиться тільки одне вікно — кімната медсестер, навіть чиюсь спину видно. Норіко трохи зупинилась, а тоді рішуче попрямувала до чорного входу.

В амбулаторії, в приймальному покої, рентгенкабінеті темно. Кроки Норіко гучно лунають у порожнечі.

Вона зупинилася перед операційною. У матовому склі дверей відбивався місяць. Огледівшись, Норіко відчинила двері. Щось коротко брязнуло і знову тиша. І тут нікого нема. Чергові сестри, мабуть, дивляться телевізор у себе в кімнаті.

В центрі облицьованої білим кахлем кімнати операційний стіл. Звичним рухом Норіко ввімкнула світло. Мить — і, покліпавши, спа-

лахнула безтінева лампа. Наче яскраве сонце. Норіко притулилася до столу і замислилась. Опалення вимкнено, та після тривалої ходи тепло.

Перед операцією вона завжди чекала Наое тут. Під цією лампою ніхто не відкидав тіні. Люди без тіней...

Наое надівав маску, халат, натягав гумові рукавички і брався за роботу.

Зараз він увійде. Побачить Норіко, привітається кивком. І коротко кине: «Скальпель!» Тієї миті, коли вона передасть йому скальпель, зустрінуться їхні серця. Це повинно повторитися. Скінчиться ніч, зійде над землею сонце, настане новий ранок, і ця мить настане. Не може бути, щоб усе на світі лишилося як досі, і тільки Наое не було в ньому. Неможливо!

Завмерши в яскравому світлі безтіневої лампи, Норіко терпеливо чекала Наое.

З японської переклали
Віктор ВЕНІАМІНОВ та Богдан ВІРИН

Заставка Наталі Голокозакової

РОМАН КОМЕНТУЄ ПИСЬМЕННИК КАНДИДАТ МЕДИЧНИХ НАУК ПАВЛО БЕЙЛІН

Роман читається як документальний твір. У головному герої — Наое — мені вгадується автор: теж хірург, він читав лекції в інституті, спеціалізувався з пластичної хірургії.

І стиль оповіді документальний: компетентний опис деталей, місця дії, часу дії в годинах і хвилинах. І, звичайно ж, діалоги — точні, лаконічні, внутрішньо напружені. Здається, автор підслухав їх, записав на магнітофон і включив до книжки.

Я зупинюся на трьох аспектах твору: медицина Японії, етичні проблеми і образи японських лікарів.

Багато що стане зрозумілим, коли я скажу, що шістдесят процентів лікарень загального профілю в Японії належать приватним особам. Саме вони й диктують свою волю органам і закладам охорони здоров'я країни. І диктують її з позицій власних егоїстичних інтересів (до таких лікарень належить, до речі, й описана в романі лікарня «Орієнтал»).

В Японії немає звичного для нас інституту дільничних лікарів. Населення звертається до лікарів на свій розсуд. Поки знайдуть компетентного лікаря, втрачається час для ефективного лікування.

Медична допомога платна. Читач пам'ятає випадок з Дзіро Тодою, юнаком, якому в бійці поранили обличчя розбитою пляшкою. Звертаючись до його товаришів, Наое, ще не подавши допомоги, цікавиться платоспроможністю пацієнта. «Ми не лікуємо хворих,— каже він, — з невідомою адресою, місцем роботи й сумнівною платоспроможністю». Погодьтеся, що для нас з вами, читачу, це звучить дико.

Не можна обминути увагою й те, що в Японії немає профілактичних закладів. Тимчасом попередження захворювань — основа охорони здоров'я. Якось мені довелося говорити про профілактику з одним приватно-практикуючим лікарем з капіталістичної країни. Посміхаючись, він відверто сказав: «Хворі хочуть бути здоровими, а лікарям потрібні хворі. Хто ж пилятиме гілку, на якій сидить?»

У капіталістичному світі здоров'я стає предметом торгівлі. Бізнесмени від медицини кажуть: медицина швидше товар, ніж право для всіх. Усе продається: знання, співчуття, усмішка, добре слово.

Ютаро, господар лікарні, типовий представник «ділової» медицини. Він, як про нього пише автор, терпіти не може бідняків, тих, хто лікується «за рахунок допомоги для малоспроможних». «Жалощі для бізнесмена,— вважає Ютаро,— недозволена розкіш».

Не пропускаючи нагоди обібрати хворих до нитки, він у такому ж дусі виховує й персонал лікарні. Докоряючи сестрі за те, що в палату потрапив хворий бідняк, Ютаро вчить її, як треба відмовляти таким у прийомі: «Ми б з дорогою душею, але в нас немає місць, ви вже пробачте».

А коли сестра, виправдовуючись, пояснює, що хворого поклали за розпорядженням лікаря Кобасі, Ютаро обурюється: «Він недавно з університетської лави, запалу в ньому ще багато. Все поривається до бою. Те й знає — «справедливість, справедливість». Життя не нюхав».

Виписуючи хворому ліки, Пирогов свого часу разом з рецептом залишав біднякам і гроші. Кобасі змушений чинити так само — «позичати» своїм хворим гроші, щоб вони могли продовжити лікування.

Як тут не згадати дорогого всім нам письменника, лікаря й гуманіста Вересаєва. Медицина, писав він, це наука

про лікування багатіїв. А щодо бідних, то вона стає лише теорією про те, як можна було б вилікувати їх, якби вони були багатими й вільними.

Життєва позиція Кобасі викладена ним у таких словах: «Бідні й багаті — перед смертю всі рівні. Хіба можна лікувати по-різному тільки тому, що один має гроші, а другий — ні?»

А яка позиція Наое? Важливо визначити її, оскільки він — головний герой книжки. Він не прихильник ділка Ютаро, але й не поділяє пристрасних протестів Кобасі. Наое примирився з життєвим ладом, який вважає несхитним, незмінним. Треба пристосовуватись: іншого виходу він не бачить. Він ладен виправдати навіть власника лікарні. Винен, мовляв, не він, а система... Ютаро лише породження цієї системи.

Увесь роман перейнятий міркуваннями про порочність та аморальність системи платної медицини. Письменник не міг обминути цієї ключової соціальної теми, навіть якби хотів це зробити. Бо саме платна медицина — стрижневе питання організації охорони здоров'я. Від нього не сховаєшся.

Більшість етичних проблем пов'язано в романі саме з цим питанням. Втручання грошей у взаємини лікарів і пацієнтів ганьбить ці взаємини. Решта етичних проблем — спеціально лікарські, професіональні, спільні для всіх медиків. І серед них такі, як право лікаря на неправду й лікарська таємниця.

Людина страждає невиліковною недугою. Чи має право лікар приховати від неї правду? Чи припустимо казати хворому неправду?

Думки з цього приводу неодностайні: одні важають, що слід казати правду, інші заперечують — ні, така правда сприймається, як смертний вирок. Ніхто не має права позбавляти людину надії.

Першої точки зору дотримується чимало американських лікарів. Проте за твердженням «казати неправду аморально» часто приховується матеріальний розрахунок. У США, наприклад, лікування онкологічного хворого коштує кругленьку суму — 50 тисяч доларів. Хворий має знати, за що він платить. Коли йому сказати, що в нього «виразка», то хіба він погодиться заплатити таку суму за якусь там «другорядну» хворобу? (Й тут знову платна медицина наштовхується на таку, здавалося б, далеку від матеріальних турбот етичну проблему — казати чи не казати правду хворому.)

Наое чинить правильно, приховуючи від хворих фатальні діагнози. Так було з онкологічним хворим Йосідзо Ісікурою та з Кокіті Уено, який нездужав на захворювання крові.

У романі ця тема загострюється й доводиться до драматичної кульмінації недугою самого Наое: він сам невиліковно хворий і знає, що приречений, що жити йому лишилося три місяці.

Передчуття близької смерті робить Наое жорстоким. Цим можна пояснити його холодність, різкість, байдужість до людей, «безрозсудні зв'язки з жінками». Він «колеться», щоб знайти порятунок від болю. Потім це стає потребою. Жінки й наркотики допомагають йому забутися.

Читач погодиться зі мною, що необізнаність у таких випадках краща за обізнаність. І сам визначить, яка з позицій гуманніша: милосерда неправда чи безжальна правда.

Лікарська неправда, хоч як це парадоксально, — теж правда, коли, звісно, вона полегшує долю хворого. Я поділяю цю думку й для себе прийняв формулу: те, що **корисно** хворому, і є **правдою.**

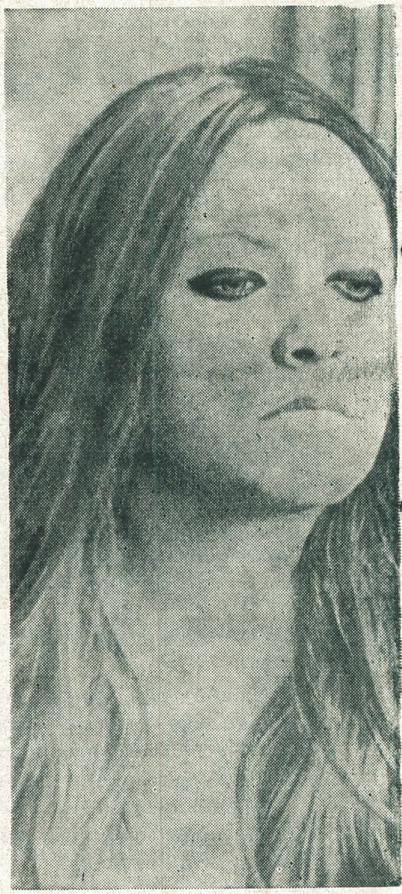
Неправда буває різна — словесна і в діях. Коли Йосідзо Ісікура відчув, що попереднє лікування не допомогло, Наое пропонує зробити операцію. Хірург знає, що допомогти хворому неможливо — занедбаний рак, метастази. План був такий: розрізати й зашити, а хворому, коли він прокинеться, сказати, що видалили виразку.

Кобасі гнівно протестує: по-перше, операція прискорює злоякісний процес. По-друге, всяке обдурювання хворого — підлість. Я хочу, каже він, «чесно служити людям, не вдаючись до брехні». Все це правда: і те, що операція прискорить прогресування хвороби, і те, що хворого обдурюють: але все робиться для того, щоб збудити надію, зміцнити віру в одужання. Хірурги іноді вдаються до такого обману.

Інша справа — випадок з Кокіті Уено, що мав захворювання крові. Йому переливали кров, і це принесло полегшення. Потім переливання припинили — надто дорого коштує. Почали переливати звичайну підфарбовану рідину (знову етику перемагає платна медицина!). Й тут справедливий гнів Кобасі безсилий щось змінити.

Немає правди абстрактної, без зв'язку з реальним життям його соціальними обставинами. Кобасі це не завжди розуміє й іноді діє прямолінійно, імпульсивно, завдаючи шкоди хворим.

Своїм романом Дзюн'іті Ватанабе переконливо доводить, що медицина, яка грунтується на бізнесі, це та сама «підфарбована рідина», а не жива кров.

МАРА НІКОАРЕ

Мара Нікоаре народилася 1949 року в селі Козма Мурешського повіту в родині військовослужбовця. Закінчила Бухарестський університет, факультет румунської мови та літератури. Працює редактором в літературному журналі «Contemporanul» («Сучасність»). Видала збірки поезій «Слова — чудові квіти», «Голубий батіг», «Птахів більше, ніж ангелів», «Недуга людей». Вірші, які друкуються тут, перекладені з останньої збірки «Речі літа» (1980 р.).

ВОГОНЬ

Падає на землю годинник — і цифри годин
Розбризкуються, як зернята;
Одні входять в землю і виростають новими годинниками.
Лан жовтогарячих соняхів також у землю входить.
Так нас навчає фізика: всі речі падають на землю...
А земля — вогонь пречистий, який все очищає.
Падає склянка з водою, падає ветха будівля і пов'яла
трава, падає біла статуя, розхлюпуючи довкола
золоті хвилі, падає сніг, помаранчі, кішки
теж падають, хоч вночі знову на дахи вилазять,
падають слова у велетенське вухо, яке збирає
всі звуки, падає кров,
Падає біла лілея на бубон землі.

ДУМКИ

Йде сніг — все суще на землі
В снігу
Моя бабуся — здорова селянка,
Нині їй сповнилось дев'яносто,
В неї подвір'я, сумирна худоба, село...
Ніколи бабуся не знала самотності.

Я опинилася в місті,
що все із голубих гнізд,
Навчилася стояти в чергах,
Говорити пошепки, не тримати собаку,
Не вітатися з кожним стрічним на вулиці.

Я знаю, хто такий Пікассо,
Вивчила самотність далеких світів,
Безплідність квітки, що на секунду
спалахнула
Над вазою,
Знайома з проклятими дзеркалами
глибин,
Знаю замерзлі моря, в яких будь-яка
думка морозить.
...Але є ще кохання і жовта пташина,
Що зростає разом із травою
І гине разом із травою.

РОЗГУБЛЕНІСТЬ

Кожен день додається до моєї молодості, до моєї старості,
Я ж — найкращий метелик блискучий —
Малюю срібний глобус світу.
Йду вірною дорогою,
Хіба ж випадковість може згасити зелений ліхтар моря?
Хто я, що залишаю щастя горіти в спокійному полум'ї
недільного телевізора?
Сніг — покривало моє латане-перелатане — все коротшає,
меншає.
В сад мій скоро прийде весна з іншими квітами.
Поїзди ніколи не спиняються перед дверима моєї хати,
Картини, стільці, шафи і сукні, пливучи у хвилях часу,
При мені зупинились лише на хвилину.
Крім слів оце сказаних та краплин доброти,
Що залишиться з мене, коли згасне
Квітка душі червона?

НАЙКРАЩА ПОЕМА

Найкраща моя поема — це хлопчик русявий,
Який носорогів сідлає, якому на пальчик сіла жовта пташина.
Він навчається слів, випускає їх в небо,
І вони парашутами білими тануть ополудні в травах.
Знаю, що в світі є хмари отруйні, ракети і десь не
вгаває війна,
Знаю, що люди терплять недуги, страх і самотність,
А мені лиш два роки, на волошковім полі, на килимі трав
Лежу і радію, що син мій коната гнуздає,
Що сердиться він на колючий осот, бо за ручку дряпнув,
І на хвилю, що за́мок піщаний забрала у нього.
Майже вірю і я, що прийде добра фея
І визволить нас од страху
отруєння, від наклепів, від заводів, які трощать
на клаптики небо, від сміття, в якому голуб шукає
стеблинку собі на гніздо, від телефону, що виє
на місяць, від речей, що плодяться в нашій оселі,
від смерті, яку може навіяти кров твоєї троянди.

ПРО КОХАННЯ

Мабуть, не знаєш, як тебе люблю,
Може, треба злетіти на крилах,
що з воску,
Може, треба засяяти на секунду і вмерти,
Падаючи із вогненного неба в ріллю.
Вже не знаю, де тіло моє, де твоє,
Дні мої перемішані з днями твоїми,
Душа моя обнялася з твоєю,
Речі мої впереміш із твоїми,
Гори мої снігами твоїми вкрились,
Якщо ти вирвешся од мене — загину.
Подаруй мені життя твоїми цілунками
при світлі двох жовтих троянд.

САМОТНЯ МІЖ ДЗЕРКАЛАМИ

Не знаю хто: чи акробат,
Чи руденька мавпочка,
Чи квітка, чи вродлива дівчина
Глибоко дихає,
Ступає по напнутій льодовій дротині
Між двома безмежжями,
Не можу збагнути,
В який бік минуле.
Міста виростають на давніх містах,
Мій будинок стоїть
На шпилях прапрадавнього замку,
Слова мої, як гороб'ята,
Виростають на словах моєї матері,
Кораблі креслять срібні круги
По дну моря...
Я бачу, я чую,
Проходячи між дзеркалами.

БІЛИЙ МЕТЕЛИК

Так люблю я тебе, коли поруч ідеш,
Золотими сандалями топчеш пилюку.
Ми штовхаєм гарбу
з довжелезними шпицями,
Якій назвисько — час,
І не можемо вибратись з поля,
Де кріп шелестить.
Він цвіте двісті літ.
З нього злітає білий метелик
І сідає мені на серце.

МОРЕ

Море осінь до себе ввело —
Під водою черешні і сливи, і груші,
Віз селянський із білими кіньми
І наші цілунки,
Й золотаві мої хризантеми,
І годинники, що зупинились...
Речі ламаються, з хати щезають —
Золоті сковороди, сукні,
коси мої голубі.
Мої усмішки, як гороб'ята,
Вилітають кудись
І душа моя, на котру місяць
Натрусив пелюсток троянди.

БІЛІ ЗИМИ

Небесні дерева струшують листя на нас,
Довгорогі білі корови проходять
вулицями міста
До срібних своїх різниць.
Ми, сховавшись за шибками,
сидимо біля столу.
У великій шафі линяють сукні,
Як линяють троянди.
Втрачають колір килими і крісла,
Линяє ліжко, на якім пливемо
На острови прийдешніх днів.
Хоч молоді в нас очі, повні світла,
Хоч наші душі пахнуть різнотрав'ям,
Та й до нас приходять білі зими,
Щоб до срібних різниць повести.

СХОДИНКИ МОРЯ

О золоте поле дитинства,
Квітів безмежжя, милі працьовиті люди...
Де ви, мої селяни,
Де тогочасні квіти,
Де коні й високі айви
З восковим листям?
Де яскраве світло? — питаю сьогодні,
Коли все вужчає —
Сукні, кімнати, дні,
Наче якийсь ворог
Краде прозорий час.
Зубні щіточки так далеко
В тій самій скляночці,
Нас двоє — обличчя в обличчя,
Ми ще зовсім чужі...
Все схоже на сходинки моря:
Остання — на суші, де трава і дерева,
Передостання — у животворній воді.

ЛІТО

В голубому небі, з якого звисають
виноградні грона,
Ти смієшся — і пелюстки троянди
Падають на землю рахманну.
Хочу забути те осипання, але голками
смуток поколює душу.
Пробую зрозуміти, нащо існую
Така молода і вродлива у дзеркалі,
Адже завтра хтось засміється —
І геть осиплються пелюстки троянди.

ДАЛЕЧІНЬ

Мої уста — троянда.
Так цілуй же, щоб не зів'яла!..
Сніжинки злітають
пурпуровими метеликами...
Я розбила дзеркало — і потекло море.
І час тріумфально поїхав
золотою гарбою
Із довжелезними шпицями
Через міста, по зеленій траві,
Що колишеться в полі.
Кров твоя тече разом із моєю —
І від того між нами така далечінь.

КУЛЬБАБКИ

— Що після мене залишиться в світі? —
Питає дерево, —
Квіти осиплються, посохнуть плоди...
Що ж після мене залишиться в світі?
— Трішечки світла, — відповідаю, —
Тільки трішечки світла.
— Що після мене залишиться, як мене зруйнують? —
Питає хата.—
Станція всіх речей, які, наче автобуси,
Переїжджають од людини до людини,
Місце, куди я повертаюсь із пустельного всесвіту.
Що залишиться після мене? —
Допитується хата.
— Тепло, любов, курчатка і вовчиця.
— Що залишилося після мене? —
Питає дідусь, одягнувшись у свиту з трави.
— Залишилася слива в городі і моя душа,
Яка сіє добро, наче світлі кульбабки,
Всюди, де тільки може.

ЩО МЕНІ СНИТЬСЯ

Вдень мені сниться біла хата із жовтими квітами
Далеко від мене, від зла і добра.
Живемо, як вважаємо за потрібне,
Турбуючись про квіти і про птахів.
Приснився здоровий селянський сон —
І щезають суєти цивілізації.
Житиму так, як дерева і трави —
Скільки живе троянда,
Стільки живе й людина.
Ловлю в сніговім океані
Банки консервні, статуї, поїзди і прикрощі,
Але сниться мені біла хата із жовтими квітами.

НЕВИДИМЕ КОРІННЯ

Невидиме коріння, що утримує сущим життя,
Що поїть нас і годує,
Знає, що таке зло і добро.
Розквітлі яблуні пропливають крізь весни,
Як туман по жовтому полю.
Птахи і квіти, високі будівлі,
Всі речі й істоти мають коріння —
Линви міцні, які не пускають злетіти у безвість.
Проходим під руку з тобою, коханий,
Не відаю, що нас спиняє,
Щоб ми не злетіли над містом...
Може, душі повняться фруктами,
Містами, цивілізаціями, війнами та коханням.
Жодна людина не може відстати від людства,
Якщо навіть срібний вітер її розуму
Творить богів золотих.

НАШ ЧАС

Із золотими осінніми квітами літа у повітрі
Жіноча краса.
А де стрункі ноги, очі, уста?
Ховаюсь у власному часі.
Палає Александрійська бібліотека —
У небо знялися папіруси,
Як вогненні буслі.
Так багато насильства у нашому віці!
Машини на вулицях, черги, гупання молота.
Тікаю додому поговорити з другом Платоном,
Що завжди справедливий.

ВИНЕН СВІТ

Можеш заховатися за шторами,
Можеш погасити світло,
Можеш принести гору,
До вершини якої не долетить птиця,
І нею загородитись,
Можеш заховатися на дні моря,
Як у футлярі годинника кишенькового,
Але мова світу знайде тебе,
Його зуби тебе розтрощать.
Світ винен, що вихорить хурделиця,
Що пореться, наче цвяхами,
Повітряна сукня планети.
Я подаю його на суд
За те, що, затягши мене під колеса трамвая,
Порвав дороге пальто.
Він винен, що зацвіли в парку жовті квіти,
Що порвалися крильця метеликів.

З румунської переклав
Андрій М'ЯСТКІВСЬКИЙ

МАКЕДОНСЬКА НОВЕЛА

Відоє Подгорець

Цветко Мартиновський

Вера Бужаровська

Томе Момировський

Джоро Напеський

Борис Вишинський

Радмила Трифуновська

Томе Арсовський

Паскаль Гілевський

Коле Чашуле

Відоє Подгорець

ОДНЕ ЛІТО

«Того року я служив у Златина Янгела, першого сільського багатія. Був він людина лагідна й набожна, але нещаслива. Те саме можна було сказати й про його дружину, тітку Миропу. Дрібнолиця, худорлява, рано постаріла жінка з глибоко запалими жвавими очима, у яких зачаївся біль. На відміну від дядька Янгела, який зовні тримався досить упевнено, вона завжди була боязка й розгублена. Її колишня врода і свіжість розтанули в сльозах, пролитих на сім могилок її дочасно померлих дітей. Лишився їм один єдиний син, розпещений і впертий, наче мул, цілковита протилежність його лагідним батькам. Худий, жовтий і злий, до обіду він ненавидів цілий світ, а після обіду й самого себе. Прислугу й поденників він лаяв ні за що ні про що, штурхав і бив без причини, і всі ненавиділи його, мов скаженого пса. Лише невістка Кіта...»

Кара-Вано глибоко й тяжко зітхнув і замовк. На обличчя йому лягла тінь якогось далекого, але любого спомину, очі затуманилися сльозою. Ні, неможливо приховати того, що людина носить у душі, навіть глибоко заховане, воно прогляне в очах, бо вони є дзеркалом людської душі. А те дзеркало таке ж щире, як і біль, як і любов.

Кара-Вано дивився кудись убік, наче боявся, щоб я не прочитав у його очах таємниці, яку він беріг лише для себе. Та ось, виявляється, людина не створена для того, щоб мовчати; і він це відчув. Усе життя його гнітила вівчарська самотина. Німа гирлига була йому нерозлучним другом, але сповідь перед нею не знімала тягаря з його душі. Сказано ж: людина з людиною...

Старий утупив погляд у жар багаття, і вогонь його очей злився, з'єднався з тим, у вогнищі. І не знати було, звідки летіли іскри: з душі старого чабана чи з букових головешок!

...Три роки минуло, як син Янгела Златина ділить шлюбну постіль зі своєю молодою дружиною, але бог не давав їм дитяти. А молодиця була гарна, міцна й здорова. Руки — білі й гнучкі. Обличчя — зарум'яніла калина, що, здавалося, ось-ось розіллється соком. Перса, наче дві голубки, що не вміщаються у власному гнізді,— високі й пругкі. Та над усе у тої жінки були очі.

«О, ви не бачили очей закоханої жінки! Вони подібні до розквітлого мигдалю у квітні, вони — мов очі змії. Зазирнеш у них — і потонеш, заворожать вони тебе, виповнять душу твою теплом, і станеш ти мовчаз-

---

Перекладено за виданням: Видое Подгореп. Едно лето. — Газета «Нова Македонија, 1980, 3 серпня.

Відоє Подгорець (нар. 1934 р.) — македонський письменник. Друкуватися почав 1956 р. Видав кілька десятків поетичних збірок, книжок для дітей, десятитомне зібрання творів — романів та повістей. Працює головним редактором у видавництві «Македонська книга» в Скопле. Багато друкувався українською мовою (новели в різних українських журналах та в збірці-антології «Македонська новела»; романи: «Біле циганча» — дві перші частини трилогії, «Гайдуцька криниця», «Закарпатська повість» та ін).

ним і покірливим. І ти вже пропащий на віки вічні. Вони вливають в тебе блаженство й вогонь. І немає ліків від таких очей, нема... Куди б ти не пішов, вони переслідують тебе і в темряві й на видноті; вони забирають у тебе сон, а життя твоє перетворюють у рай і пекло водночас. Вони збагачують тебе, коли ти дивишся на них, а без них ти останній злидень. Такі жінки відзначені долею особливим знаком. Вони найвродливіші і найнещасніші жінки у світі...»

Слухаючи його, я зрозумів, що він і тепер не такий вже й нещасний; його душа сповнена тепла того далекого юнацького кохання.

«Немає нічого кращого,— вів далі Кара-Вано,— коли за мить переживаєш і неземне щастя, і біль страждання! Мудра спокійна старість? А що то? Пеньок, який гниє... Крізь життя треба пройти з розхристаними грудьми й широко розплющеними очима; хай тебе подряпають його колючки, хай не минуть тебе його лиха та незгоди, однак не треба йти манівцями. Скажу я тобі, нічого не варта ота мудра й спокійна старість, ані все життя, якщо ти замолоду не зазнав болю, за яким досі шкодуєш...»

Кара-Вано розповідав неквапно й задумливо, мовби не про себе, а про когось іншого, але призвук болю й щастя, який вчувався в його голосі, зраджував його.

...Чабан знав ту страшну силу погляду її очей і уникав дивитись на неї. А вона шукала саме його, чекала миті, щоб ужалити, кинути в нього іскру отого живого вогню, що ніколи не гасне. Він пас вівці в гірських долинах, сам один, думка про неї не полишала його ні на мить. Зимою дні його минали в комірчині, яку він сам вибудував собі в клуні з саморобної цегли-сирцю та глини — за годівлею й напуванням овець. А навесні, коли на абрикосах у дворі з'являлися бруньки, в ньому теж щось починало бруститися, кипіти, і він довго блукав пасовиськом, вгамовуючи свою збуджену, бентежну кров.

Однак чимдалі нестерпнішим стає плин часу для самотнього, але закоханого молодого хлопця.

«Над левадами й галявинами зависає мереживна намітка, виткана сонячним павуком; води заспокоюються в своїх берегах; маки вже одцвітають, а пшениці згинаються під вагою колосся до землі, налиті теплим молоком нового хліба; самотня перепілочка озивається до своїх малят серед обважнілих стебел конюшини; зелені коники-стрибунці видзвонюють монотонну мелодію літнього полудня; вівці ховаються у затінку під яворами й лежать, ремигають, а від них шириться отой густий дух сірки і свіжого молока і... Тоді ти відчуваєш, як серце у твоїх грудях, переповнене чимось терпким і солодким, починає калатати в дико-

---

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Сучасна македонська література успішно подолала перший період свого становлення. Ось уже кілька десятиліть вона впевнено розвивається в усіх своїх жанрах — поезії, прозі, драматургії та кінодраматургії, ставши на рівень з іншими братніми літературами народів Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

За останні десятиріччя чітко визначилися два основні стильові напрями в новітній македонській (та, власне, і в усій югославській) поезії і прозі, це — традиційний критичний реалізм, звичайно ж, з певними новаціями та деякими суто національними особливостями, що його представляють визначні літературні імена, і — напрям яскраво вираженого модернізму, який ще називають авангардизмом, репрезентований доробком багатьох досить відомих поетів і прозаїків. Між цими течіями активно працює чимала група літераторів, які більше або менше тяжіють до реалізму чи модернізму.

Тематика творчості сучасних македонських письменників, в т. ч. прозаїків, які працюють в жанрі так званої малої прози, найрізноманітніша. Якщо в 50—60-ті роки домінуючими в усіх жанрах, навіть в літературі для дітей, були теми народно-визвольної боротьби, а також

му, пристрасному ритмі болісної самотини, а кров... кров нуртує в напружених жилах, а перед тобою все ніби криваво-червоне, забарвлене в якісь тони невідомого кольору, і ти вже не можеш бути сам. Ні, того не годна відчути людина, яка не лежала проти полуденного сонця сама, неподалік отари з вісімдесяти голів, вдихаючи запах гарячої вовни і дослухаючись до таємничого шарудіння яворового листя... У самому повітрі, розпеченому й задушливому, вчуваються ледь вловимі переливи якоїсь дивної жаги, що спускається, лине від сонця, яка бурхає з глибин землі... Тоді ти береш сопілку й починаєш тиху, сумну мелодію; але серце не вгамовується, і ліки для нього не в цьому. Ти хлюпаєш собі в обличчя холодної води з джерельця, що клекоче під кореневищем старої липи, але й вона не освіжає тебе, а ще більше, ще дужче розпалює. Немає ліків. Страждання тривають, біль наростає, жага розриває тебе...»

По весні син Златина Янгела поїхав служити у військо, а тітка Миропа захворіла й злягла.

Кара-Вано тоді минуло двадцять два чи двадцять три роки, і він ще не знав любові, а носив у собі лиш її муку. І вперше відтоді, як знав себе, він зрадів чиємусь від'їздові і по-справжньому злякався її присутності, присутності Кіти.

Тепер вона щодня приносила йому вечерю в його комірчину у клуні. І коли їхні погляди зустрічалися, обличчя її спалахувало, наче його лизнула пожежа, а губи, руки, все її розквітле тіло проймав солодкий дрож. Бувало, розтулить рота, щоб сказати щось, як слова самі собою уривалися, застрявали в горлі, якісь великі й значущі, хоча він усе ще не міг збагнути їхньої суті й прочитати в них якісь натяки. В тих уривчастих, недомовлених словах були благання й жага, виклик і наказ, соромливість і відверта вимога, натяк і заохочення; вони так і лишались недомовлені до кінця, а все ж виповідали все.

Відтоді, як почалися особливо спекотні дні, вівці, збившись до гурту, з похиленими до землі головами поверталась на тирло в затінок розложистих яворів, до джерела під кореневищем старої липи. І Кара-Вано з гирлигою на плечах, перекинувши через її кінці руки, йшов за ними до тирла, щоб і далі плекати свій безконечний щемливий біль.

І хоч досі ніхто з хазяїв не робив цього, Кіта щодня стала вчащати до нього під явори; приносила йому обід, а потім у двох дерев'яних цебрах на перекинутому через круглі плечі коромислі несла назад овече молоко. Чорну косу її прикривала барвиста хустка; і лиш кілька пасмочок падало їй на п'явчаті брови, з-під яких таємничо поблискували бездонні очі.

глибоких соціальних перетворень і утвердження нового життя, то останнім часом значне місце в македонській літературі зайняла історична тема, тема далекого й не такого вже далекого минулого, репрезентована широкими полотнами Славка Яневського, Симона Дракула, Відоє Подгорця, Петре М. Андрієвського та інших. Поступово завойовує позиції художня документалістика, активно висвітлюючи формування соціалістичної свідомості у нового, вже повоєнного покоління, тему боротьби народів світу за мир і соціальну справедливість. Не лишається поза увагою прозаїків і тема «наполічарства», тобто заробітчанства за межами своєї країни, яке ще й нині поширене в житті народу Югославії, зокрема серед македонців.

В македонській прозі активно розвиваються жанри оповідання і художнього нарису. В новелістиці продовжують працювати досвідчені майстри, раз у раз проникаючи в найпотаємніші куточки матеріального і духовного життя народу, в сфери виробництва матеріальних цінностей і формування нової свідомості і моралі. Разом з ними до цього жанру прилучається й молоде покоління літераторів.

У пропонованій добірці ми подаємо твори десяти сучасних македонських письменників — різних за віком, естетичними уподобаннями, творчою манерою і літературним стилем. В реалістичному ключі написані новели Відоє Подгорця, Цветка Мартиновського, Коле Чашуле, Томе Арсовського тощо. Окре-

Була гаряча полуденна пора, коли Кіта прийшла з двома великими мішками, а Кара-Вано саме почав стрижку. Ножиці м'яко клацали в тиші, і вовна відставала від овець, наче шкуринка від переспілої дині; від вовни ширився густий запах сірки. Кіта нахилилась над вівчарем, і він раптом відчув на своїй напруженій шиї гаряче дихання жінки, відчув, як все його тіло залила млосна хвиля.

— Відпочинь. Іди перекуси трохи,— почув він.— Я принесла тобі їсти.— Він обернув до неї голову й примружився від нестерпного блиску її очей. То було наче грім: ударить — і найміцніший дуб розколеться навпіл, і навіть роздвоїться його серцевина... Відчуваєш, що ти вже не той, і щось невимовно прекрасне й гріховне діється в тобі і з тобою; якийсь німий поклик, нездоланна сила штовхає тебе вперед, і ти не знаєш чому, але не смієш не скоритися їй, не виконати того наказу, що йде від самої природи. Ні, ти вже не володієш собою, хтось інший враз запанував над твоїм розумом і твоїм серцем. І в ту єдину мить усе спалахує і згоряє в тобі, але довго ще відчуваєш тепло, довго-предовго... Це — як відчуття щастя після раптового одужання. А з її очей випромінюється якесь дивне, похмуре полум'я, і ось збудження досягає найвищої межі...

Звичними, але якимись механічними рухами він клав у рот шматки їжі, так само механічно жував, не відчуваючи ніякого смаку.

— Яке ж пекло,— глибоко зітхнула Кіта,— усе горить — і дерево, і камінь...

— А он криниця,— сказав їй Кара-Вано,— піди ополоснися. Вода холодна, освіжить тебе.

— Не можу... — голос її урвався, вона вся тремтіла.— Мозок мій наче горить... І ось тут,— вона показала звабливу білину своїх повних грудей. Щоки її палали, жагою палали й очі.— Обстрижи й мене, повали мене...

Вони довго лежали в папороті, вкрай знеможені. Ніщо вже не існувало для них того спекотного літнього полудня. Все зникло, розтануло в дикому пориві двох спраглих, зсушених коханням істот.

...Янгелів син не добув військової служби до кінця. Його відпустили передчасно — захворів на сухоти. Удома він уже майже не підводився з ліжка, надсадно кашляючи цілими днями.

«Але перед тим, як скласти на худих грудях кощаві руки,— закінчив свою розповідь Кара-Вано,— він тими руками схопив сокиру й... Зарубав він її, скажений пес...»

мі елементи модернізму можна спостерігати в новелах Бориса Вишинського й Радмили Трифуновської.

Тематично представлені новели відтворюють різноманітні аспекти життя македонського народу від кінця другої світової війни й до 70-х років нашого століття. Тут і певна соціальна нерівність, а подекуди й кривава ворожнеча, сліди якої ще й досі збереглися подекуди в македонському селі, і матеріальні нестатки й невлаштованість простих трудівників у перші повоєнні роки (новели Томе Момировського, Відоє Подгорця, Цветка Мартиновського, Вери Бужаровської, Джоро Напеського); поступовий процес налагодження нового життя й несподіване стихійне лихо — землетрус 1963 року («Лак для манікюру» Томе Арсовського); процес урбанізації, що охопив, до речі, не тільки Македонію і всю Югославію, а й багато інших країн світу («Сторож» Паскаля Гілевського); життя інтелігенції («Художник» Бориса Вишинського, «Адвокат» Паскаля Гілевського, «В дощ» Радмили Трифуновської); тема заробітчанства за кордоном, а також життя контрреволюційної еміграції («Консулова ніч» Коле Чашуле). Наша добірка побудована таким чином, щоб представити різноманітні твори.

Добірка репрезентована творами вже знайомих українському читачеві авторів. Але є серед них і нові цікаві імена — Джоро Напеський, Паскаль Гілевський, Радмила Трифуновська і Вера Бужаровська.

Андрій ЛИСЕНКО

Цветко Мартиновський

КАЗОЧКА ПРО КАЖАНІВ

Загалом та вуличка нічим особливим не відрізняється від багатьох подібних у місті. Від невеличкого базару, де завжди смерділо тухлими яйцями та кінським гноєм, і далі, до залізниці, вела ріденька щербата бруківка, яка в негоду розкисала й перетворювалася в густе болото, що тхнуло соляркою та різними мастилами, полишеними тут грузовиками. А там, де кінчалися останні камені тої бруківки, починався пустир, засипаний купами сміття й зарослий брудно-сірим, запорошеним бур'яном та колючками. Тут влаштовували свої ігри діти з усього кварталу. Подекоди з ними можна було бачити й чиюсь охлялу, з випнутими ребрами, козу, супроводжувану котримось замазурою, який незабаром залишав її пастися, і вона тоді вже сама супроводжувала інших дітей. Часом тут можна було натрапити на жебраків та жебрачок з торбами через плече, які з ранку до вечора порпалися у смітті і з якоюсь розпачливою жадібністю вигрібали з нього різне залізяччя, поламані ложки, діряві каструлі, миски та порожні пляшки — тобто всякий мотлох, що його випльовувало сюди п'яне місто. І, здавалося, що й самі житла, сяк-так зліплені, з фанерними стінами, з бляшаними латками й хтозна-звідки занесеними осінніми бездомними вітрами шматками картону,— були теж наче сміття, викинуте містом, щоб не заважало йому дихати. Бувало, тут ставали табором цигани зі своїми строкатими шатрами й великими возами з усяким манаттям. Тоді селище оживало, повнилося лементом циганчат, збудженою говіркою, а ще піснями та гупанням у бубон. От тільки з'являлися цигани рідко, та й гостювали вони недовго на цій обочині життя, яку продували вітри й заметілі, кусали морози, а вона жила й раз у раз нагадувала про себе хрипкими співами, сердитою лайкою, розпачливими прокльонами й безнадійними слізьми.

Лише надвечір'я були тут гарні.

Принаймні так здавалося Горбаневі.

Бувало, тільки смеркне, як сюди збиралася дітлашня з усього кварталу. Тут і ті, хто продавав на мосту леза для бритв та шнурки для черевиків, і ті, хто працював у механічній майстерні, яка чомусь звалася фабрикою, і ті, хто не робив нічого, тільки тинявся вулицями міста, яке поглинало всіх і кожного. І кожен з них міг розповісти щось цікаве про щойно минулий день. І той, хто ніс хрест попереду якогось небіжчика й тепер глумився над безмежною скорботою й смутком родичів покійного, які вже там, біля могили, трохи не побилися за право на якусь спадщину; і той, хто хвацько поцупив гаманець у якогось товстуна; і той, хто морочив якогось дядька, водячи його від лікаря до лікаря, а в одному будинку з двома виходами взяв у дядька десятку і — лови вітра в полі. І кожен з них при тому сміявся так по-дитячому щиро, так весело, як ніхто з них не сміявся вдень... І звучали в тому сміхові — і тих, хто розповідав, і тих, хто слухав,— якась прихована туга й озлобленість, ніби з чужого горя в такий спосіб було вирвано латку й для їхнього латаного-

---

Перекладено за виданням: Цветко Мартиновски. Одбрани раскази. — Скопје: Македонска книга, 1967.

Цветко Мартиновський (нар. 1930 р.) — македонський письменник. Друкуватися почав 1955 р. Видав книжки: «Лунінці» (1955), «Надвечір'я й світанки» (1959), «Вибрані оповідання» (1967) та ін.

Українською мовою друкувалася його новела «Петля» в журналі «Всесвіт» та в збірці «Македонська новела» (1972).

перелатаного життя. Збиралися звичайно біля останнього підсліпуватого вуличного ліхтаря — єдиного, якого вони свідомо не чіпали, тоді як інші, по всій вулиці, майже ніколи не світилися — наслідок їхніх змагань: хто швидше і вправніше влучить у нього каменем. І, звичайно ж, не тільки розмовляли...

Бувало, що іноді й починали якусь гру. Як і всі діти. Та найчастіше збиралися тут у справах — шукали собі підручного серед менших за віком, щоб стояв на чатах десь на розі, поки старші поратимуться біля якихось жалюзі чи загратованого вікна; видивлялися напарника, щоб допоміг їм перенести якусь «здобич». Тут можна було дізнатися, де і в кого буде похорон або де «загнати» старе залізо і все, за що можна дістати гроші. Тут домовлялися також про те, коли й куди підуть цілою ватагою з камінням у руках проти такої ж ватаги з іншого кварталу.

Літніми вечорами, немов якісь цікаві гості, круг ліхтаря ширяли над їхніми головами кажани — ці химерні провісники ночі, ці загадкові істоти, з кігтями на крилах, схожих на широкі рукави, і з кумедними, дивовижно маленькими голівками, які чимсь нагадували людські голови.

І до тих кажанів, і до дітлахів, які приходили до вуличного ліхтаря з своїх халуп, Горбань уже так звик, що вважав їх ніби приналежними до свого товариства.

Горбань завжди останнім залишав ватагу. Річ у тім, що всіх приходили кликати домашні, а от його — його нікому було кликати. Голос матінки, що захлиналася в постійному надсадному кашлі, був тихий і ламкий, мов тріск сухої трави. А захворіла вона ще тоді, як покинула працювати на збиранні тютюну і взялася прати чужу білизну...

Горбань залишав своє товариство і йшов повільно, наче брів у ночі, у якійсь твані, що перешкоджала йому рухатися, кумедно розмахував руками, мов якийсь велетенський кажан з нахиленою вперед головою, і пересувався мовби з допомогою крил, точнісінько як кажан, і так само кумедно й безпорадно погойдувався при тому.

Про що думав горбатий хлоп'як, повертаючись отак додому? Мабуть, він і сам того не знав. Лиш відчував, бувало, що йому хочеться просто йти і йти, байдуже куди, аби лиш далі, далі звідси... Частенько таки виникало оте небажання повертатись додому, у ніч, у маленьку кімнатку з глиняною долівкою, в шпаринах якої губилося кволе світло лампадки, що блимала в кутку, освітлюючи обличчя Пречистої, перед якою зітхала його мати. Йому не хотілося повертатися до притулку, що ніби загубився у безкраїй пустелі світу, не хотілося залазити в своє убоге, з подертим шматтям замість постелі, ліжко, на якому шаруділа старезна, певно, як і їхня хижа, рогіжка. Застояне повітря викликало нудоту, воно було наче просочене мильною піною від материного прання; смерділи навіть старенькі рядна. Не хотілося повертатись сюди, щоб знову слухати сухий кашель, що, наче кігтями, безсило шкрябав бездушну тишу, не даючи зітхнути його матері...

Він докоряв сам собі за те небажання, коли згадував великі, повні сліз очі своєї матінки, які дивились на нього з таким глибоким смутком; глибокі й лагідні, ті очі наче благали в нього прощення, а іноді наче проклинали за щось, наче тужили за чимось безцінним, підхопленим і завіяним шаленими вітрами. Докоряв він собі й тоді, коли пригадував, скільки разів, бувало, відчував над собою її схилену голову, як вона стояла вночі, стурбована й заклопотана, і стерегла його сон — самотня й нещасна, мов поранений птах. Або ще — скільки разів він чув, як вона, уткнувшись головою в подушку, захлиналася в риданні, а очі її залишалися сухими, і тільки глухе хрипіння вихоплювалося з висушених хворобою грудей.

Так, Горбань часто не хотів повертатись додому, в маленьку кімнатку з підсліпуватим мерехтливим світлом лампадки й уривчастим диханням матері. Одного разу (Горбань довго пам'ятав усе те, воно часто поставало в нього перед очима, ніби якийсь дивний сон), довго не розмір-

ковуючи, він вчепився за поручень гальмової площадки вагона якогось товарняка, що їхав кудись, натужно сопучи, і майнув світ за очі.

Пам'ятає, було то в серпні. Стояла лагідна місячна ніч, усе довкола спало, повите в якийсь дивний жовтогарячий серпанок, і він уявив собі, що опинився в якійсь далекій незнайомій країні, де повсюди саме лише сміття.

Горбань зіскочив з поїзда на якомусь повороті — боявся, щоб його не помітили на станції — і задумливо побрів у поле. Високі дозрілі хліба спокійно жовтіли, ледь помітно погойдуючись під легеньким подихом вітерцю, шепотіли щось привабливе, і він не міг утриматися, щоб не зайти серед них. Поле хлюпнуло йому назустріч, забило йому дихання ситим духом стиглого пшеничного зерна, все ще молочного, але вже такого повного, що йому здалося, ніби воно почина осипатися. Відчував, що йому ніколи не набридне простувати отак золотистим полем, іти довго-довго, аж до світання, й ні про що не знати, ні про що не згадувати, тільки п'яніти ситими пахощами пшеничного зерна, прислухатися до ніжного шепотіння колосся...

Пізніше, значно пізніше, згадуючи про ту безсонну ніч, він усвідомлював, що почував себе так, як ніколи доти, і йому здавалося, що, мабуть, десь є щось подібне до тої ночі й до того танцю хлібного колосся, і, якби він умів багато й гарно говорити, то сказав би, що почував себе тоді найщасливішим.

А так, буденними словами, від одного надвечір'я до другого та від одного до другого світанку, що він міг сказати, коли навіть не знав такого слова — щастя, тож і вважав, що було б найкраще, аби одужала його матінка та щоб у їхній хаті було вдосталь хліба, а ще було б добре, коли б їжа частіше була смажена і коли б його матінці не треба було надсадно кашляти над ночвами з чужою білизною...

Він сушив собі голову думками про те, як їй допомогти, але так і не спромігся щось придумати. Усе, за що б він не взявся, не давало йому бажаних грошей, щоб можна було хоч якийсь час жити не надголодь, і великі вологі очі його матінки, як йому здавалося, дивилися на нього з мовчазним докором.

Спробував був найнятися учнем до якогось покрівельника, але наука та виявилася, як на нього, надто складною, і незабаром він просто втік. Кілька разів він носив хрести на похоронах, тоді довелось підрядитися до огрядного торговця домовинами на прізвисько «Фірма Голгофа» — про нього казали, що він ходив торгуватись за домовину до ще живих хворих. Але й там треба було конкурувати з такими ж, як і він сам бідолахами, а коли, бувало, й повертався він додому із заробленими дрібними грошима та з хусткою (хустки з хрестів залишалися тим, хто їх ніс), його мати падала лицем у подушку, душачи ридання й кусаючи безкровні губи.

І того вечора Горбань останнім залишив своє товариство. Наче великий самотній кажан, він ішов, похитуючись, у ніч з тим самим бажанням — не повертатись додому. Того вечора він думав про щастя і про... кажанів.

Кажани були йому добре знайомі. Скільки разів вони шурхотіли в нього над головою, коли він із своєю ватагою сидів під ліхтарем! Бувало, почнуть літати, петляючи над самими їхніми головами, тоді хтось замахнеться шапкою і переб'є оте уривчасте кружляння. Горбань ніколи сам не хапався за шапку, тільки з цікавістю стежив очима — і за кажаном, і за рухами товариша,— і в такий спосіб мовчки брав участь у цій грі. І ніколи не звертав на тих кажанів особливої уваги.

Лише того вечора, коли він, сам наче великий кажан, стомлений, поволі пробивався крізь густе прісне тісто непроникної темінi, він думав про кажанів. Думав, бо почув про них від товариша щось нове й несподіване.

Коли той хлопець уже вкотре махнув шапкою, кажан мовби спіткнувся і впав на землю. Зраділий хлопчина метнувся до нього. Приголом-

шений, кажан принишк у руках хлопця, а тоді рвонувся й зник у темряві. Невдатний мисливець сплюнув і брутально вилаявся — так лаються дорослі, коли бувають п'яні й кленуть усе на світі — і власне життя, і власну долю.

Горбань подумав, що товариш його розізлився через те, що кажан його подряпав. Це навіть розсмішило Горбаня. Невже через таку дрібницю, як подряпина, можна так брудно лаятись? Він, як і всі його товариші, давно звик до всяких подряпин. Тих подряпин багато було в житті Горбаня і його друзів. Тож він і дивувався: чого так розсердився його товариш?

— Е-ех,— зітхнув той з досадою.— Не втримав бісову кров, випустив! Прогавив своє щастя!

Він помовчав, скрушно похитав головою й пояснив:

— Коли зловиш живого кажана й розітнеш його срібною монетою, то одразу станеш щасливий. Щоправда, у мене немає срібної монети, але я дістану, от побачиш! І стану щасливим!

В його голосі звучала така жадоба щастя, що Горбань забув навіть посміятися з нього.

Тільки замислився.

Значить, кажани, думав він, приносять щастя... Гм, кажани... Його щастя. Ну, а коли є кажани, то мусить бути й щастя, аякже! Тільки ж воно, щастя, десь заховане, невідомо де, і так само, як кажани, кружляє десь у темряві. А що, якби він, Горбань, знайшов його? По-перше, він неодмінно вчився б далі у школі. Як оті слиняві мамині синочки, з яких він, зустрівши на базарі, бере «податок», витрушуючи їхні кишені. А скільки ж, певно, є цікавих речей у їхніх книжках! Одного разу він не втримався, взяв одну в якогось шмаркача і так судорожно затиснув її в руках, наче боявся, щоб не ожили в ній малюнки та не порозбігалися кудись... Куди? А звідки він може знати — куди? Ось і тепер він, виходить, не знав того, що й щастя десь ховається, треба лише дізнатися, де саме. А звідки він може знати, де саме?

Потім він, мабуть, перебрався б звідси, щоб не дивитись на бруд і купи сміття, в якому порпаються зашкарублими руками злидарі... Він з товаришами пішли б кудись далеко-далеко, як ходив він того вечора в залиті місячним сяйвом хліба, де все пахло дозрілим зерном; і квіти будуть там, куди вони підуть... Тоді він і його матінка довго-довго розмовлятимуть і перешіптуватимуться, вона вже не вставатиме до схід сонця й не зустрічатиме вечірню зорю, схилившись над ночвами. І їстимуть вони все, що заманеться, що одного разу радив лікар, тицяючи його пальцем у живіт... І тоді він збере всю ватагу, і ніхто вже неноситиме хрестів заради якоїсь там хустки, і вже ніхто з малечі не працюватиме в механічній майстерні, не підніматиме важких тягарів, під якими дерев'яніє спина і щось ніби аж хрускає в кістках... І тоді він виведе свою матінку до отієї веселої юрби, що он там, у місті, внизу, тече повз яскраві, повні всякого добра вітрини, і... і... він уже й сам не знав, що він тоді зробить... Усе це його бентежило, п'янило, він і сам відчував, що геть заплутався в тих мріях, зовсім ступанів.

Від думок про оте щастя.

То була дивна казка, якої йому ніколи не доводилось чути... Люди, яких він знав, говорили здебільшого про заробітки та про поденну оплату, про вкрадені, а потім продані речі, про дорожнечу та злидні. А про щастя люди, що їх знав Горбань, ніколи не згадували. І про кажанів теж. Може, вони просто не помічають їх,— міркував Горбань,— і не знають того, що, коли розітнути котрогось із них срібною монетою й почепити на одвірку над порогом, то одразу станеш щасливим? Чудернацькі крила в тих кажанів. І ніч, здавалось йому, теж має крила й прикриває ними людей. І тому люди, скаржачись на щось, кажуть, що й білого дня не бачать! І жінки, як проклинають когось, то кажуть: «Щоб тобі ніколи не розвиднiло!»

А звідки прилітають кажани? Що вони шукають у ночі? І чому так кружляють довкола ліхтарів, наче їх п'янить світло? Горбань не знав, чому. Він тільки знав, що кажани приносять щастя...

Йому вже зараз кортіло підхопитися й побігти... Завтра вранці він і його матінка вже не будуть такими нещасними. Горбань згадав, де живуть кажани. Не один і не два, а цілі грона кажанів чекають на нього, Горбаня. Він дасть одного й своєму товаришеві, який учора ввечері випустив своє щастя. А чому б і не дати? Він покличе його в сторонку: «Ходи сюди, я скажу тобі щось!» А коли той підійде, Горбань мовчки всміхнеться, потім витягне з кишені (тільки щоб не дуже дряпався!) ще тепленького кажана й віддасть йому. Хай бачить, що і Горбань на щось здатний, щось таки знає! Знає, де живуть кажани! І те, що коли розітнеш кажана срібною монетою, то... І знає, як оту монету роздобути. .

Он там, біля Кривого Крувча, під горою, колись брали камінь. Ще й досі там лежать відчахнуті вибухівкою величезні кам'яні брили й цілі купи дрібного каміння. Ну гаразд, і вони знають той кар'єр. Припустімо, але ж вони не знають, що над кар'єром є одна непримітна печерка, і ще ніхто з його ватаги не побував у ній. І тільки він одного разу таки зазирнув туди, всередину. Вже біля самого входу до неї у нього над головою майнули безшумні крила, почувся тоненький писк, і він, ледь живий з переляку, мерщій скотився вниз. Він нічого не сказав тоді хлопцям, аби не подумали, що він злякався диких голубів. А коли запитали, чого він так зблід, відповів, що замалим не полетів звідти сторч головою, от і злякався. Ну, а тепер він уже не лякатиметься! Адже кажани... Тільки поки що він нічого не казатиме матінці. Ось принесе кажана, і вона... у неї ж, певно, є якась срібна монета...

Він спинився, задиханий, на порозі. Чекав, поки заспокоїться серце, перестане так калатати. Сьогодні великий день. Від сьогодні вони почнуть жити значно краще. Тільки от — він же мужчина, а так хвилюється. Ні, він увійде до хати зовсім спокійно і мовчки покаже їй кажана. У нього вже є й срібна монета. Цілий полтиник! Горбань досі ніколи навіть у руках не тримав стільки грошей. Та і вдома гроші рідко водилися. Ну, то хай тепер скаже хтось, що вони, кажани, не приносять щастя! Треба тільки розітнути його срібною монетою... Люди знали це напевно. І він пішов у неділю в печеру й наловив там кажанів.

А потім він ходив між людьми, напитував тих, що прагнули щастя, й пропонував їм кажанів. Стукав у двері й насторожено чекав. До нього виходили завчасу постарілі жінки, обірвані діти, дівчата, здивовано дивились на нього. А він сягав рукою в кишеню й діставав звідти по одному кажану. Бувало, хтось із тих, кому він пропонував свою здобич, знизував плечима і з жалістю запитував:

— Хочеш хліба?

— Ні, не хочу,— мимрив Горбань.— Я продаю кажанів. Якщо одного з них розітнути срібною монетою, то...

Бувало, у відповідь йому сміялися просто в обличчя, грубо й образливо; інколи сердито хряпали перед його носом дверима; бувало, маленькі діти хотіли погладити кажана, і він дозволяв їм; а ще десь, коли він показував кажана, тільки злякано верещали.

А траплялися й такі, хто ні про що не питав, а просто давав йому гроші — скільки він хотів за кажана. Дивилися на нього, зітхали і йшли до кімнати, щось там говорили між собою, а тоді виносили йому гроші.

І всі оті двері та вичовгані пороги й глиняні долівки, заліплені папером вікна, важкий дух, плач і верещання дітей — усе те зливалося в якусь каламутну хвилю, яка підхоплювала його й несла кудись у невідомість. Куди? Він не знав куди, й навіть не думав про це. Він лише продавав кажанів і думав, як би вторгувати грошей. А вдома не казав нічого. Мати раз у раз допитувалася, де він тиняється, та оскільки він мовчав, тільки дивилась на його подряпані руки й докірливо хитала головою:

— Був такий сумирний, а тепер злигався не знати з ким, встряєш у бійки... Ох, сину, сину! Кахи... кахи... — уривав її докори кашель.— Колись вони тобі скрутять в'язи, як уже багатьом скрутили. Як і твоєму батькові. І що з тобою буде, як я помру, злощасна...

Горбань не розумів. Він не знав, як «скрутили в'язи» його батькові, лише чув, що одного разу, дощової ночі, його повели кудись жандарми, і він уже більше не повернувся. Хлопця ображали й засмучували ті докори, але він мовчав, міцно стуливши губи, не хотів нічого говорити про кажанів. Усе чекав, поки назбирає більше грошей, щоб одержати за них срібну монету. І думав: хай собі кажуть про кажанів що хочуть, а він знає напевно: люди купують їх, бо знають, що коли їх розітнути срібняком...

А як же розсердився Горбань на одну жінку! І не за те, що перед його носом хряпнули дверима чи поглузували з нього, що вилаяли його чи прогнали геть,— ні, за таке він не розгнівався б, до такого він давно звик. Одного разу його навіть виштовхали в плечі з якоїсь кав'ярні, коли він ходив поміж столами й пропонував відвідувачам купити в нього кажана. З нього сміялися. В одному кутку сиділи двоє — молоді чоловік і жінка. Горбань підійшов до них, дістав з кишені кажана, і тут сталось непередбачене: гарно вдягнена жінка, побачивши в його руці те страхіття, підхопилася й злякано замахала руками. Прибіг хазяїн кав'ярні й витурив Горбаня за двері. Та він не гнівався на ту жінку. Прикро вразило його інше. Було це наступного дня після того, як він почав продавати кажанів.

Завітав Горбань, як звичайно, до якоїсь убогої халупи, такої ж, як і їхня—з вікна з трубою від «буржуйки» сочилося тьмяне сонячне світло й лягало на жовте личко маленької дівчинки, яка лежала в ліжку й широко розплющеними очима байдуже дивилася в стелю. Біля ліжечка стояв глиняний горщик з відбитою ручкою,— його жінка підняла, коли Горбань увійшов у хату, жінка в порваному халаті. Вона довго мовчки дивилась на гостя, стоячи отак, з горщиком у руці, мовби чекала, що він скаже їй щось дуже потрібне й щось дуже важливе для неї. Горбань був переконаний, що тут зрадіють його кажанові. Навіть хотів був підійти до ліжечка й віддати кажана хворій дівчинці задарма. Жінка тим часом заціпеніло стежила за кожним його рухом, ледве стримуючи сльози. Побачивши кажана, вона махнула рукою — стомлено й безнадійно — і, сумно всміхнувшись, тихо промовила:

— Ага, кажани... Плещуть люди про них бозна-що... Брешуть вони, синку, брешуть, немає щастя... То все вигадки...

Без слів, мовчки, так само, як увійшов, Горбань вийшов з хати і вже на вулиці сердито плюнув:

— Бач яка розумна! Багато вона тямить, аякже!

І все-таки він запитав себе (а через те ще дужче розсердився): а хіба мало тих кажанів живе по печерах? І кожен може наловити їх скільки завгодно. А коли так... Ех, мабуть, ота жінка щось кумекає... Горбань махнув рукою. І все-таки... адже саме на кажанах він уперше заробив стільки грошей, скільки ніколи навіть у руках не тримав. І, якщо люди купують кажанів, то, виходить, правду казав той хлопець... Але якщо кажани приносять щастя, то чому ж тоді... Він зовсім заплутався, і це його ще дужче розізлило. Він навіть згадувати не хотів про ту жінку. А вона тим часом усе частіше поставала в його уяві: заціпеніло мовчазна, з болісною усмішкою, що нагадувала чомусь відірваний і підхоплений вітром осінній листок, і ще її тихі слова, докірливі, гіркі й пекучі слова шелестіли у вухах: «Ага, кажани... Плещуть люди про них бозна-що... Брешуть вони, синку, брешуть, немає щастя... То все вигадки...»

Він не хотів тепер думати про це. Стояв на порозі, задиханий, чекаючи, поки трохи вгамується серце. Як же тепер зрадіє його матінка, мовчки ласкаво обніме його... Побачить, що він не вештається хтозна з ким і не встряває у бійки, зрозуміє, чому майже щодня ходив отакий по-

дряпаний. А ще коли побачить гроші, то й сама переконається, якщо вона теж, як ота жінка, думає, що кажани...

А де ж вона?

Чому навіть не обертає голови? Лежить у ліжку, як завжди, але якось дивно принишкла, німа, і лице її вперше таке спокійне, як ніколи ще не було. А чому нічого не каже? Ні. не спить. Очі її широко розплющені... І чому вони не світяться ніжністю?..

Вони, ті очі, якісь дивні, дивляться кудись далеко-далеко й не помічають сина. Усмішка на його обличчі поволі блякне, кам'яніє від страшного здогаду. Невже?..

— Мамо! Мамо!

Відповіді немає.

Він кинувся до неї і, схлипуючи, став на коліна. Перед матір'ю, якої вже не стало. Ні, не діждалась вона, поки він з кажанами прийде і принесе їй щастя. Смерть випередила його.

Вона, смерть, така незбагненна й дика, і разом з тим у неї такі спокійні, тихі, приглушені кроки, що ніхто й не почув, як вона зайшла й до їхньої хати.

Горбань уже не плакав. Ні, він не ненавидів смерть. Ніби хтось йому нашіптував, що матінка його просто відпочиває, що вона просто пішла кудись далеко-далеко, де немає горя й смутку.

Він витер рукавом сльози і вийшов у двір. Обхопивши рукою оксамитові крильця, мовби обнімаючи їх, він одного за одним підкидав угору кажанів, які ще лишалися в нього. Вони тріпотіли крильми й, кружляючи в повітрі, губилися десь у ночі.

...Одного тихого літнього вечора вулицею, що вела до базару, йшов горбатий хлопчик, що вже перестав бути хлопчиком. Горбаневі здавалося, що він ніколи й не вірив у всякі казочки, навіть у казочку про кажанів.

Цього разу Горбань не зупинився перед останнім вуличним ліхтарем. Повільним кроком, похитуючись, мов стомлений кажан, він прямував до численних ліхтарів міста, що поступово гасли, тим часом, як з вітрин крамничок усміхалися казки, а з відчинених дверей вихоплювались і пісня, і сміх, і розпачливий зойк.

Багато було ліхтарів у місті, що покликало до себе й Горбаня, і він, мов якийсь дивовижний кажан, загубився в ньому тієї ночі...

Вера Бужаровська

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ

У затишній долині біля озера один за одним почали осідати переселенці з гірських хуторів. З ними спустився в долину й Божин зі своєю родиною та й оселився у заможного Санде, щоб допомагати йому в рибальстві та в інших щоденних справах. Попервах і дружина й діти вдень і вночі згадували своє гірське гніздо, однак потроху звикли до життя біля озера. Там, у горах, їхня кам'яниста нивка не родила хліба, і вони голодували майже завжди. Отож вони залишили той клапоть

Перекладено за виданням: Вера Бужаровска. Жени крај брегот.— Скопје: Современост, 1974.

Вера Бужаровська (нар. 1931 р.) — македонська письменниця. Працює переважно на журналістській роботі, авторка 10 книг для дітей і дорослих. Працює також в жанрі кінодраматургії.

Українською мовою друкується вперше.

землі та халупу, все ж інше забрали з собою. Були в них коза, осел, глиняний посуд для води, казан, у якому варили мамалигу й гріли воду, та ще рогіжка. А ще принесли стару ковдру, якою всі вкривалися, незважаючи на те, що була вона вся в дірках, наче вихопили її звідкись з кривавої січі.

Санде виділив їм крайню кімнату. Перед тим, як звільнив її для них, він тримав у ній качок та гусей, але попри все це то була загалом добра кімната: велика, з вогнищем і жаровнею посередині, з вікном і рівною долівкою, щойно вимазаною рудою глиною.

В одному кутку, застеленому соломою, жила коза, в другому лежала рогіжка, а перед дверима стояв прив'язаний осел.

Одного вечора, коли зима особливо лютувала і ночі були довгі, а дні короткі, Божинова жінка сиділа біля вогнища й підкидала у вогонь хмиз, а Божин смажив на жаровні гіркий червоний перець. Двері нараз відчинилися, з них війнуло колючим холодом, діти скупчилися на благенькій рогіжці, ховаючи руки під пахви, й з цікавістю втупилися в гостя: адже хазяїн Санде не часто заходить до їхньої вбогої кімнати. Божинова жінка трохи розгубилась, але подала йому стільчик, і він вмостився біля вогнища. Божин діставав з вогню смажені червоні перчини, розминав їх, посипав перцем кукурудзяний хліб і поволі жував, мружачись від пекучої гіркоти.

— Навіщо ти їси отой вогонь? — зверхньо запитав Санде.

Замість відповіді Божин похитав головою, звів брови, певно, думаючи про щось своє, й жував собі далі.

Та хазяїн не задовольнився тим і запитав знову:

— Пече, га?

— Ух! Як вогонь! — відповів Божин.

— Вогонь, кажеш, і все-таки їси!

— Мушу, бо не маю чим обдурити перепічку.

А перепічка була чорна й глевка, наче її замісили на вугільній потерті з головешки. Санде глянув на Божина лукавими очима, мовби надумавши собі щось веселе.

Божин плямкав і мружився, перекидаючи язиком шматки перепічки з перцем із зуба на зуб. Його дружина тим часом повкладала дітей спати і вкрила їх ковдрою. Полум'я, то спалахуючи, то пригасаючи, кидало на стіни тьмяні відблиски.

— Скільки б ти міг з'їсти за один раз? — спитав Санде, заклавши палець в кишеньку жилета й випинаючи широкі груди.

— А цілу низку можу! — відповів Божин, бажаючи хоча б чимось повеличатися перед хазяїном.

— Цілу низку, кажеш? — перепитав той і глянув на низки перцю, що висіли на цвяшку біля комина.

— А чого, цілу низку й з'їм, аби з хлібом! — підтвердив Божин, і то було перше слово, яке він вимовив упевнено.

Божиниха знову підкинула у вогонь трісок, сіла на триногий стільчик, прикривши коліна фартухом, і промовила:

— Бога ради, не мели ото дурниць, Божине.

Санде бачив перед собою жалюгідну істоту, з якої не гріх і покепкувати, й вів далі:

— Б'юсь об заклад, Божине, не з'їси ти цілої низки.

Божин прийняв жарт і зразу ж відповів:

— Битись об заклад? Але ж на що? Хіба що на озеро?

Він так сказав, а сам подумав: «Побився б об заклад на озеро, яке не належить ні тобі, ні мені, а все-таки я тягаю важкі сіті, а ти споживаєш усе готовеньке».

Санде глянув на хліб, що його їв Божин, і сказав:

— Ну ось так. Закладаємось на мірку зерна, та не якогось там, а пшениці. Я тобі зерно, якщо ти з'їси низку перцю, ну, а ти мені... нічого.

Божин слухав хазяїна й мовчав. Думки його текли вільно, неквапливо, як вода в тихій річці. Він уявляв собі зерно, висипáв його, стромляв у нього руки й пропускав крізь пальці, тішачись тим. І хто зна, куди б оті теплі думки завели його, коли б він не почув:

— Ну, то згода, чи ні? Кажи, бо я вже, мабуть, піду.

Озеро немовби розгнівалося на той неправедний заклад, хвилі сердито покотились на берег, зашуміли. Божин на мить перестав жувати й знову заглибився в свої теплі думки. Хтось наче повторював йому: «Біле пшеничне борошно... З нього можна напекти білих перепічок, яких уже давно не було в хаті... З борошна жінка спече погача, на який одразу ж накинуться діти, давитимуться великими шматками, ковтатимуть і радісно сміятимуться...» Він глянув на дітей і подумки пожалів їх: «Бідолашні ви мої, ото ж прикидаються, ніби сплять, а насправді... знаю я їх». Він уже остаточно зважився, коли знову почув:

— Ну, говори вже, Божине, закладаєшся, чи ні?

— Закладаюся, чого там! — голосно й рішуче прозвучала відповідь.

Кілька розпатланих голівок виринули з-під ковдри. Злякано позираючи, діти чекали, що буде далі.

— То давай руку! — мовив Санде й простяг свою.

Дві руки зчепилися, мов кігті: Божиниха спробувала щось заперечити, але Божин не мав наміру порушувати слово.

— Досить балачок,— сказав він.— І давай сюди котрусь низку, а сама сідай біля вогню та починай пекти.

— Божине, опам'ятайся,— благально промовила жінка.— Як можна з'їсти ото стільки перцю?!

— Замовч, кажу тобі! — гримнув він на неї.

Хочеш не хочеш, Божиниха мусила зняти низку з цвяха; подумки вона подякувала богові за те, що торік, коли нанизувала перець, нитки були короткі, тому й низки вийшли не такі вже й великі. Вибрала одну з перчин і подала чоловікові.

Він зразу ж заходився їсти — одну за одною. Після перших кількох на лобі в нього виступив гарячий піт. Потім йому обпекло всередині рот, піднебіння оніміло так, що язик ледь ворушився. Слина в роті враз пересохла, наче вода в мілкому колодязі посушливого літа, і ніяк було хоч трохи пом'якшити чи розвести пекучу гіркоту. Він усе частіше тягнувся до глечика, намагаючись пригасити вогонь, що вже поширювався десь унизу під ребрами. В животі палало, мов на гарячій черіні, а нез'їдених перчин ще лишалося більше, ніж півнизки.

У нього тьмарилося в очах, вогняні кружала виринали з темряви й котилися то вгору, то вниз. У вухах лящало, шуміло, руки тремтіли, і він уже нічого не чув і не бачив. Останнім зусиллям спробував піднести до рота ще якусь перчину, але тут, наче з далекої далини, до нього долинув голос:

— Досить, Божине, бачу, програв ти! — То сказав Санде, підводячись.

Він лишив за собою відчинені двері й зник у темряві.

Наступного ранку на березі озера тільки й розмов було, що про цю пригоду.

— Ех, перебрав трохи Божин,— зітхнув якийсь рибалка.— І як ото можна померти від перцю? Адже ми все життя тільки його і їмо!..

Отак ще день чи два люди поговорили про Божина, а потім забули, наче його ніколи й на світі не було, наче він ніколи й не оселявся у цій затишній долині.

Томе Момировський

КЛЯТВА

З важким серцем мати сприйняла мій намір іти в партизани, вона просто не знаходила собі місця від думки, що син залишає її.

Того дня ми з товаришами домовилися зустрітись о дев'ятій годині біля Трьох Джерел. Уже з самого ранку я був надзвичайно збуджений і, певно, тому й чинив дурниці: довго шукав ранець, тоді як міг приготувати його заздалегідь, усе скласти; лише після обіду заходився шукати свій товстий вовняний светр і шкарпетки, тоді як міг знайти їх іще вчора ввечері... Чи могла ж мати повірити в мою наївну брехню, ніби я оце вирядився до села? Такої паркої днини безглуздо було пояснювати, що тобі буде холодно. Матінка аж зойкнула, побачивши, як я з ранцем за плечима загупав чобітьми по веранді. Маленька, тендітна, безмежно рідна, вже з трохи посрібленими довгими косами, вона, мати моя Благуна, кинулася мені в ноги, обхопила мої коліна й заквилила:

— Не йди, синку, в гори! Уб'ють тебе там, дитино моя!

— Кажу ж тобі, що йду в село і швидко повернуся. Іду, може, зароблю якийсь гріш,— сказав я їй, аби лише щось сказати, добре розуміючи, наскільки все це не переконливо.

І, коли я вже пішов з дому, десь надвечір, за якихось три години до того, як ми з товаришами мали зібратись у призначеному місці разом із зв'язковими, мати кинулась за підмогою до мого батька:

— Біжи мерщій, Стамене, та поверни хлопця! Пішов же , люципер, у гори, до партизанів...

— А ти сиди мовчки! Якщо вже він так вирішив, то хай іде. Хай щастить йому,— відповів батько.

— Піди в поліцію, скажи, хай знайдуть його. Заяви. Скажи їм, що пішов з дому. Вони повернуть його,— плакала Благуна.

— Дурна жінко,— огризнувся старий,— ти зовсім з глузду з'їхала. Якщо його схоплять, то, гадаєш, повернуть тобі? Кинуть у в'язницю в Нижньому Сараї, там йому й кінець буде, якщо не розстріляють одразу,— шепотів їй Стамен уже в ліжку.

— Ні, піди, скажи, хай повернуть його,— наполягала Благуна. Вона до самого ранку так і не заплющила очей.

— Нехай іде, куди сам надумав. Може, пішов у партизани, а може, і в село. Казав же, що знайшов там роботу. Ну, а нам протягом трьох днів таки доведеться заявити, що він зник з дому. А тим часом будемо сподіватися, що він уже далеко,— говорив їй Стамен, хоч сам добре знав, як воно було. Зціпивши зуби, дивився у вікно, в темряву ночі. О, я знаю з розповідей матері, як тяжко йому було. Цілими днями шепотів ніби сам до себе, що вже не побачить мене.

Невдовзі після того він помер, і справді більше не побачивши мене.

Ще коли батько був живий, моя мати з двома жінками подалася була шукати мене. Ті дві теж шукали своїх синів. Прочувши, що наша партизанська бригада побувала в селі, вони кинулися розпитувати про

Перекладено за виданням: Томе Момировски. Клетва. — Журнал «Современост», 1976, № 4—5.

Томе Момировський (нар. 1927 р.) — македонський письменник і громадський діяч, активний учасник Народно-визвольної війни, автор книг дорожніх нотаток, збірки оповідань «Кроки» (1959), роману «Грішна неділя» (1961) та ін.

Українською мовою друкувався в журналі «Всесвіт» та в збірці «Македонська новела» (1972).

нас, та запізнилися: їм сказали, що наша бригада вже в іншому місці. Вони подалися туди, але знову спізнилися. І так щоразу.

Зовні слабенька, моя мати Благуна навантажила собі на плечі важенну торбу з усяким добром: там були нові черевики, вовняні шкарпетки, банка варення, два пироги, пляшка ракії, свіжа хлібина, шматок сала — усе це для мене. В дорозі опанки її подерлися і вона йшла боса, проте моїх черевиків не взула: хотіла принести їх мені новими. Ішла голодна, цілими днями не маючи й ріски в роті. Пироги в торбі пом'ялися, розкришилися, проте вона не взяла собі з того й крихти.

Ті дві інші жінки стомилися й відстали, Благуна ж не знала втоми, і коли вночі підійшла до якоїсь незнайомої річки, то побачила вогнище, а біля нього чабана, який стеріг невеличку отару. Підійшла Благуна і до нього з тим самим запитанням, з яким зверталася до всіх, хто траплявся їй у дорозі: чи не бачив він її сина, тобто мене.

— Наше військо вже пішло звідси. Йдуть вони швидко. Тобі їх не наздогнати. Якщо твій син цілий, то повернеться,— мовив чабан.— Йди собі додому і вір, що він живий.

Саме в цю мить ринув дощ. Хмари вихлюпнули його на Благуну і на весь білий світ. Вона стояла під дощем, дивилася вгору й молилася. Потім стала навколішки на тій кам'янистій стежці й благала всевишнього повернути їй сина. Блискавки шугали в небі. Все довкола гримотіло. Коли ж дощ ущух, Благуна підвела очі й побачила високо вгорі те, що підбадьорило її: білий монастир на скелі, весь залитий сонцем, і мене: немовби я піднімався схилом високо-високо, прямуючи кудись до верховини. Тоді вона обернулась до чабана й спитала, що то за монастир.

— Святого Николи,— відповів їй чабан.

— Присягаюсь, що відвідаю його, прийду з дарами в монастир, якщо мій син повернеться додому,— сказала вона й пішла назад. Сама вже не знала, як знайшла дорогу й дісталась додому.

Через два роки, коли трохи вщухли бої, але ще пахло порохом, я був далеко на півночі з своєю частиною. І от мати, довідавшись, що я живий і здоровий, вирушила з моєю найстаршою сестрою Бісерою шукати той монастир.

Їхали вони вузькоколійкою, мати перед тим розпитала, де зійти з поїзда, довідалася, що потім ще довго треба буде йти пішки. Вони прибули до маленького роз'їзду, де не те що якоїсь будівлі — не було навіть навісу. Разом з поїзда зійшли ігумен і чернець.

Знизу від річки долинав якийсь гомін. Вздовж високих кам'яних берегів, щойно прокладеними стежками, хлопці й дівчата штовхали поперед себе візочки з камінням. У рівній западинці стояли бараки, і на даху одного з них майорів на легенькому вітрі червоний прапор. Оддалік від берега земснаряди поглиблювали дно шумливої річки, русло якої було звужене й повертало вбік. Швидка течія котила хвилі по новому руслу, перегородженому великими кам'яними брилами. Хвилі пінилися, випереджали одна одну; в ущелині лунали удари молотів, ревли мотори землерийних машин та важких грузовиків.

Двоє церковних служок зустріли ігумена й ченця, взяли у них валізи. Підійшли вони й до Благуни та Бісери, щоб узяти і в них валізу й сулію. Ту валізу несла Бісера, вона не схотіла віддавати її хлопцеві. У валізі лежало двоє її платтячок і дари для монастиря. Благуна віддала хлопцеві сулію.

— Куди це ви намірилися, сестро? — звернувся ігумен до Благуни.

— До монастиря Святого Николи,— відповіла вона.

— І ми туди. Разом нам буде легше. Дорога важка й крута, але до ночі з божою поміччю якось дістанемося,— додав ігумен.

— Добре, що ми вас зустріли. Самим нам було б важко знайти монастир.— Благуна ледве встигала за ним у своїх черевиках на висо-

ких підборах. До того ж їй заважала швидко йти довга сукня, яку вона вдягла не знати нащо.

— Ви, певне, не з цих країв,— мовив ігумен.— І яке ж добре діло спонукало вас вирушити в таку довгу дорогу? — Він озирнувся на ченця, який легким кроком, здавалося, скрадався слідом за ними.

— Дала я обітницю в одній святій справі...— Моя матінка Благуна затнулась і вчасно прикусила язика. Хтозна, що воно за люди? І чи з монастиря вони? — подумала вона собі.— То краще в оцій пустелі не казати їм, чого вона йде, заради чийого щастя, що приводом до цього був її син... Крім усього іншого, моя матінка розуміла, що син не похвалив би її за всі ці діяння. Та й навіщо цим людям знати, що в неї є син?

Бісера, здорова, міцна й гарна дівчина, простувала слідом за Благуною. Стара, перев'язана мотузкою валіза била її по ногах. Вона спотикалась об каміння, йти було чимдалі важче. Ноги ледве несли її. Двоє чоловіків ішли легко, незважаючи на крутий підйом, раз у раз позирали на неї, коли вона збивалась із стежки. То один з них, то другий пропонували їй свої послуги, і Бісера врешті здалася.

— Що ж, беріть,— сказала вона, зупинившись перепочити.— Тільки в тій валізі нічого путнього ви не знайдете, бо там тільки двоє дешевих платтячок. Беріть їх і тікайте, коли хочете...

— Гей, дівчино, та ж ми не з тих людей, що грабують на дорозі! Ми б не проти вкрасти хіба що дівчину, а платтячка нам ні до чого,— засміявся котрийсь із чоловіків,— дарма ображаєш нас, красуне.

Мати насварилася на Бісеру, наказала їй іти попереду й пильнувати стежки. Вона всміхнулася й лагідно глянула на своїх супутників.

Обидві жінки вже й самі не знали, як вони, врешті, дісталися до монастирської брами. Там їх зустрів і привітав з прибуттям пригожий чернець, з яким вони пройшли до приміщення для гостей. Там їм виділили велику кімнату.

Жінки роззулися, Бісера дістала з валізи плаття, повісила їх, щоб вони трохи розправилися, сама залишилася тільки в сорочці. Нараз на дерев'яних сходах почулися чиїсь важкі кроки. Ось вони затихли, рипнули дошки підлоги на веранді.

— Відчиніть, сестри! — голосно пролунало за дверима.

— Зачекайте трохи,— відповіла Благуна. Жінки швиденько вдяглися й відчинили двері.

Висока черниця тримала в руках тацю. Запнута по самі очі, вона стояла за порогом, низько нахиливши голову.

— Прошу вас, пригощайтесь! — Вона підійшла до Благуни.— Візьміть трохи меду, випийте гірської водиці, щоб освіжити душу. Адже втомилися з дороги.

Благуна взяла ложечку, щоб скуштувати запашного прозорого меду, й тут упізнала голос. «Ні, це не черниця. Цей голос мені знайомий!» Вона підняла ложечку й глянула «черниці» у вічі. «Він! — Їй уже все було ясно.— Він, Борис Лапач!» Великі очі пильно дивились на неї. Благуна відчула, що їй тьмариться в очах, і присіла на ліжко.

— Мамо, ти що? Тобі погано? — злякано стрепенулася Бісера.

— Нічого, доню, минеться,— ледве промимрила Благуна.

Черниця широким кроком поквапливо вийшла з кімнати. Благуна випросталася й зачинила двері на засув. Відійшла од дверей, озирнулася. У віконце лилася прохолода. Внизу хлюпотіла річка. В кімнаті зависла зловісна тиша. Бісера дивилась, як мати розплітає косу. Благуна сиділа на ліжку, втупивши очі просто себе. Маленький вогник лампадки ледь помітно коливався у прохолодному повітрі. Ще недавно жінки відчували тільки втому, а тепер зненацька в них вселився ще й страх...

— Що це все означає, мамо? — пошепки запитала Бісера.

— Мовчи, дочко,— відповіла Благуна.

А чого, власне, мовчати? Що сталося? Що принесла ота жінка з та-

цею? Прийшла черниця пригостити їх, а потім квапливо вийшла, наче й сама чимось збентежена... Хтозна, що там привиділося Благуні! Звичайно, та жінка справді якась трохи дивна — грубувата, чи що. Таке собі — ні чоловік, ні жінка, але то вже її справа. Ми прийшли сюди й підемо звідси, а вони хай собі залишаються хоч вікувати...

Благуна сиділа, розплітала косу, розчісувала її великим кістяним гребінцем, а в думках витала далеко, далеко... Перед нею постав Борис Лапач з своїм гострим лисячим писком. Якось йому запропонували записатися в католики, і він записався. За гроші.

Лише він і ще двоє таких, як він, радо зустріли чужинців, які принесли війну. Цей злидень вискочив наперед з кількома баздрижанівцями, тримаючи на таці хліб, сіль і кошик з землею, з тією землею, на якій ми живемо і яка нас годує, щоб ті зайди віднесли її своїм хазяям і сказали там, що земля ця вже їхня. Скільки ж то матерів виплакали очі через цього вилупка! Скільки чоловіків виказав фашистам цей нелюд! Він ходив усюди з поліцаями й солдатами і показував їм партизанські схованки. Заходив він був і в поліцейський відділок — навіть обласний — наче у власний дім. Пиячив з агентами, а вдома у нього збиралася грати в карти унтер-офіцерська дрібнота. Лапач брав у них данину за те, що вони грали в нього. А коли в поліцію викликали Стамена й стали розпитувати про мене, його люто бив отой плоскостопий, з прилизаним волоссям шпиг, а Борис Лапач тільки стояв і сміявся. Нелюдських тортур зазнав тоді Стамен, і все за те, що я став «шумкарем», тобто «лісовиком», партизаном. Двічі побував Борис Лапач і у нас вдома, і Благуна щоразу лякалася, бо не з добром приходив він... «Що я наробила, нещасна! — дорікала собі Благуна.— Краще б я зламала собі ногу, коли йшла сюди! Мало того, що я сама попхалася, так ще й дівчину потягла за собою. А тепер що? Куди подінешся?»

Наші розшукували Лапача кілька місяців. Була чутка, що він подався десь у чужі краї. Хто б міг припустити, що він, перевдягнений черницею, знайшов собі притулок тут, в оцьому монастирі.

— Слухай, доню, тікаймо звідси,— прошепотіла Благуна до Бісери.— Іди до мене в ліжко!

Вони лежали, притиснувшись одна до одної, прислухаючись до рвучких поривів вітру. Ламалося гілля на деревах. В ущелині лихоманково тремтіла зловісна темрява.

Зненацька почулися кроки — один, другий... Вони шаруділи на сходах, зовсім недалеко від їхніх дверей. Ось, зараз постукають. І справді — постукали.

— Хто там? — стиха озвалася Благуна.

— Черниця-хазяйка. Ласкаво просимо вас на вечерю,— почувся жіночий голос.

— Спасибі, ми не голодні. Ми дуже втомились і будемо спати,— ледь спромоглась відповісти Благуна.

— Як знаєте. Коли дуже стомлені, то відпочивайте,— мовила жінка з-за дверей і пішла.

Мати з дочкою сиділи на ліжку — безпорадні, охоплені тривогою. Місяць зазирнув до них у кімнату, проклав довгі тіні по нерівних дошках. Хмари непорушно висіли в небі, мовби поглиблюючи моторошне мовчання часу й гір. Лише річка час від часу хлюпала хвилею, щоб нагадати про безодню. І тільки на сходах, десь там за дверима, за стінами кімнати щось тихо шаруділо. Благуна й Бісера затаїли дихання, прислухалися. А треба ж не одну мить, не годину й не дві — цілу ніч пересидіти без сну, щоб діждатися світанку: на нього вся надія. У горах світає раніше, ніж унизу. А стіна шерехата, потріскана, пошкрябана, пооббивана. Лампадка вгорі. Блимає гніт, втоплений в оливі. Сльозяться очі. Повільно, мов задавнена біда ,минає ніч...

Поволі народжувався сухий холодний ранок. Увесь монастир ще купався в густій імлі. Подвір'я порожнє, всі сплять. Благуна і Бісера вийшли, сіли серед двору чекати, поки відчинять монастир.

Нарешті вийшов сторож — заспаний, неголений, у розстебнутій рясі. Він смачно позіхнув і, підставляючи оголені груди вранішньому вітерцеві, піднявся на дзвіницю. Ніжний удар у маленький дзвін. Другий — гучніший. Потім два — один за одним, і ще удар. Тими ударами у дзвони він мовби вселяв життя в обох жінок, що, мов забуті стеблини, прихилились одна до одної. З веранди другого поверху на них дивився той, кого так боялися Благуна й Бісера. Вони не дивились на нього, але відчували, що він невідступно десь тут, біля них. Сторож відчинив церковну браму, й жінки увійшли всередину. Купили свічки. Благуна запалила їх, перехрестилась і впала, розпластавшись на кам'яній підлозі. Бісера дивилась на матір, і її ще дужче охоплював жах. Вони поклали перед вівтарем великий гобелен з вишитим образом Ісуса Христа, а в залізну бляшанку вкинули п'ять золотих монет. Крім них, у церкві не було нікого. Двері рипнули, жінки враз озирнулися, але то лиш вітерець прочинив стулку дверей.

Знадвору долинули голоси — певно, вже повставали люди. Хто тут, хто там. Добре, що багато людей. Жінки поволі вийшли з церкви; тепер вони не знали, куди їм іти. Мабуть, найкраще зачекати тут. Той, хто хоче їм вчинити зло, навряд чи наважиться зробити це на очах у багатьох людей. Люди гомоніли на верандах нічліжки, якийсь парубійко приніс до кухні оберемок дров і попрямував у протилежний кінець коридора — там містилися кімнати ігумена й ченців.

У високості пливли червоні хмари. Важко оживала чистота неба, і не було знаку божественного перста, що наповнив би ніжністю стиснуті груди Благуни й Бісери. Нічого надійного, безпечного не обіцяла важка мідь дзвонів. Порушений зв'язок із землею й людьми не відновлювався. У голові гуло — давалася взнаки тривожна безсонна ніч. Сонце скупо наливало теплом пальці, руки, ноги. Волога імла висотувала сили. Лише якась незнана вища сила могла вирвати звідси цих двох наляканих жінок.

Біля чешми з двома рурочками, з яких жваво дзюркотіла вода, стояв здоровенний чолов'яга в подертій брудній сорочці, з розхристаними волохатими грудьми. Стояв і сміявся, мов причинний. Ось він нахилився, хлюпнув собі в лице води й пирхнув. Цей гевал з вугластою, чотирикутною головою дегенерата вселяє в серця жінок ще більшу тривогу. Він махає руками й притьмом біжить у двір. Вода стікає з його подертої сорочки, бризкає на людей, що проходять мимо.

— Я біла, а ти чорна, ку-ку! — підбіг він до Благуни.

Вона злякано дивиться на нього.

— Короста! — дурник легенько торкнувся спини Бісери й пройшов далі, припадаючи на ліву ногу. Потім він ще довго кружляв довкола цих двох жінок, закидав голову назад, гарцюючи на уявному коні, аж поки десь не зник.

У дворі з'явилася висока струнка постать ігумена. Він наблизився до жінок. Ті мовчки втупилися в нього. На їхніх обличчях, у всьому їх вигляді читалася смертельна втома, страх і цілковита безпорадність.

— Рано ж ви встали. І вже встигли принести дари монастиреві. Дай вам бог здоров'я, діти мої! — протяжно мовив ігумен.

— Я дала обітницю й дотримала її,— хрипко, ледве чутно промовила Благуна.

— У домі божому завжди можна знайти розраду. Треба покладатися на бога та його милосердя.

Благуна мовчала. Бісера вражено дивилася на матір.

— Можете скільки завгодно гостювати в цьому святому домі,— додав ігумен.

— Дякуємо. Ми вже підемо,— пробелькотіла Благуна.

— Зостаньтеся ще хоч на один вечір. Вранці я вам дам черницю й служку, вони проведуть вас униз.

— Ні-ні!.. Не треба,— стрепенулася Благуна.— Ми самі підемо...

А на вечір... на вечір, мабуть, залишимося,— поквапливо мовила вона.— А завтра після обіду й підемо...

— От і гаразд,— мовив він.— Прошу пообідати з нами.

Ігумен поволі попрямував до церкви.

Мати з дочкою підійшли до чешми й сіли на лаві. Дістали з торбини хліб і через силу почали жувати, дивлячись на кам'яні надгробки й трухляві, поточені негодою дерев'яні хрести. День, так і не розпрозорившись, почав гаснути, хоч до вечора ще було далеко.

— Коли посутеніє, ми спробуємо непомітно вислизнути звідси...— прошепотіла на вухо дочці Благуна. Дівчина зрозуміла, як боїться мати за неї.

Небо ставало чимдалі похмурішим.

— Мамо, ходімо до кімнати. Краще нам сховатися від лихих очей. А настане час іти, тоді придумаємо, як нам вибратися звідси,— сказала Бісера.

«Отак воно,— подумала Благуна.— Я дивлюся на неї, мов на дитину, яка ще нічого не тямить, а вона вже збагнула, що то за «черниця». І тепер труситься від страху, як і я...»

Бісера встала. За нею підвелася й Благуна. Вони увійшли в кімнату й зачинилися. Посідали на ліжка й стали чекати.

Хазяйка покликала їх на обід. Вони поплентали слідом за нею, поминули довгу веранду й увійшли в трапезну. Хотіли сісти край великого дубового столу, але ігумен кивнув, щоб підійшли ближче й сіли на чільне місце. Вони слухняно сідають. Скупе далеке сонце потроху пробилося крізь хмари. Благуна дивиться у вікно, але щось побачити заважають червоністі промені призахідного сонця. Вона переводить погляд на черницю, яка сидить навпроти. Так, під чорною рясою ховається він, Борис Лапач! Він паралізує її своїм поглядом. Благуна знітилася, схопила дерев'яну ложку й почала сьорбати з череп'яної миски пісну горохову юшку. Бісера зиркає то на нього, то на матір і не доторкається до їжі.

— Щось не до вподоби вам, сестро, наш монастирський харч,— звертається до неї «черниця».

— Ні, просто не хочеться їсти,— байдуже відповідає Бісера.

— Дивно, кожний, хто приходить сюди, їсть охоче,— знову озивається «черниця». В трапезній стоїть задуха, дихати нічим; чути, як риплять лави, цокають об миски ложки. «Черниця» невідступно дивиться на матір з дочкою. Хліб вона крає великим ножем і спершу кладе скибки цим жінкам, а потім усім іншим.

Благуна й Бісера перші підвелися з-за столу, подякували й пішли до своєї кімнати.

Наближався вечір. Сонце, визирнувши на якусь хвилину, знову сховалося за хмари.

— Утікаймо, дочко, мерщій утікаймо! — шепнула Благуна Бісері.

Потихеньку, навшпиньки, вони вийшли з кімнати, зачинили двері і, мов двоє наляканих птахів, скрадаючись, ішли на подвір'я. Обережно спустившись сходами, звернули ліворуч і шаснули до широкої монастирської брами. Брама була відчинена. Перед ними лежала звивиста гірська дорога. Мовби звільнившись з важких пут, Благуна й Бісера вільно зітхнули й побігли вниз. Звідти, знизу, долинав шум бурхливої річки, що з кожним кроком ставав гучнішим. Але що це? Біля повороту, під стовбуром великого дуба вони побачили високу постать.

— Він! — мало не знепритомніла Благуна.

— Тікаймо туди, до річки! — Бісера схопила матір за руку.

Вони побігли крутим схилом униз. Падали, підхоплювалися й знову бігли. Колюччя рвало на них одяг. З плечей Благуни впала хустка. Під ноги котилось каміння. Та ось на високій скелі знову з'явилася чорна постать. Жінки повернули назад — тепер крутосхилом угору. Благуна впала. Бісера нахилилась допомогти їй.

— Тікай, доню, я затримаю його,— розпачливо крикнула Благуна.

Саме в цю мить Лапач жбурнув у них камінь. Бісера відскочила вбік. І тої ж миті чорна тінь метнулась і впала на Благуну.

— Що, впізнала мене? — Лапач зловтішно зареготав.— Ну, то звідси ви вже нікуди не втечете!

Благуна ледве дихала. Він схопив її за горло й почав душити. Бісера, приголомшена, стояла, притиснувшись спиною до скелі й безтямно дивилася в червоне, наче закривавлене небо... Шум річки змішувався з шарудінням листя, легкий вітерець пробивався крізь гілля. Лапач не поспішав: хиже обличчя його кривилося в зловтішній посмішці. Тепер Бісера так само безтямно дивилась на його спину. Велика голова, запнута чорною хусткою, і зігнута спина... Дівчина нахилилася, підняла гострий камінь і, хекнувши, опустила його на ненависне, накрите чорним, тім'я. Лапач сіпнувся, пальці його ослабли. Потім спина в чорній рясі нахилилася ще нижче і завалилася на лівий бік. Землю, листя, маленькі сухі гілочки — все залила густа червона кров. Бісера зіпхнула ту чорну, важку потвору з непорушного тіла матері.

— Мамо, мамо! Вставай! Він уже неживий, він мертвий! — гукала Бісера. Вона гладила обличчя матері,але та лежала непорушно.

Бісера припала до її грудей і почула слабкі удари серця. Підвелась, озирнулась. Під кам'яною брилою, трохи осторонь, помітила джерельце. Вона розв'язала хустку. Здерев'янілі пальці ледь ворушились, біла хустка впала в маленький, закривавлений потічок і враз стала червоною. Бісера спершу злякалася, але все-таки взяла її, швидко випрала в тому джерельці й кинулася до матері. Остудила її груди, шию, чоло. Благуна поволі розплющила очі, і по щоках її скотилися дві великі сльозини. Бісера підняла її, жінки обнялися. Вітер повіяв дужче, пішов дощ.

Цілу ніч блукали вони в горах і аж удосвіта вийшли на шлях.

Ранок був ясний, сонце вродилося чисте. Вони вже не боялися, бо знизу долинала пісня юних будівельників — хлопців і дівчат. Сонячні промені зігрівали їх, вливали снагу.

...Згодом по всьому місту пройшла чутка, що знайшли мертвого Бориса Лапача, перевдягненого черницею. Немовби він, тікаючи, упав у якусь ущелину й розбив собі голову. Десь там, далеко, в неприступних горах.

Джоро Напеський

ЄВДОКІЯ

І

Ви, певно, вже здогадалися, що доля Євдокії, старої діви з нашої вулиці, була пов'язана з Бісмарком, розгодованим чорним котярою з пухнастим хвостом і з великими, завжди виряченими очиськами, які ввечері так світилися, що вона і в сутіні своєї кімнати могла виконувати свою постійну роботу — плести або лагодити панчохи. І той дивовижний кіт з іще дивовижнішим ім'ям, власне, був єдиною живою істотою, яка ділила й заповнювала її самотину. Євдокія плела все: панчохи, рукавиці, великі й малі хустки, пуловери, жилетки, вовняні на-

---

Перекладено за виданням: Джоро Напески. Евдокија. — Журнал «Современост», 1977, № 3—4.

Джоро Напеський (нар 1933 р.) — македонський письменник. Довгий час працював журналістом, автор кількох збірок оповідань.
Українською мовою друкується вперше.

вушники, дитячі капелюшки.... Коли б виникла потреба, то вона й попові шапку виплела б! Такою працьовитою майстерницею була Євдокія, що скоро зажила собі слави найкращої в'язальниці шкарпеток і панчіх у всьому місті. Коли б це було не так, то вона б уже давно ноги витягла. А так у неї щодня була якась робота. І щоразу їй випадав якийсь гріш, тож вона цілком була задоволена з того. На прожиття їй небагато було потрібно. Раз на тиждень Євдокія вставала раненько, займала чергу біля якоїсь крамниці й купувала все найпотрібніше: трохи борошна (хліб собі вона пекла сама), трохи цукру, пляшку олії, півкіло м'яса з кістками, а подеколи і якийсь там клапоть матерії на сукню, але то бувало рідко, бо нове вбрання їй було не дуже потрібне (вона лагодила собі старі сукні і в них ходила). Та й, зрештою, для кого їй було чепуритися й перед ким величатися? Євдокія вже давно примирилася з думкою, що вона стара діва, якою навряд щоб хтось зацікавився. Вже багато років не думала про те, що вона ще здатна на якісь почуття, бо вже давно в ній все погасло.

Отак і ходила собі стара діва на базар, витрачаючи талончики на хліб та інший харч з поштампованих місячних карток, які вона одержувала кожного першого числа в общинному комісаріаті. Забезпечувала себе всім, що було їй потрібне, на цілий тиждень. Усім, що було потрібне? Це слід розуміти умовно, адже полиці крамниць були напівпорожні, і все видавали нормовано, обмежено, і лише найнеобхідніше. То були перші роки після визволення, і війна ще давалася взнаки. А потім Євдокію мов підмінили. Вона зачинилася в хаті й майже нікуди не виходила. Роботи ж вона мала досить. Особливо багато віддавали їй лагодити шовкових панчіх — ті, у кого були родичі в Америці. До неї зверталися за послугами й люди, що діставали так звані подарунки від ЮНРРА — всілякі ношені речі: білизну, сорочки, штани, сукні, старі зимові пальта (якісь аж надто модні як на той час, з рукавами «реглан»), потім жилетки, краватки (такі гарні, строкаті краватки!), а то навіть коротенькі й довгі чоловічі підштаники, шовкові комбінації та інший дріб'язок — усе те, що бідолашні наші заробітчани могли відірвати від себе або ж назбирати в доброчинних товариствах у Стілтоні, Чікаго, Детройті, Нью-Йорку та в інших американських містах, щоб надіслати своїм близьким, які потерпіли од війни на їхній батьківщині в Старому світі. Жінки найбільше тішилися шовковими панчохами, яких у ті роки неможливо було знайти навіть із свічкою в державних, кооперативних та інших крамницях.

Тож, кажу, не відчувала Євдокія ніякого страху перед завтрашнім днем, принаймні доти, поки рухались її пальці і ясною була голова. Вона жила так, як їй жилося, зайнята щоденною роботою, хоч на душі її важким каменем лежав гніт самотини, особливо, коли вона згадувала про матір, хай буде земля їй пухом! І сталося так, що кіт Бісмарк — єдина жива істота в старій хаті-руїні — якось полегшував її біль, навіть більше того — робив осмисленим її існування. Бувало, увечері, коли Євдокія плела або лагодила щось при світлі каганця (електричні лампочки засвічувалися лише зрідка), вона розмовляла з ним як з людиною (чи то лише так їй здавалося?), раділа його тихому муркотінню й розповідала йому казки про русалок, про страшного Змія та всяку іншу всячину. І лише зрідка, опам'ятавшись, бачила, що вона сама-одна в хаті і розмовляє сама з собою, а не з котом.

Але то було й минулося.

Ось яке лихо впало на голову старої діви Євдокії. Одного разу, лежачи, як звичайно, біля її коліна на широкій лаві, Бісмарк нараз випростав ноги, наїжачив гладеньку чорну шерсть, двічі чи тричі зітхнув і завмер з розплющеними очима. Здох бідолашний. Чи отруївсь чимось, чи то від старості, чи від хвороби — хто вже його зна! Достеменно було одне: не стало Бісмарка! Євдокія заклякла від несподіванки, приголомшена тим, що сталося. І хто міг розважити її в оту хвилину, полегшити біль утрати? Пригнічена тяжкими думками, вона

згадала про Коне Папаза, сивого вдівця, отого Коне, що жив у горішньому кінці вулиці біля старої церкви і, бувало, інколи заходив до неї на чашечку кави із смаженого турецького гороху та товченого жита. Євдокія завжди частувала його тією кавою, так виявляючи свою гостинність, як і належить господині зі старої міської родини. Долі цих людей чимось були схожі.

II

Коне Папаз — низенький, хирлявий чоловічок, майже губився під своїм кашкетом, якого він не знімав з голови ні вдома, ні навіть у затхлій канцелярії общинної архівної служби. Там він переглядав і впорядковував старі запорошені документи від турецьких часів до наших днів — судові й не судові, торгові й господарські, спірні й не спірні, погризені мишами й просто пожовклі, забруднені й обгорілі — робота саме для таких, як він. До ладу не відаючи, як усе сталося, одного чудового дня залишився він сам-один, бо жінка його, бісова розпусниця, втекла з Яношем Маджаром, отим синьооким п'яндигою з міської броварні, в якій він за день випивав по двадцять пляшок дармового пива. Втекла й не повернулася, зганьбила себе навіки. Пройшла чутка, ніби той пивовар одвіз жінку Коне аж у Воєводину, звідки він прибув до місцевої броварні як гарний фахівець, щоб поділитися своїм досвідом у виготовленні смачного пива. Окрім зрадливої жінки, у Коне не було нікого в цілому світі — ні близьких, ні далеких родичів, хто б міг якось розраяти його в несподіваному горі та полегшити біль, завданий таким підступним ударом.

Ну, то вже так йому й бути.

З часом він примирився з своєю долею, і дні його минали між домом і канцелярією та між канцелярією і домом. У недільні та святкові дні він знаходив собі якусь роботу у дворі, інколи рубав дрова на зиму, чи підмазував облуплену стіну хати або ж робив щось інше, тільки щоб не думати про ту ганьбу, якої завдала йому дружина. Та коли вже йому бувало особливо тяжко, тоді він завертав до Євдокії. Вона ж зовсім не помічала того, що Коне раз у раз поглядав на неї не так, як то годилося б. Коли ж їй це і впадало в око, вона все те пояснювала подібністю їхньої долі, щось інше їй і на думку не спадало. Євдокія вважала, що ті його погляди були нічим іншим, як виявом щирої приязні, звичайних дружніх почуттів.

І, як ми вже казали, у хвилину тяжкого потрясіння, викликаного раптовою смертю кота Бісмарка, Євдокія згадала про Коне. Навіть не вдягнувшись як слід, боса, в самих панчохах, сяк-так пригладивши волосся, вона вискочила на вулицю. Коне саме готувався вкладатися спати і вже намірився дмухнути на каганця, що висів на цвяшку на закуреній стіні, коли почув стукіт у двері. Він так і застиг із витягнутими трубочкою губами. «Отакої! — подумав собі.— Хто б це міг бути? Та ще такої пізньої пори. Кому це спало на думку провідати мене?» І, хоч був невдоволений тим, що йому знову треба вдягатися, все ж відчув, що йому стало приємно від того, що хтось згадав про нього. Зачинивши за собою двері, він за звичкою помацав голову: кашкет був на місці, як завше, трохи заяложений, трохи вицвілий, але цілий. Не було у Коне ніяких причин турбуватися за свій зовнішній вигляд.

Бувало, пізнього вечора, випроставшись на залізному ліжку у своїй хаті й підклавши руки під голову, Коне розмірковував над тим, який би він був знеособлений без свого кашкета. Добре пам'ятав Коне той день, коли вперше надів на голову цей кашкет, пошитий Ване, кравцем із Старого базару. Мить та була більше, ніж радісна: дивлячись у велике дзеркало з двома тріщинами — вздовж і впоперек,— він не міг відірватись від власного відображення. Не себе, а ніби якогось героя з німих фільмів бачив Коне в тому гладенькому склі! Ті фільми

він за півдинара дивився раз на тиждень на Латевиці, в старій халабуді з двома десятками солдатських ослонів, що належала Димку Увцю, винахідливому спритникові, який ще під час першої світової війни десь купив за безцінь старенький, але цілком придатний кінопроектор і відкрив у місті кінотеатр — доти небачене тут диво. Уявляв себе Коне в ролі Бестера Кітона та інших тогочасних зірок з бачених фільмів. І саме тому не хотів розлучатися зі своїм кашкетом навіть коли постарів, сидячи в своїй канцелярії. Одне слово, без того кашкета Коне вже не міг себе уявити, хоч люди — він це знав — насмішкувато поглядали на нього, вважаючи диваком.

Так от, нашвидку вдягнувшись, Коне надів кашкет і відчинив узяті на засув двері. Побачивши перед собою Євдокію, він аж позадкував з несподіванки. Адже це вона вперше постукала до нього в двері, та ще так пізно, такої глупої ночі! І, по-друге,— її вигляд не те що збентежив, а навіть злякав його.

Стара діва Євдокія ледве зводила дух.

— Пробач, Коне, старий мій друже, що я так пізно... але мене спіткало велике горе! — говорячи це, вона дивилась не на нього, а кудись в темінь двору.

Коне хотів був щось сказати, поцікавитися причиною такого несподіваного візиту, але відчув, що в горлі в нього пересохло і він не здатен вимовити й слова.

— Ой, Коне, немає вже в мене Бісмарка!.. — вихопилося з грудей Євдокії.— Пішов туди, звідки нема вороття.

— Здох, бідолага! — здогадався нарешті Коне, не знаючи, що говорити і як утішати засмучену Євдокію. Він добре знав, чим був кіт Бісмарк для самотньої старої діви, уславленої в'язальниці й мастрині по лагодженню панчіх. Та ось наче в ньому змінилося щось, наче проникнув якийсь сонячний промінь у приховані, потаємні закапелки його душі. Дивно, але він, замість жалю, нараз відчув потаємну радість, надію на щось, якесь блаженне пульсування крові в усьому тілі,— Коне аж у дрож кинуло, коли він подумав про можливість близького щастя, від того, про що він потай давно вже мріяв і дні, і ночі... «Нарешті,— подумав він,— нарешті я стану тим, хто підтримає її в горі, стану поряд з нею в її самотині і буду нашіптувати їй в нічній тиші...» Він блаженно тремтів, уявляючи себе поряд з цією тихою, милою жінкою з тендітним станом і блідим обличчям, яка завжди вміла бути уважною до нього, з лагідною простодушністю частувала його кавою; і години, проведені в її домі, ще довго після того зігрівали його душу.

— Усі ми там будемо, Євдокіє. Хто раніше, а хто пізніше.— Коне взяв її руки, стиснув у своїх долонях. Якийсь час він тримав їх так, не знаючи, добре він робить, чи ні.

— Що ж тепер буде? — розпачливо мовила Євдокія.— Що мені робити, Коне, мій друже? Як поховати його?

Коне випустив її руки.

— Усе буде як треба. Поховаємо Бісмарка так, як годиться. Завтра, коли зійде сонце...

Він довго стояв у дверях, проводжаючи очима її постать, що повільно щезала в глибині вулиці, залитої місячним сяйвом.

III

Згідно з бажанням Євдокії, похорон мав бути справжній, усе як належить. В саду за хатою, під кривим стовбуром старого осокора, на якому часто сидів незабутній Бісмарк, Коне ще до схід сонця викопав глибоченьку ямку. Потім знайшов десь старі обліплені засохлою шту-

катуркою ноші і з першими променями вранішнього сонця поклав на них задубілого Бісмарка. І ось так — попереду Коне, а за ним Євдокія — вони підняли ноші і повільно понесли мертвого кота, мовчазні й засмучені. Поки отак посувалася ця дивовижна процесія, Євдокії вчувалися якісь неземні звуки, якийсь урочистий голос, що сумно злітав угору, в небо, вона ніби відчувала запах ладану, присмак терпкого вина з шматочками проскурки... О, вона знала, як тяжко їй було все те, як боляче було розлучатися з Бісмарком, з її котиком, якого вона знайшла якось під час зливи під церковною брамою, мокрого, жалюгідного, наїжаченого від холоду, і як вона його виходила, випестувала, щоб потім він став їй нерозлучним другом і співрозмовником у тяжкій скруті її самоти й життєвих знегод. «Чому воно таке сумне, це життя? — думала вона.— Чому довкола стільки всілякого горя й нещастя?» І скільки б вона не запитувала себе про це, відповідь була одна й та сама: бо таке є життя. Вона не уявляла, щоб життя могло бути іншим. Надто вже багато зазнала вона страждань. І коли побачила підняту в руках у Коне лопату, їй здалося, ніби у ній щось зненацька обірвалося. Очі її затуманились, вона злякано дивилася на людину зі страшною залізякою в руках, що ніби загрожувала смертю їй самій. Вона змахнула руками, наче боронячись, запитуючи сама себе: хто він, цей незнайомий чоловік, і що то в нього в руках? І чого йому треба тут так рано, цьому косареві живого зела? І коли вона вже хотіла вирвати в нього з рук оту залізяку, то почула, як у викопану яму під осокором посипалися грудки землі — одна лопата, потім друга, ще і ще... Вона здригнулась, отямилася й повернулась до дійсності...

За годину все було скінчено. Коне засипав ямку, в якій лежало випростане мертве тіло Бісмарка, а зверху нагорнув земляний горбочок. Отак по-християнському, на схід головою, поховали кота Бісмарка.

Того дня, що потім розцвів пахощами ранньої весни, Коне не переставав думати про Євдокію і про все, що сталося. Кілька разів поривався він вийти з канцелярії й піти провідати її, розважити, втішити, але щось наче зупиняло його. Вважав, що буде краще, коли він залишить її саму, хай посумує, виплачеться... Власне, чим міг допомогти їй він, він, хто найкраще знав, яка тяжка то була для неї втрата. Так міркував Коне і наприкінці дня, повертаючись додому з неясним відчуттям, що спокійне його життя скінчилося...

Настав вечір, на вулиці все завмерло, і Коне не витримав. Він надів на голову свій кашкет, вийшов з двору й швидкими кроками попрямував до Євдокіїної хати. Під самим її вікном він зупинився й принишк, неначе в засідці. Довкола не видно було жодного вогника, і все-таки з тої суцільної темряви, з тої тиші він мовби вирізнив щось... Чи то був тихенький зойк Євдокії, ледь чутний вияв її болю перед невідомістю й нестерпною самотиною? Чи, може, відгомін якоїсь іншої долі?

— Ня-у-у!..— Коне сам злякався власного голосу, того зойку-відповіді, що зненацька тихо вирвалася з його вуст.

— Ня-у-у-у!..— голос той наче благав, щоб йому відчинили якісь двері...

Потім Коне помітив, як у темряві, в глибині кімнати блимнув підсліпуватий вогник каганця... Двері, рипнувши, відчинилися, й Коне, перш як переступити поріг, побожно зняв з голови кашкет. Це він зробив, мабуть, уперше в житті.

Борис Вишинський

ДОТИК МАТЕРИНСЬКОЇ РУКИ

Коли я, стомлена й невиспана, поверталася з далеких мандрів, моє місто здавалось мені привабливішим, ніж звичайно, особливо, коли я прибувала до нього поїздом уночі. Тоді місто мовби відкривалось переді мною якимсь новим, досі незнаним боком, а в напівосвітлених вулицях з'являлося щось чарівне і таємниче. В таких випадках я, не поспішаючи, простувала безлюдними вулицями аж до свого жовтавого будиночка, втішаючись тишею і самотою.

А оце я приїхала до свого міста сірого дощового дня. Маленька, пофарбована в зелене дерев'яна станція видалася мені особливо рідною й дорогою. Вона вся була обмита дощем.

Поряд неї стримів кістяк великої станції, зруйнованої землетрусом, жах того ранку зафіксував годинник, стрілки якого тепер завжди показували п'ять годин сімнадцять хвилин. Я знала, що ніхто не чекає мене на пероні, де, задерши голови і втупивши очі у вікна вагонів, юрмились люди.

Радісний гамір, вигуки, ліс піднятих рук... Та я хотіла б побачити лиш одну руку, але її ніде не було видно. І я чомусь зовсім не хвилювалася через те, хоч і засмутилася трохи. Все-таки я була майже певна, що знайду її, ту руку, відчую її ніжний, гарячий дотик.

Руки пропливали повз мене.

Я повільно вийшла з вагона, тримаючи в руці чемодан. Відмовилася від нав'язливих послуг носильників і заквапилася так, наче тікала від них. Вони були настирливі й нахабно йшли слідом за мною. Я аж зітхнула вільніше, коли станція й ті осоружні носильники залишились десь позаду.

Вулиці були вмиті дощем, який тільки-но припинився. Над теплим блискучим асфальтом піднімалася пара, в повітрі ширився їдкий дух смоли.

Небо, все ще сіре й непривітне, було засноване важкими темними хмарами, здавалося, що вони чіпляються за висотні будинки.

Поки я чекала автобуса, на місто спустилися сутінки, дихнув вечірній вітерець і розвіяв задуху. Нараз я відчула себе зовсім самотньою, але все-таки щасливою тим, що я тут, у моєму місті, серед цих досі незнайомих мені великих будинків, що височіли наді мною.

Автобус прийшов геть переповнений, і я зі своїм чемоданом ледве втиснулася в нього. Поминаючи вулиці, він віз мене до будинку, який я так нетерпляче хотіла побачити. В автобусі було парко, та ось я вийшла з нього і, збуджена й схвильована, попрямувала до повитого присохлою зеленню низенького жовтавого будиночка, на якому й досі виднілися сліди землетрусу.

Я зовсім не звертала уваги на сусідні будинки, а, мов заворожена, дивилася тільки на нього — такий він до болю знайомий і водночас чужий.

Тремтячою рукою я відчинила залізну браму і зайшла у двір.

Перекладено за виданням: Борис Вишински. Рака на устоен воздух. — Журнал «Културен живот», 1979, № 6.

Борис Вишинський (нар. 1929 р.) — македонський письменник. Головний редактор одного з найпопулярніших журналів Македонії «Културен живот». Друкуватися почав 1953 р. Автор романів «Тіні і спрага» (1958). «Веселка» (1972), «Лавина» (1978); драматичних творів «Дівчина» і «Рацин», збірки оповідань «Древні береги» та ін.

Українською мовою друкувались його новели в журналах «Вітчизна» і «Всесвіт».

Мені не хотілося зачиняти браму. Я поставила чемодан, мерщій кинулася до східців і нервово встромила ключ у замкову щілину.

Двері важко відчинилися, і застояне, затхле повітря ринуло мені навстріч. Я була надто схвильована, бо мені дуже хотілося побачити мою маму. Але її там не було.

Завжди, коли я відчиняла ці двері, мені хотілось побачити мою маму на фотокартці, хоч я й знала, що вона ніколи не була в цьому домі. І де б я не їздила, згадавши про своє повернення сюди, завжди чомусь уявляла, що двері відчинить мені саме вона...

Ми оселилися тут одразу після війни, з бабусею та моїм батьком, коли він повернувся з гір у партизанській формі, з капітанськими шевронами на рукавах. А бабуся ж мене весь час запевняла, що повернуться вони з мамою разом. Але мами з ним не було. Не прийшла. Я мовчки дивилась на батька, а він стояв і дивувався, що я не кидаюся йому назустріч.

Тоді я ще була малою, і мені нічого не пояснювали, хоч я потім ще довго її чекала. Вже значно пізніше я довідалася, що вона була в таборі, збудованому неподалік од міста чужинськими солдатами. Якось уночі її заарештували, й відтоді про неї нічого не було чути. Тоді отак зникало багато людей. Скромний мармуровий пам'ятник із золотими словами, викарбуваними пізніше, нагадував, що і борці, і звичайні жителі міста знайшли свою смерть на цій галявині.

У ті дні мого чекання й надії на те, що вона повернеться, я одного разу ніби почула десь поруч її голос. Виразно почула, як вона сказала: «Віолета!» Я вмить обернулась, але не побачила нікого. Голос був такий чіткий і пролунав так близько, що мені аж дивно стало, як це вона не з'явилась сама...

Відтоді я не вірю ні в пам'ятник, ні у викарбуване на ньому її ім'я, і досі сподіваюсь побачити її струнку постать, маленьку голівку з коротко підстриженим волоссям, темні бентежні очі. А найбільше мені хотілося побачити її саме на цьому порозі, як вона відчиняє мені двері...

Можливо, з часом щось змінилося в мені, не знаю. Вже немає у мене й бабусі, яка часто стояла ось тут і була дуже схожою на мою маму. Про це я знала з фотокартки, яка й досі висить у залі, та й сама я пам'ятала маму, коли вона тримала мене в себе на колінах. І тепер, мандруючи по світу й готуючи для своєї газети всякі дорожні нотатки й репортажі, я мріяла про те, щоб мене зустрів той ніжний, люблячий погляд.

Колись у день мого народження бабуся подарувала мені золотий ланцюжок. Вона тоді сказала, що ланцюжок цей дуже старовинний і має якусь таємничу силу. Він, мовляв, міг здійснити мої найзаповітніші бажання. Я завжди носила той ланцюжок з собою й ревно берегла його, сподіваючись, що колись він таки виявить мені свою могутність. Я просто була переконана, що колись та його сила все-таки сяйне переді мною. А моє найзаповітніше бажання лишалося незмінним: щоб мене торкнулася рука моєї мами, щоб вона погладила мене по щоці, щоб я ще раз почула її голос.

Важко дихаючи, я увійшла в напівтемне приміщення, поставила свій чемодан і клацнула вимикачем... Але струму не було — мабуть, вимкнули лінію. З маленьким кишеньковим ліхтариком я намацала недогарок товстої свічки, засвітила його — сірники лежали тут-таки.

Потім я обережно розсунула занавіски й повідчиняла вікна. Відчинивши те, що виходило на вулицю, я звела погляд і застигла на мить, задивившись на далеку гору з шпилястою вершиною.

Хмари й досі пропливали низько, і, певно, тільки завтра вранці гора постане у всій своїй величі й красі. Цей мимохідь кинутий погляд чомусь вселив у мене надію, що моє бажання колись таки здійсниться.

Відблиски згасаючого дня злилися із вогником свічки, вирізнивши із сутіні кімнати речі, які були в ній.

Крісла були вкриті білими простирадлами, наче якісь химерні саркофаги. Великий перський килим, барви якого завжди хвилювали мене, лежав згорнутий у рулон. Я постояла на м'якій, уже добре потертій шкурі із застреленого колись моїм батьком ведмедя, потім із свічкою в руці підійшла до великої, взятої в раму фотографії на стіні. Довго розглядала жінку в світлому платті в темну крапочку, яка, усміхаючись, дивилась на мене; її лагідний і веселий погляд сповнив мене смутком.

Постоявши, я попленталася до кухні й потужним струменем пустила воду з крана. Шум води одразу заповнив помешкання, розігнав застояну тишу.

Я підняла телефонну трубку. Тиша. Телефон був мертвий.

Тоді я видобула із сумки маленький транзисторний приймач. Мексіканська музика змішалася з шумом води. Хай собі змішується, вирішила я і обережно опустилася в крісло-саркофаг. Музика замовкла, зазвучав знайомий мені голос диктора — патетичний, наче повідомлялося про загибель світу. Я давно вже не чула цього голосу, він був мені осоружний саме через оцю недоречну патетику. Обличчя цього диктора мені також було знайоме — червоне, пещене, гладенько поголене; очі невиразні. А голос його звучав піднесено і в приватній розмові. Він говорив завжди значущо, з паузами, мовби підкреслюючи вагу кожного вимовленого слова.

Це був знайомий Андреа, його колишній приятель. Андреа познайомив мене з ним в якомусь ресторані. Він простягнув мені через стіл руку, і я відчула, що долоня його неприємно волога. Певно, оті аркуші, що він їх тримав зараз перед мікрофоном, теж вологі.

— На цьому голосі тримається все радіо,— сказав мені Андреа, вітаючися з ним, а той лише самовдоволено всміхнувся.— Це найобізнаніша — на всьому — людина в нашому місті,— додав Андреа, а я тоді сказала новому знайомому, що віднині регулярно слухатиму останні вісті.

— Незабаром ти зможеш прочитати щось, написане нею,— мовив Андреа, киваючи на мене.— Це в майбутньому видатна журналістка.

— І не сумніваюся,— відповів диктор з поблажливою іронією і зміряв мене масним поглядом.— Прочитаю з великим задоволенням.

— От побачиш, ми ще не раз почуємо про неї,— провадив далі Андреа, але диктор вже не слухав його.

Більше я його ніколи не бачила, тільки інколи чула його голос, глибокий і серйозний, немовби він повідомляв про якісь світові катаклізми.

Я знову пішла до кухні, закрутила кран. Голос диктора заповнив усю кімнату, і в мене з'явилося відчуття, що я вже тут не сама. Уперше цей голос чомусь видався мені приємним.

На столі, припорошеному пилом, лежало кілька аркушів паперу. На одному з них дрібним батьковим почерком не дуже розбірливо було написано: «До наказу слід поставитись з усією серйозністю. Зміст його належить тримати в найсуворішій таємниці, бо інакше все може полетіти шкереберть».

Ці рядки батько написав, певно, перед тим, як поїхати в санаторій, що містився в горах, у глибокому лісі. Батько вже давно нездужав і був украй знесилений, проте ніяк не хотів здаватися. Завжди чимсь заклопотаний, переповнений всілякими ідеями, він мріяв будь-що відвідати С в о є м і с т о, але так і не здійснив своєї мрії.

Я подумала, чи не уподібнююся йому і я зі своїм заповітним бажанням?

Мій батько безмежно хотів дістатись туди, у те С в о є м і с т о, а його повезли в гори й оселили в довгій білій будівлі серед густого лісу. То був санаторій, хоч батько навряд чи й усвідомлював, куди він потрапив.

Він жив між цими білими стінами, захоплений нав'язливою думкою

про те, що його місія тут — робити людям добро, як це він робив багато довгих років, особливо під час війни. Місто він хотів освоїти неодмінно й напевно, як стратег, що жде свого слушного часу, своєї вирішальної битви.

Перед тим, як поїхати в одне із своїх численних тривалих відряджень, я провідала його в тій білій будівлі, до якої дісталася звивистою асфальтованою дорогою. Побачивши мене, він аж затремтів від хвилювання.

— Мир'яно, люба моя! Як же мені приємно, що я бачу тебе. Дуже, дуже добре, що ти приїхала... Я тут так довго й терпеливо чекав тебе!..

Я не хотіла розчаровувати його, пояснювати, що я зовсім не Мир'яна, дружина його, а донька, Віолета. Багато з тих, хто знав мою маму, не раз казали мені, що я дуже схожа на неї. От і батько, зараз мовби дивився на Мир'яну із своєї молодості.

Я здерев'яніло стояла перед ним і з болем у серці дивилась на його змучене, виснажене обличчя й біле розпатлане волосся. Давно неголений, він справляв враження дуже хворої людини. Його бентежний погляд наче шукав оту таємну місію, що чекала на нього.

— І мені теж дуже приємно бачити тебе,— сказала я.

— От працював, а проте знав, що ти приїдеш. Щодня працюю і думаю про тебе, чекаю....

— Невже ти міг сумніватися в цьому?

Його темні неспокійні очі гарячково блиснули.

— Мир'є, я ще ніколи, ніколи не був таким щасливим, як оце зараз,— стиха промовив він і змовницьки озирнувся довкола.— Уже все готове. Незабаром ми освоїмо Місто моєї мрії, моїх надій. В наших руках буде доля усього світу. Ми тут з одним моїм колегою розробили систему, яка в майбутньому розкриватиме будь-які злочини. Це така машина, що спеціальними імпульсами відкриває далину і навіть проникає в нікуди. Вже ніколи не буде воєн і безглуздих убивств. А в Місті, Мир'є, не посміють з'являтись погані люди й злочинці. Воно буде наше. Ти пам'ятаєш, як ми марили ним?

Батько мій говорив і говорив, а я слухала його, стискаючи в розпачі кулаки...

— Тут є один великий вчений, живе отам угорі, на другому поверсі. Он його вікно — крайнє. Йому пощастило створити штучну живу людину — в лабораторії. Я бачив її, вона схожа на нас, тільки голова в неї велика. «Це голова,— каже вчений,— яка здатна ввібрати в себе всю мудрість всесвіту».

Він без угаву говорив, а я ствердно кивала головою, удаючи, що дуже задоволена своєю приналежністю до втаємничених у його ідеї.

— Ми тут ізольовані, і про нас мало хто знає. Тому й тобі важко буває прийти до нас. Я можу довірити тобі таємницю, що з нашого Центру зв'язку ми підтримуємо контакти з однією далекою зіркою, на якій живуть розумні істоти. Вони допомогли нам удосконалити машину для виявлення злочинців, хоча жартома й зауважили, що життя без них буде нудним і нецікавим... Сюди вже вирушило кілька їхніх учених, і ось тут, на цій галявинці ми їх зустрінемо. Тому, люба Мир'є, прости мені, якщо більше ми не побачимось. А про те, що я сказав тобі, прошу — нікому ані слова! Мені треба багато працювати, щоб організувати їм зустріч. Гляди, ще хтось може і вбити їх, перше ніж вони зроблять щось. Ми не маємо права комусь відкрити нашу таємницю...

Я тримаю в руці аркуш паперу й читаю дрібненькі, нерозбірливі літери: «До наказу слід поставитись з усією серйозністю. Зміст його належить тримати в найсуворішій таємниці...»

— Мир'є, я ще ніколи не був такий щасливий,— знову чую його тремтячий голос і думаю: як же гарно, що він зрештою знайшов своє щастя!

...Нараз я затамувала віддих. Щось торкнулося мого обличчя — легко, нечутно. Першої миті я подумала, що то павутина, я навіть під-

няла руку, щоб одвести її, та отак і заклякла, відчуваючи, як наростає в мені якась незбагненна тривога. То була вона, Мир'яна, мати моя! Вона повинна була провідати мене в оцій усамітненій, занедбаній хаті.

Занавіски поволі розсунулися, наче повіяв легенький вітрець — то був знак, що вона прийшла привітати мене. Я зовсім не злякалася, навпаки — зраділа, що вона знову біля мене. Її присутність наче осяває мене, блаженний спокій огортає всю мою істоту, і в тій солодкій млості немовби розчиняється, тане моє тіло...

Ще коли я ступила в кімнату, вдихнула застояне, затхле повітря, я чекала знаку про те, що вона тут — адже табір, від якого вже давно не лишилося й сліду, містився зовсім близько, неподалік од бистрої, зеленавої річки.

Я чекала, що вона прийде до мене, знаючи, як мрію я про це. І я дивлюсь на її фотографію, на її очі, які наче голублять мене, а на щоці відчуваю ніжний дотик її долоні. М'яка рука моєї мами вже тут, вона пливе в повітрі, відокремлена й тремтлива, наче її принесло свіже повітря, сповнене вологи й лісових пахощів. Вона прийшла здалеку, подолавши незбагненно довгий шлях, тільки щоб я відчула її в оцій запустілій, занедбаній хаті, яку я вже давно мрію побачити оновленою й живою.

...Материна рука лежала на моїй щоці легко й непорушно, і мені було незвичайно приємно, що вона витала тут, очікуючи мене.

— Мир'є,— я ніби наслідую голос батька,— я ще ніколи не був такий щасливий...

І я чую ще один голос, знайомий і рідний, що зливався з голосом батька. І я напружено вслухаюся, щоб вирізнити любі мені слова, почути їх зболілим серцем...

ХУДОЖНИК

Я відчував, що останні сили полишають мене. Це ставало нестерпним. Ніби підступна хвороба причепилась до мене й міцно сповила все моє тіло й руки. Слизький, жахливий поліп угніздився в мені, наче знайшов тут ідеальне місце для свого скороминучого життя. Сили мої танули, безповоротно щезали.

А все почалося з випадкової моєї зустрічі з якимось незвичайним Художником. Високий і худорлявий, він гіпнотизував своїми маленькими, проникливими очицями. Зодягнений у брудну пожмакану блузу й непевного кольору штани, він твердо й рішуче виступав у своїх великих мокасинах. А коли я ручкався з ним, то бачив зблизька і його сірі очі, які вливали в мене таємничий, незбагненний страх. Рука в Художника була якась безтілесна, мов доторк вітру. Я не розчув як слід його імені, але він сказав голосно й уривчасто:

— У вас надзвичайно виразне обличчя. Я вже давно шукаю саме таке. Зайдіть до мене.

— Може, й зайду,— збентежено сказав я, і голос мій зірвався.

— Я знаю, ви прийдете,— кинув він сухо.— Таке обличчя, як ваше, повинно залишитись на полотні, перш як зникнути з цього світу.

— Так-так, напевно прийду,— квапливо мовив я, щоб скоріше піти й ніколи більше не бачити цього обличчя, яке наганяло на мене жах.

Я й пішов, щоб швидше забути його, але ті очі не відпускали мене. Вони так і лишалися прикутими до мене, сіруваті й трохи скошені очі, що мовби випромінювали якесь дивне світло.

Спершу я гадав, що все те було викликано першим сильним вра-

Перекладено за виданням: Борис Вишински, Сликарот. — Журнал «Културен живот», 1978, № 1—2.

женням від зустрічі з Художником, але й потім очі ті мовби витали наді мною, не випускаючи мене з поля зору. Якась таємнича сила спонукала мене піти до нього, а я лише безвільно й марно опирався тій спокусі. Його хрипкий голос — «У вас надзвичайно виразне обличчя» — невідступно звучав мені в вухах. Я стояв перед дзеркалом, але не бачив у своєму обличчі нічого цікавого, крім якогось незвичайно глибокого блідого кольору та сумирної знемоги в очах. Хіба що, може, ніс був трохи незвичайний — довгий, витягнутий донизу, наче він заглядав у якусь безодню, прикриваючи собою мої міцно стулені губи.

Після тої випадкової зустрічі я став якийсь неуважний, безвладний, ніби підточений зсередини. Вже ні до чого не бралися мої руки. Тепер я не закінчував того, що починав. Почав навіть звикати до краси недовершених справ, сповнених загадковості недомовлених слів. А тіло моє ставало дедалі кволішим, наче я потрапив у пастку і ніяк не міг з неї вибратися.

В думках я часто махав рукою на його запрошення зайти до нього. Але те запрошення вже діяло як наказ — суворо і грубо. Ніщо вже не могло витравити з мене той голос. Вночі я прокидався вкритий холодним потом, бачив у темряві маленькі гострі очиці і чув безбарвний голос: «У вас надзвичайно виразне обличчя. Зайдіть до мене. Не забувайте мене. Якщо не прийдете, я не пробачу цього вам ніколи».

Я нікому нічого не розповідав про це. Ту зустріч оберігав від усіх, як свою таємницю. Боявся, що з мене глузуватимуть, скажуть, що я ніби схибнувся на чомусь, став сам не свій, і мені слід звернутись до лікаря або поїхати в гори, щоб трохи відпочити. А найбільше я боявся запитання: де він є, той твій Художник? Так, він запросив мене до себе, але навіть не сказав мені, де живе.

Художник у моїй уяві поставав уже не в пожмаканій блузі й брудних штанях непевного кольору — тепер він ходив у якійсь чорній довгій тозі чи мантії й чимось нагадував суддю в білому парику, незмінними залишились тільки сірі очі, що раз у раз виникали переді мною. Іншим разом він набирав подоби середньовічного алхіміка із старовинних гравюр, який з палаючими очима схилився над своїм недовершеним дослідом у пошуках зачарованого золота. А то якось мені привиділася ще й така картина: я стою біля плити над невеличким казаном, у якому сходить жовтувате тісто, а моя відокремлена величезна голова лежить у вологих безтілесних руках Художника. Він крутить, обертає її на всі боки, примовляючи в захваті: «М-да, це — золото, за яким я полюю все життя». Він міцно притиснув мою голову до своїх грудей, і я вже вирішив, що задихнуся в тих нестямних обіймах. Голова перетворилася в золоту кулю. Потім одразу якось випарувалася й зникла, і його руки, простягнуті до неба, лишились порожні. Приголомшений, він, вже забувши про золото, палко виголошує: «Тепер я знаю таємницю смерті. Її сила в моїх руках!»

Хоч я й не хотів зустрічатися з ним, проте без його очей уже не міг прожити й дня. Я зріднився з ними, і вони стали мені просто життєво необхідні. В них я немов бачив якийсь порятунок, хоча це саме вони розтоплювали моє змордоване безпорадне тіло. Ті очі надавали сили й тому страхітливому поліпові, що безперестану ріс у мені. Я нітрохи не був здивований, коли одного дня опинився перед самотнім будинком криваво-червоного кольору з широкими вікнами й високими деревами довкола — перед будинком Художника. Листя на деревах було зелене, але якесь ніби штучне. На гілках непорушно сиділи ситі птахи з великими сірими очима. Я не знав, що це його житло. Щойно я намірився відійти, щоб уникнути суворого, втупленого в мене погляду птахів, коли раптом побачив, що на мене дивиться від свого будинку він, Художник. Мовчки дивиться тим самим, уже знайомим, проникливим поглядом, з тихою усмішкою на худому обличчі. В його погляді таїлася спокійна зневага, немовби він знав , що я прийду, що знайду його, коли б навіть довелося мені йти неймовірно важкими стежками.

Твердим кроком Художник підійшов до мене. Я помітив, що одна його нога тупає сильніше. На ньому була картата сорочка синього відтінку, якісь білуваті штани й легенькі чорні черевики.

Заціпенілий, мов кролик перед удавом, я з жахом дивився, як він наближався до мене. Помітивши мою заціпенілість, він зловтішно всміхнувся, хизуючись своєю могутністю. І в цю останню мить, перед тим, як він наблизиться до мене, я вже був шарпнувся з місця, щоб утекти, коли раптом відчув себе загнаним у якийсь глухий кут. Художник зупинився переді мною і, не подавши руки, підняв угору вказівний палець.

— Ти чого не прийшов раніше? — запитав він, і в голосі його прозвучала стримувана погроза.— Я вже котрий день чекаю тебе.

Говорив він спокійно, твердо і впевнено.

— Ви чекали на мене? — шелеснув я пересохлими губами.— Але я не вірю в це.

— Чому? Адже я запрошував вас! — Він, здається, вже почав гніватись.

— Я не думав, що все це серйозно.

— Дурниці! — Художник підвищив голос, і очі його набули якоїсь дивної глибини.— Я досить ясно сказав, що повинен намалювати ваш портрет.

— Невже так сказали?

— І я був просто здивований, що ви не прийшли,— вів далі Художник.— Ви один з небагатьох — тих, що пручаються. Досі ніхто мені не відмовляв. І не може відмовити. Кого я запрошу, це єдина нагода.

— Я це знаю.

— Портрет — ніякий не провісник смерті, як ви вважаєте.

— Я так не вважаю,— сказав я, здивований, оскільки думав саме так.— А втім, я просто проходив тут поблизу й вирішив завітати до вас.

— Ні, так не вийде,— сердито мовив Художник, нависаючи наді мною своєю високою постаттю, наче важка дубова гілка.— Зі мною можна тільки щиро... Я чекав вас так довго... Здогадуюсь — вам не дуже приємно, що ви зустріли мене. До останньої миті ви перебували в нерішучості: а може, краще втекти?

— Нічого подібного,— не здавався я.— Звідки ви взяли?

Художник пильно подивився на мене. Його маленькі очиці стали ще меншими.

Я підсвідомо відчув, що ви прийдете. Тому й вийшов.

— Хто ви? — запитав я — Художник, чи хтось інший?

Він зовсім не здивувався моєму запитанню і спокійно відповів:

— Ви самі добре знаєте. Але мушу вам сказати, що вже здалеку я, так би мовити, відчуваю людей, ось таких, як ви. Можливо, тому, що ненавиджу їх. І це теж нехай вас не дивує. Мені потрібен ваш портрет, а там ідіть собі, куди хочете. І ніколи більше не буде потреби нам бачитись. Ви перестанете для мене існувати, щойно я закінчу ваш портрет. А я знав, що зустріну вас, саме вас і саме тієї миті, мій любий Георгію Башковський, по-батькові Младенович, одружений з Анною, батько двох хлопчиків, брат Убавки і Благої, який після тривалих вагань і нерішучості все-таки прийшов до мене. Ви гадали, що не прийдете? Ваша бентежність, ваш неспокій відповідають саме моєму світові. Це — дві сторони одного й того ж стану... Ви їздите верхи?

— Давно їздив, ще коли був малий. Тепер це небезпечно для мене. Я почуваю себе недужим.

Невже не хочете трохи поїздити зі мною, щоб згадати дитинство та вирватися з лабет неспокою, що нині гнітить вас?

— Дитинство моє таке далеке, що зайве було б повертатись до нього,— відповів я.— А ви маєте власних коней?

— Так, є двійко старих, щоб не сказати — столітніх коней, які можуть прислужитися для прогулянки перед тим, як я намалюю вас.

— Це ніби здійснення останнього бажання? — пробурмотів я вже спокійніше.

— Давайте прогуляємося в лісі,— не вгавав Художник, тішачись моїм здивуванням.— Ви бачите, який він дикий і густий, з глибоким світлом, що проникає в вас. Не має нічого спільного з тим містом, у якому ви живете і яке так висмоктало ваше життя... На жаль, і я часто змушений ходити туди через глупоту інших.

Поки він усе це говорив, двоє осідланих коней — самі, без будь-якого супроводу, ніким не кликані,— повільно наблизилися до нас. Білі, з сірими й чорними плямами...

— Ні-ні, я вас благаю,— опирався я.— Мені треба йти. Ніколи мені кататися верхи.

— Чому? Може, ви боїтеся лісу?

— Благаю вас, прошу... Іншим разом... Правду вам сказати, мені зараз зовсім не до катання верхи. У мене таке відчуття, що я не зможу навіть вилізти на коня.

Він засміявся. І я вперше побачив його темні, гнилі зуби.

— Свої страхи ви прибережіть для іншого випадку.

— Ви не схожі на людину, яка вдається до шантажу.

— Гаразд,— примирливо мовив Художник.— Тоді ходімо в ательє. Доведеться вам трохи мені попозувати. Власне, я вже почав ваш портрет. Після першої зустрічі. Переконаний, що й ви це відчули. Але я нервував перед полотном, тому зробив зовсім мало...

Він рушив до свого будинку, я слідом за ним. Коні залишились на тому місці, де зупинилися. Мені стало їх шкода, я почував себе пригніченим і сумним.

— Я дуже люблю старих коней,— мовив Художник.— Можливо, потім вам усе-таки захочеться проїхатися до лісу?

В цю мить я відчув, що мені треба щось сказати, аби приховати свою збентеженість.

— Ви живете самі?

— Так. Мені так зручніше.

— Ви наче боїтеся людей.

— Ні, це вони бояться мене.

Ми вже були в його ательє, і він запропонував мені сісти в якесь старе, витерте крісло. На полотні я не побачив нічого, крім кількох невиразних контурів обличчя.

— Невже це мій портрет? — запитав я здивовано.

— Не міг нічого більше зробити,— мовив Художник, ніби вибачаючись.— Нервував, що ви так довго не приходили. А коли відчув, що прийдете, то дуже зрадів, і від хвилювання у мене почала тремтіти рука.

— А чому ви були переконані, що я прийду?

— О, це почуття несхибне! Ще ніхто не зважився знехтувати моїм запрошенням. Рано чи пізно, а все-таки прийде.

Художник зробив кілька нервових мазків пензлем, тоді заходився зосереджено малювати. Час від часу він поглядав на мене. Поки він працював, я трохи заспокоївся й подумав: може, це й добре, що я матиму від нього свій портрет. Я тоді наче забув про пастку, яку він підготував мені і яку я передчував усім своїм єством.

Він уже не позирав на мене. Я поволі підвівся і, зацікавлений, наблизився до нього, щоб поглянути з-за його плечей. Я відчув страшенну втому в ногах і подумав, що ось-ось упаду на підлогу.

— Зачекайте ще трохи.— Художник простягнув назад руку й затримав мене.— Зачекайте.

Я нічого не встиг побачити на полотні. Своїм тілом Художник закрив від мене малюнок. Працював він поквапливо, наче боявся, що не зможе утримати мене. Я вперше роззирнувся довкола себе. Ательє, заповнене самими портретами, тяглось кудись у безконечний коридор. Обличчя людей, зображених Художником, були смутні і якісь виснажені й невиразні. У мене склалося враження, що то все — мерці з розплющеними очима.

Ще більше закортіло мені побачити себе. Я непомітно підійшов до Художника. Він уже не затримував мене, а спокійно ступив крок убік, щоб мені було краще видно.

На портреті я сидів рівно й зачудовано дивився кудись просто себе. В руці я тримав розпечену золоту кулю, яка щоразу зникала під моїми руками. Куля та чимсь нагадувала око Художника. Я побачив портрет, і мене пройняв дрож.

— Мені дуже приємно, що я намалював вас. Тепер я почну щось зовсім нове. Хочу покінчити з усім, що було досі.

— А що було досі? — одразу ж запитав його я.

Художник замислився, наче зважував свою відповідь.

— Сам не знаю, що відбувається зі мною, коли я малюю людські обличчя. Мене наче охоплює якась лихоманка, і я відчуваю, як щось поступово вливається в мене. Той, кого я малюю, як оце зараз вас, немовби в якийсь дивний спосіб вселяється в мене. Тому кожен з тих, що тут намальовані, починає жити іншим життям, десь поза часом... А з вами я хотів звільнитися від тої магії, але, здається, так і не зміг. І хоч я працював просто паличкою, без фарби, ви ось погляньте — портрет сам з'явився на полотні. Чому він з'явився, навіть без фарби, та ще й сам по собі?

Я слухав Художника, сидячи в кріслі, холодні бильця якого відчував своїми долонями. Поступово я поринав у якусь летаргію і вже не мав ніякого бажання дивитися на свій портрет, де моє обличчя було неприродно блідим. Цей образ був біля мене, і я був переконаний, що це вже й не я. Обличчя ніби само виступало з картини. Мене огортала якась легкість, навіть невагомість.

Художник стояв переді мною, заглиблений у свої думки, й поступово зникав, як розпечена куля. Моє крісло мовби теж втратило вагу й тепер ширяло в повітрі. І вже нічого не було довкола мене...

Портрет зник разом з Художником у якомусь туманному мареві. Ширяння в кріслі було приємним. Довгий коридор, що я його бачив, входячи до ательє, став вузькою, безконечно довгою вулицею. Коли я побачив порожню вулицю з німими й похмурими будиночками, то відчув, як поліп — уже не в мені, а на мені — стискає свої обійми. Вікна покинутих будиночків були як проникливі очі Художника. Я подумав, що треба встати з крісла й піти до тої вулиці, яка вабила мене в сутінках, що спустились на землю. Але в цю мить щось ніжно підхопило мене, і я відчув приємне збудження, як перед новою далекою мандрівкою.

Радмила Трифуновська

В ДОЩ

Коли він, нарешті, опинився у своєму ліжку, був майже полудень, і він поклав собі, що спатиме до ранку наступного дня — так смертельно втомився. Але перш як прийти в квартиру на п'ятому поверсі, ключ від якої на металевому ланцюжку лежав у кишені штанів, він довго никав біля річки, міряючи кроками набережну, поки не опинився за межами міста. Він намагався ні на кого не дивитися й ні про що не думати; в грудях у нього нудотно нило, мовби там розлилася жовч; потім

Перекладено за виданням: Радмила Трифуновска. Жена и војна.— Скопје: Македонска книга, 1968.

Радмила Трифуновська (нар. 1940 р.) — македонська письменниця. Автор збірок оповідань «Жінка і війна» (1968) та «Повернення» (1982).
Українською мовою друкується вперше.

вона піднялася до горла, далі в рот, і її гіркота обпекла язик, наче отрута. Він безпорадно застогнав, як поранений звір, і злякався власного голосу, коли відлуння його, вдарившись об стіни, повернулося з другої кімнати. Йому хотілось заплакати, як плачуть діти, щоб сльози лилися по щоках, проте не зміг видушити з себе жодної сльозини. Востаннє він плакав десять років тому, коли вмерла мати і в нього не було за що купити проїзний квиток, щоб побачити її востаннє. Він спробував був прикинутися сліпим бродяжкою, але кондуктор зловив його, одвів до свого купе, і він заплакав перед тим чоловіком в окулярах з товстими скельцями. Плакав він довго й безутішно, благаючи не висаджувати його на найближчій станції, плутано пояснюючи, чого й куди їде. Сказав також, що навчається в інституті, одержує стипендію й ледве зводить кінці з кінцями. Він навіть запропонував як плату за проїзд своє нужденне картате пальтечко, яке він носив більше для годиться, а не тому, що воно гріло його. Кондуктор у товстих окулярах пожалів хлопця й залишив його в своєму службовому купе, однак попередив, щоб сказав контролерові, що зійде з поїзда на наступній станції.

У темряві він намацав коробку сигарет, але одразу ж кинув її, бо вона виявилася порожньою, і — хтозна вже вкотре — вирішив купити сигарет одразу на цілий місяць, хоч знав, що, опинившись перед кіоском, знову, як завжди, заквапиться й купить лиш одну пачку. Він поплентав до вікна й підняв жалюзі. Надворі було зовсім темно, стояла похмура осінь, і вечір упав на землю й тихо конав на асфальті...

Він знайшов у кишені зім'яту сигарету, в кілька затяжок скурив її і вийшов на балкон. Хвиля холодного повітря хлюпнула йому в лице, перед очима загойдалися вікна з протилежного будинку, і він ухопився за огорожу балкона. Огорожа була мокра — виходить, надворі дощ, а він, п'яний від утоми, й не помітив, що надворі дощ. Дощ! Він вимовив це слово вголос, і воно прозвучало важко й хрипко, наче важкий камінь відірвався від балкона й покотився вниз, на вулицю. Але ж як заспокійливо діють на його слух і зір дощові краплини! Умирання цих маленьких сльозинок знімало нервове напруження, зменшувало кров'яний тиск. Усе хоч трохи гарне, що він мав у своєму житті, було немовби пройняте запахом отих крапель: куплений йому батьком десь аж у далекому Солуні перший шкільний ранець, що на ті часи був рідкісною річчю; день, коли в їхнє маленьке містечко прийшли люди з червоними п'ятикутними зірочками на кашкетах — щоправда, то була радість для всіх... Потім ранок, коли він прибув у велике місто з пом'ятою картонною валізою, і полудень, коли перед своїм прізвищем він побачив слово «Зарахований», що мало означати початок його нового життя. І вечір, коли він зустрів Анну... Так, і тоді йшов дрібненький дощик, нечутно сіявся на асфальт, а він походжав собі з складеною парасолькою в руці, час від часу зупиняючись перед освітленими вітринами — просто так... Перше, що він побачив у склі перед собою, була біла хустка на її голові, й одразу з-під тої білості на нього блиснули очі... Обернувшись, він побачив їх, ті очі, уже справжні, за півметра від своїх, і, не знаючи, що робити, переклав парасольку з однієї руки в другу.

— Оту вашу парасольку можна було б використати за призначенням,— почув він її голос, тепліший, ніж запах найтеплішого хліба, тепліший, ніж її очі...

— Справді, авжеж... А я зараз її розкрию...

Він спробував розкрити парасольку, але перед цим не відстебнув маленької стрічечки, і в нього нічого не вийшло. Він так збентежився, що забув про ту стрічечку взагалі, тож, кваплячись, став гарячково шарпати парасольку, аж поки щось в ній тріснуло й вона розкрилась сама. (Лише наступного дня він помітив, що відірвав ту стрічечку.) Потім Анна взяла його під руку, і вони кудись рушили. Він тоді не знав, куди саме. Йому зробилося тепло від її присутності, і було байдуже, куди йти. Важливо, що вона тут і він слухає, як вона щось говорить, лагідно й м'яко. Запитала, чому він ні разу не глянув їй в обличчя, від-

коли вони разом ідуть під його парасолькою. Він тоді лише спробував усміхнутись, але усмішки не вийшло, він помовчав і вже потім відповів їй, що збирався сміливо й хоробро сказати їй, що волів би дивитися в її очі не тільки сьогодні, а й завтра, й позавтра і потім ще довго-довго — ціле життя... «І я хочу знову побачити вас»,— почув він її голос. Їй шкода, сказала вона, що сьогодні ввечері не зможе довго бути з ним, бо дуже зайнята.

Він уже хотів відповісти їй, що чекатиме до наступного вечора, а коли треба, то й довше, тільки щоб знову бачити її, щоб вона залишалася з ним після цієї випадкової зустрічі, не зникала з цим дощем. Вони домовились, і вона звернула за ріг, а він ще довго відчував її тепло під своєю лівою рукою...

Піжама вже не могла захистити його від холоду. Він зачинив двері балкона, швидко одягнувся, і за якихось десять хвилин ліфт спустив його вниз. На вулиці він насамперед глянув у чорне небо — хотів переконатися, чи справді дощить, потім рушив, спираючись на парасольку, мов на ціпок, без будь-якої мети, просто вперед, крізь дощову запону, в ніч. Теплий дим сигарети трохи вгамував напружені нерви, а ледве чутне шурхотіння дощу вселяло в нього мир і спокій, здавалося теплішим, ніж холоднеча на п'ятому поверсі в багатоповерховій кам'яниці з паровим опаленням...

Наступного вечора він довго й старанно готувався до зустрічі, схвильований, мов гімназист. Часом здавалося: може, то була тільки звичайна гра дощу, звичайний жарт звичайної дівчини, в якої очі були чорніші від ночі? Він зовсім збентежився, не побачивши її на розі. Пройшовся до перехрестя й назад — немає,— подумав уже, як простіше дістатися до лікарні, якщо вона не прийде, байдуже, що він сьогодні вільний від чергування. Аж раптом під лівою пахвою відчув тепло, і ось вони вже йдуть удвох, ідуть, мов п'яні, щасливі з того, що живі й молоді... Навіть сьогодні не може він пригадати, якими вулицями вони блукали того вечора... І знову,— хоч весь день був погожий,— знову пішов дощ, і його краплини розпочали свій зелений танок. Дощряснішав, і танок ставав дедалі запальнішим, зелені краплини стрибали, шаленіли тієї ночі, а вони удвох були наче діти, їм тепло й гарно, а все довкола якесь несамовите, незвичайне, щасливе. Навіть ляльки в кімнаті, на її ліжку й над ліжком, наче аж підстрибували на радощах. Тоді в нього ще не було блискучого ключа на металевому ланцюжку. У нього, лікаря з ортопедичного відділення... І сонце так пекло, його проміння того літа було нестерпно пекучим, а вони удвох, майже голі, вдруге народжувались на піску біля річки, не знати вже вкотре народжувались і вмирали, тонули одне в одному...

Дощ уже по-справжньому періщив, а він усе ще плентався вулицями, мокрими й сумними. Нараз без будь-якого приводу він згадав занедбану, запорошену кімнатку, виділену йому «на перший час» в його містечку, коли він повернувся туди вже лікарем, хоч нікого з його рідних не лишилося там, і на місці їхньої хати будували взуттєву фабрику. Запорошеними видалися йому й оті шість років, що поминули якось безбарвно й нецікаво. Лише іноді почував себе лікарем,— коли пішки обходив гірські села, даючи дітям вакцину проти тієї чи іншої пошесті, коли його робочий день тривав усі двадцять чотири години і коли як винагороду за сумлінну працю він одержував окраєць теплого селянського погача, або жменю черешень, або пакуночок дрібно посіченого тютюну...

Але потім туди прибув молодий колега, і він мусив виїхати, оскільки той привіз із собою дружину, теж лікаря, і було просто неможливо залишатися їм утрьох в маленькому містечку. Він зібрав свої пожитки й приїхав сюди, в оце місто. Тоді так само накрапав дощ, і йому було приємно — немовби сама природа вітала його з приїздом. І вже того ж таки дня, десь пополудні, він знайшов лікарню й одразу ж надів білий халат. Початок обіцяв немало цікавого. Було багато роботи, часто доводилось чергувати, він пив міцну каву, ходив лікарняними коридора-

ми, навідуючись то в одну, то в другу палату. Хворих було багато, і він радів з того, що може їм допомогти.

І так щодня,— з палати в палату, огляд, лікування, призначення...

Якийсь захеканий чолов'яга, шапка на потилиці, зіткнувся з ним і аж поточився, зробивши півколо. Здивований, він після короткого замішання рушив далі, слухаючи прокльони, які посилав йому навздогін отой товстун в розхристаному пальті і в шапці на потилиці.

«Цей чоловік дуже схожий на старого, якого я застав одного разу в Анни!» — подумав він і вже пожалкував, що не зупинив незнайомця — таки дуже схожий!

Він ще й тепер дивувався, як не вчинив тоді якоїсь дурниці, як зміг опанувати себе й спокійно зійти сходами вниз. Він тоді не сказав їй нічого й одразу ж вийшов, а вона, безсоромна, кинулася за ним, щось белькотіла тремтячим голосом, мовляв, їй стало шкода нещасного чоловіка, враженого її вродою, казала, що він плакав у неї в ногах просто на вулиці, благав не проганяти його, обіцяв подарувати золотий браслет, тільки щоб вона дозволила йому хоч раз прийти до неї додому, а потім він зникне і вже ніколи не надокучатиме їй... Так воно й сталося: він і справді приніс їй золотий браслет в оксамитовій коробочці, але вона повернула йому все те назад і сказала, щоб він подарував комусь іншому, а їй непотрібні всілякі брязкальця.

Йому тоді потьмарилося в очах, а серце так калатало, що здавалося, вискочить з грудей, бо все, що він бачив і чув, було правдою, осоружною, бридкою правдою.

Анна не належала до «отих» дівчат. Це він знав напевне, але її вчинок був настільки диким і незбагненним для нього, наскільки для неї самої був нормальним і... великодушним. Адже вона просто хотіла, щоб він дав їй спокій, щоб не пищав, як миша, в її ногах, тож і вчинила отак...

І яке ж по-дитячому чисте й невинне було її лице! Йому кортіло тоді надавати їй ляпасів, бити, поки не заболять у нього руки, поки з того личка не зникне фальшивий вираз невинності. Дивуючись з такої невластивої йому кровожерливості, він тільки скреготнув зубами й стиснув у кишенях кулаки...

Дощ чимдалі густішав, а він уперто не розкривав своєї парасольки. Йшов, наче сновида, живий лише заради зелених крапель дощу — такими він пам'ятав їх, зеленими й тихими... Так, він нічого не сказав їй ні тоді, ні потім. І коли вона їхала на півроку на якийсь семінар в інше місто на північ, і коли на пероні стискала його руки у своїх, і коли дивилась чорнішими від ночі очима,— він знав, що вона вже не та Анна, яку він зустрічав уперше в дощ. Була то якась інша, напевно ж, інша Анна, тоді її лице зненацька перетворилося в мармизу отого старигана в кумедній білизні... І ось уже поїзд рушив, а її лице так і лишилось перелитим у мармизу старого, лисого чоловіка з обвислими щоками...

Невдовзі після того він одержав ключ, до якого припасував металевий ланцюжок і тепер носив його в кишені штанів. Купив усе, що було потрібне, аби заповнити простір, визначений для нього, а також інші речі — крісла, картини на стіни тощо. Він і далі чергував у лікарні й пив каву, щоб розігнати сон, багато курив. Часто гуляв — сам, безлюдними вулицями, а коли йшов дощ, слухав його зелений шум, знову йшов чергувати... І потім знову, все спочатку, по колу, по спіралі... Чекав, коли повернеться Анна, але водночас і боявся її повернення, боявся побачити її чуже обличчя, оте, що на пероні вокзалу...

Повінь била хвилями об кригу, мовби великими грізними крильми, і річка крізь ніч і негоду торувала шлях до моря. Міський годинник відлічив одинадцять,пальто на ньому було зовсім мокре, він подумав, що вже час повертатись до багатоповерхової кам'яниці, й розгонистими кроками рушив у темряву...

Томе Арсовський

ЛАК ДЛЯ МАНІКЮРУ

I

У цих білих полотняних штанях і чорній бавовняній блузі з величезною головою оленя на грудях, він цього спекотного літнього дня мав якийсь дивний вигляд. Митник, окинувши пасажира поглядом мисливця, поклав на його рюкзак широку долоню.

— Що тут у вас? — обличчя службовця, як і належить, було ввічливо-незворушне.

— О, нічого особливого! — стрепенувся старий.— Піжами, мої піжами та капці. Будь ласка, погляньте!

З дивовижною для такого віку жвавістю скинув він з пліч лямки, посмикав за строкатий шнур, що більше пасував би до гітари якогось патланя-гімназиста, і рюкзак роззявив пащу перед уніформою з золотими гудзиками.

— Ось,— старий помацав свої речі,— мій альпіністський реквізит, трохи харчів і книжки. Оце ось старий довідник з фотознімками та описом усіх альпіністських баз Югославії...

— А ви що, займаєтесь альпінізмом? — недовірливо глянув на нього митник.

— Ви вгадали,— добродушно всміхнувся старий.— Усі дивуються, коли я кажу, що мені вже сімдесят три роки. Ніхто не дає мені більше шістдесяти. А ось у паспорті чітко записано рік мого народження.— Він розгорнув паспорт і голосно, щоб усі чули, додав: — Сонце, повітря і вода, друже,— оце вам рецепт, щоб забезпечити собі молоду старість! Пийте більше свіжої води, більше рухайтеся на чистому повітрі і....

— А оці флакончики? — байдужим тоном перебив його страж закону.

По усміхненому обличчю старого майнула тінь.

— Я колишній поштовий працівник, тепер на пенсії,— сказав він ображено,— і був оце в гостях у свого брата в Туреччині. Дівчата з головпоштамту в Скопле просили мене привезти їм лак для манікюру.

— Ми змушені будемо забрати його у вас. Не дозволяється провозити так багато.

Холодний службовий тон збентежив старого.

— Як то багато? Перелічіть їх! Тут усього сорок вісім флакончиків для дівчат з головпоштамту і один для моєї доньки. Я не спекулянт, запевняю вас, і не мільйонер. Ось, будь ласка, візьміть і перешліть їх дівчатам. Я назву ім'я й прізвище кожної...

Старий не докінчив. Поки високий митник лічив флакончики, заговорив станційний репродуктор, і все довкола заповнив гучний голос: «Просимо всіх службовців прикордонної митниці негайно з'явитися...»

Флакончики посипались назад у рюкзак, і троє пасажирів провели здивованими поглядами постать в уніформі, що миттю зникла з їх поля зору.

Повернувшись, митник лише зазирнув до купе:

Перекладено за виданням: Томе Арсовски. Парадоксални раскази.— Скопје: Македонска книга, 1972.

Томе Арсовський (нар. 1929 р.) — македонський письменник. Автор численних збірок поезії, а також прозових і драматургічних творів. Багато перекладає з російської мови, зокрема поезії М. Ю. Лермонтова.

Українською мовою друкувався в журналі «Всесвіт» і в збірці «Македонська новела» (1972).

— Ви тут згадували Скопле, діду? — Тон його вже не був таким офіційним, старому ж видався навіть доброзичливим.

— Я туди їду,— мовив він.

— Здається, там сталося якесь лихо... землетрус чи щось таке... Цього разу вам пощастило. Везіть свої флакончики, і я бажаю вам знайти всіх ваших дівчат живими й здоровими. Щасливої дороги! Хев а гуд джорні, сер! — чомусь додав він поганою англійською мовою і зачинив двері купе.

Поїзд зразу ж рушив, наче боявся кудись запізнитися. Старий і двоє іноземців перезирнулися. Могутній локомотив біг сталевою дорогою, за вікном, змінюючи один одного, мигтіли краєвиди. Старий альпініст здивовано хитав головою, наче подумки розмовляв сам із собою. Потім нерішуче підвівся, подумав якусь мить і вихопив свій рюкзак з багажної сітки. Розіслав на приставному столику газету, дістав смажене курча.

— Коли нервую, мені завжди хочеться їсти,— промовив він із сльозами в очах. Відстебнув від пояса ніж і відкраяв кілька скибок від довгого білого батона.— Ніжка сарни! — він показав руків'я свого мисливського ножа. Обличчя його нараз проясніло.— Я не полюю, не можу вбивати живих істот. Це мені подарував один колега — зустрілися на Шарі.— Він відірвав куряче стегенце і вп'явся в нього міцними зубами.— Гм!..— гмикнув він і похитав головою.— Навряд щоб там було щось серйозне!.. Як отого минулого року — гвалт, завалився головний поштамт у Сараєві! А коли прибули туди — виявилося, що обвалилося з десяток цеглин з карниза. Цеглу прибрали та й по всьому!

Іноземці ввічливо усміхалися, кивали головами й щось казали, він тільки й зрозумів слово «апетит». Запросив їх підкріпитися, але вони наче злякалися й замахали руками. Один з них, дебелий, засміявся басом (старий помітив, як у його верхній щелепі сяйнула ціла низка золотих зубів),— і обоє, мов по команді, сховалися кожен у своєму кутку, мов равлики в черепашках. Старий умостився зручніше, замислено знову почав жувати.

Він не любив міста. Тридцять п'ять років носив кам'яними вулицями телеграми. А перед тим дев'ять років працював наглядачем телеграфних ліній, лазив по телеграфних стовпах. Пам'ятав турків, дві світові війни; перевелися царі й королі, а тут ніякісіньких змін. Він знав кожну вуличку, кожен парадний вхід. Це було місто кам'яних будинків, автомобілів, фабричного диму, бензинового смороду й хмар куряви. Стамбул теж місто, але там принаймні є море! Є повітря! А в горах — душевний спокій. Ось уже п'ятдесят років, як він тікає в гори від цього гамору й тисняви. І раптом оце... Якась нісенітниця! Завжди з мухи слона...

Він знову поклав рюкзак у сітку, відкинувся на спинку м'якого сидіння, простяг старі ноги й заплющив очі. До Скопле було ще добрих чотири години. Монотонний перестук коліс і спогади про недавню зустріч з братом поволі витіснили картини переповненого вестибюля Головпоштамту... Дівчата, флакончики... невиразні голоси. І — вже немає нічого...

Коли він прокинувся, була ніч. Перед натовпом людей, що вийшли з поїзда, виднілися тільки міліцейські кашкети. А над ними він побачив яскраво освітлену купу руїн. Станції не було. Якась жінка біля нього схлипувала й повторювала чиєсь ім'я. Чоловік і жінка з валізами в руках стояли перед ним і мовчки дивилися на місто. Натовп відступав назад, до скверика за станцією.

— Не можна, заборонено! — повторював хтось.— Тільки лікарям і рятувальним бригадам... Є серед вас лікарі?

— У мене донька живе в пасажі за Головпоштамтом! Пропустіть мене!

— Пасаж увесь зруйнований. Там провадяться рятувальні роботи.

— А пошта? — запитав старий.
— Он вона — самі руїни!
— Не ця, головна пошта!
— Відійдіть, не можна туди. Лікарям вийти наперед!
— Бригада з Другої хірургічної лікарні з Белграда, товаришу.
— Скільки вас?
— Четверо лікарів і допоміжний персонал.
— Будь ласка, проходьте вперед. Бошку, проведи товаришів до штабу.
— Назад, люди! Доведеться вам заночувати у скверику. Місто зруйноване, немає світла. Назад, діду, чуєш?

Старий спіткнувся. Нестримний людський плин штовхав його в темінь. Він спотикався об рейки, яким, здавалося, не буде кінця. В голові, наче водоверть, крутилося одне-однісіньке слово: манікюр... манікюр... манікюр...

II

Із рюкзаком у руці, у м'ятих, брудних штанях, старий рано-вранці спробував дістатися до Головпоштамту. Усюди стояла варта. Він скрадався вздовж залізної огорожі, повз бетонні стовпи і коване залізо. Один стовп хилився над тротуаром, повиснувши на залізних пруттях. У дворі рябoтіли різнокольорні мармурові плити, кущі південних квітів, зелень газонів. Усе це було запорошене, брудне, всіяне дрібними черепками, обсипаною штукатуркою і битим склом.

Старий зупинився. Це був невеликий одноповерховий особняк, у македонському стилі. У передпокої, перед вхідними дверима, висів ліхтарик з кованого заліза. Усі вікна без шибок, наче хтось навмисне повибивав їх камінням. Довгі наскісні розколини розтинали міцну стіну від підвалин до даху. Крізь розколини було видно внутрішні стіни будівлі. Широкі мармурові сходи зруйновані й зрушені з місця...

З будинку вийшов старий дід з білою кучерявою гривою й зупинився на ганку. Під пахвою він тримав макет церкви — завбільшки з клітку для канарок. У другій руці дві ляльки — чоловік і жінка в строкатому національному вбранні. Він зупинився на ганку, похиливши голову, потім обернувся назад, ніби зважуючи щось, і махнув рукою, в якій тримав ляльок. Зійшовши східцями вниз, у двір, він звів погляд і помітив старого в білих штанях.

— Когось шукаєте?
— От ніяк не можу визначити, в якому будинку мешкав один мій приятель — інженер Савін...
— Інженер Савін мешкав навпроти.

Старий озирнувся й обвів поглядом напівзруйнований одноповерховий будинок, вся верхня частина якого зсунулася наперед і нависла над вулицею. Обернувшись до співрозмовника, він запитав:

— Ви професор Михайловський?
— Саме так.
— Я давно хотів познайомитися з вами. Шановна Савіна стільки розповідала мені про вас... і такий непідходящий момент для знайомства.

Професор поставив макет, а ляльок поклав на купку якихось речей, її старий помітив лиш тепер: кілька шухляд з письмового столу, заповнених книжками й паперами, акваріум з червоними рибками, екзотична ваза...

— Інженер Савін живий. Уранці повернувся з відпустки й одразу ж подався кудись. Живі всі.— І професор рушив до будинку.— Пробачте, мені треба ще дещо зробити.

Непевними важкими кроками, метляючи густою білою гривою, професор повільно піднявся сходами й зник за дверима.

III

Сонце нещадно пекло з раннього ранку. Солдати, голі до пояса, розбирали завали, з величезних цистерн безперестану лили воду на купи руїн, що лише кілька годин тому були стрункими будівлями.

Старий у білих штанях і чорній блузі знайшов якийсь уламок більш-менш чистої дошки, примостив її на кілька покладених одна на одну цеглин, на яких уже хтось відпочивав, і сів. Почував він себе самотнім, немовби відірваним від світу.

Вуличка була порожня. Захаращена битою цеглою, уламками бетону, вирваними дверима й вікнами, різноманітним домашнім скарбом, вона нагадувала видіння з якогось страшного сну. Землетрус пройшов тут, немов тайфун, і лишив по собі тільки мертвий, похмурий пейзаж. Довкола валялись аркуші якогось рекламного журналу з фотознімками новітніх зразків годинників, стрілки яких були зупинені фотокамерою ще до того, як зупинився час на реальних, справжніх годинниках тут. Було щось безглузде й запаморочливе в тому зупиненому колишньому житті.

З перетятого розколиною будинку, в якому тепер шастав лише легенький гарячий вітерець, долинув дивний шум. Десь метлявся шмат бляхи із порушеного даху, й рідкі аритмічні поскрипування навівали бентежні, лихі передчуття. Будинок цей наче роздерли якісь голіафські ручиська. Ошкірені цеглини нагадували червоні зерна розчавлених ягід калини. Над лівою половиною даху завис димар,— здавалося, що він ось-ось відірветься й загуркотить униз. Одна стіна завалилася, і тепер чудно було бачити оті дві фотокартки з обох боків вікна, що виходило у двір. Може, тому, що картина була надто вже незвичайна, а можливо, через спеку старий альпініст не зміг розпізнати облич, проте він розумів, що то були єдині вцілілі залишки родинного життя Любиці Анчевської, кругленької молодиці з пакувального відділення. Виходить, її теж нема. Хтозна, чи жива вона зі своїми двома малими шибайголовами й вічно п'яним чоловіком!

Нараз його вивело із задуми пронизливе вищання автомобільних гальм і гучна сирена. Старий, підстрибнувши з несподіванки, відскочив убік. Рюкзак його залишився біля дошки, на якій він сидів. На вулиці стояла машина — таксі.

— Николо, волоцюго, звідки ти?

Старий ошелешено дивився на машину, з якої визирала голова водія.

— Ти що, чоловіче, не впізнаєш давніх друзів? — засміявся таксист і відчинив задні дверцята машини.— Ну давай, залазь, чого стоїш? Не гаймо часу!

Так, то був Коста, найстарший син Любиці. Старий підхопив рюкзак і швидко заліз у машину. Коста хряпнув дверцятами, мотор загурчав, машина підстрибнула й помчала.

— Чи всі ви живі, Косто? Де мати?

— Живі, живі...— усміхнувся Коста.— А ти де пропадав?

— Два дні тому повернувся з Стамбула,— відповів Никола.— Матері твоїй привіз флакончик лаку для манікюру.

— Чудово! Саме цього їй зараз і бракує! — Він зареготав і ляснув рукою по керму.— У цьому місті, Николо, ніхто нікого вже не годен знайти. Я вночі був біля Ніша. Завтра вранці повертаюся — мої чкурнули туди. Об'їхав усе місто — і всюди хаос! Евакуйовані туди, евакуйовані сюди, ніхто нічого не знає. А ти шукаєш мою матір з якоюсь метою?

— Я шукаю дівчат з Головпоштамту. Обіцяв їм по флакончику лаку для манікюру. Можеш мені допомогти?

— Минулої ночі я заробив добрі гроші, можу скільки треба заплатити, аби влаштувати своїх десь подалі. Я повинен бути тут. Матиму чимало роботи, і я не хочу, не смію втрачати нагоди.

Автомашина мчала поміж руїнами. Мигтіли обличчя, зустрічні машини... вози... групи людей біля руїн... крани... Вікна в машині були відчинені, й Никола відчував, як висихає піт на лобі й на шиї. Він сягнув рукою до лівої кишені, дістав хусточку, струснув її й витерся.

Зненацька скажено завищали гальма. Старий зісковзнув із заднього сидіння й наштовхнувся на спинку переднього. Якийсь чоловік стояв посеред вулиці, розставивши ноги й махаючи піднятими руками.

— Доведеться мені тут витрусити тебе,— сказав Коста.— Хоч у цього типа, мабуть, страху більше, ніж грошей...

То був невисокий, але досить опасистий і дуже наляканий чоловік, з товстими окулярами й широким одутлим обличчям. Він спритно підбіг до машини.

— Благаю вас... сто тисяч... одвезіть мене якнайдалі від цього пекла! Сто тисяч даю! Ось мій будинок — беріть і його на додачу, мені нічого вже не треба!.. Тільки, ради бога, одвезіть мене кудись якнайдалі!

— Хвилинку.— Водій вийшов і відчинив перед старим дверцята:— Прошу, Николо.

— Скільки я тобі винен?

— Не мели дурниць, старий. Оцей заплатить мені за все. Робота є робота.

— Заглянь увечері до мене... Мені дали палатку.

— Не сьогодні. Якийсь час ніхто нікого не зможе знайти в цьому місті. Я перекажу привіт від тебе моїй матері, гаразд?

— Спасибі, Косто. Бувай здоров!

— Якщо знайду її.— Він уже відкрив багажник, переляканий чоловік кинув туди якийсь клунок.— Сідайте. Ви самі?

Незнайомий замахав обома руками:

— Ні, що ви! — І, обернувшись, загукав: — Маріє! Мамо! Діти! Ідіть мерщій, сідайте!

Із-за руїн вибігло кілька вкрай переляканих людей з клунками та валізами в руках і кинулись до машини. Жінка в старому брудному пальті і дві дівчинки в тоненьких квітчастих платтячках. Огрядний чоловік у товстих окулярах увіпхався на переднє сидіння, наштовхнувся на якусь скриньку й люто відкинув її. На брук вулиці викотився радіоприймач.

Машина загурчала, хитнулася й рушила, лишаючи за собою хмару куряви.

IV

Никола, купуючи флакончики лаку для манікюру, змушений був попросити допомоги в молодшого брата — той уже четвертий рік працював тут у якомусь торговому представництві й добре знав турецьку мову. Брат був молодший і потішався з старого, мовляв, усі купують золото, дешеві вовняні речі, а ти — лак! Та Никола знав, що йому потрібно. Одного разу він чув, як Вікторія, літня одинока завідуюча відділом доставки, говорила, що туркені відзначаються особливою вишуканістю в косметиці, що в мусульманських жінок білі обличчя й гарні пещені руки з красивими нігтями. От він і вирішив потішити своїх співробітниць, повернувшись із Стамбула.

Він знав, де живе Вікторія, і тепер, ідучи до неї,— Анатолій сказав йому, що сьогодні вона працює в другій зміні,— радів з того, що принаймні один флакончик віддасть за приналежністю.

Хоч ще, мабуть, не було й восьмої, сонце пекло немилосердно, і він намагався триматись ближче до заваленого тротуару, в затінку двох рядків акацій.

Перед масивною будівлею, оберненою тильним боком до вулиці, стояв чоловік у поштарській уніформі й читав якесь оголошення, при-

шпилене скіпкою до шпарини. Поштар тримав у руці лист. На його куртці виднівся слід від ременя сумки, якої зараз при ньому не було.

Никола зупинився біля нього. Незграбним почерком на білому аркушику паперу було виведено великими літерами:

ПОВІДОМЛЕННЯ

Товариші пожильці! Кому потрібен електрострум, залиште записку на цьому місці. Прийду увечері й увімкну.

Електромонтер

Поштар обернувся до старого:

— Ніде нікого немає.

Никола упізнав Йосифа, молодого поштаря, який почав працювати, коли старий виходив на пенсію. Був він неголений і стомлений.

— Ось два листи. Цілий день ношу й не маю кому віддати. Отаке скоїлося...

Поштар не знав старого, й Никола мовчки дивився на нього. Вони розійшлися. Никола підняв руку, хотів покликати поштаря й розпитати про дівчат, але... махнув рукою й поплентав у протилежному напрямку.

Очевидно, зараз він зі своїми недоречними подарунками — турецьким лаком для манікюру — нічого тут не вдіє. Вирішив не шукати навіть Вікторії. Якщо взагалі вона залишилася в оцій пустці, то тільки посміється з нього, як отоді Коста. Його лак зараз був найнепотрібнішою в цьому стражденному місті річчю.

Рюкзак відтягував старому плечі. Нараз він став ще важчий, наче в нього до самого верху налили свинцю....

Паскаль Гілевський

СТОРОЖ

Нині я в селі за сторожа. Село це давно вже спорожніло, люди переїхали з нього в міста, і тут лишилися тільки я та моя тінь. А сторожую я в селі почасти через те, що це давня моя професія, бо все життя я був польовим об'їждчиком, а почасти завдяки якомусь давньому, від пращурів, покликові. Особливо відчуваю я його тепер, коли мені вже за сімдесят. Щоправда, буває, дорога до села оживає: це трапляється тоді, коли сюди навідуються старі жителі. Однак затримуються вони тут недовго, два чи три дні, щоб трохи відпочити й побачитися з рідними стінами. І ось хати повняться людськими голосами, людське тепло розливається в покинутих оселях, та це триває недовго, і я знову лишаюся сам, бо нікуди мені подітися, нікого немає у мене на всьому білому світі, окрім цього села, яке я знаю як свої п'ять пальців, кожну хату знаю краще, ніж її хазяї, адже взимку, коли все довкола завалить кучугурами снігу, замете всі стежки й доріжки і не побачиш ніде жодної живої душі, я заходжу до кожної хати подивитися, чи все там гаразд, чи не заліз туди хтось чужий — адже я відповідаю за все, навіть за

Перекладено за виданням: Паскал Гилевски. Стража. — Газета «Нова Македонија», 1980, 6 квітня.

Паскаль Гілевський (нар. 1939 р.) — македонський письменник. Закінчив училище прикладного мистецтва у Скопле, пізніше — Белградську Академію живопису. Автор багатьох збірок поезій, оповідань, творів на мистецтвознавчі теми. Має понад 40 книжок художніх перекладів з французької (серед них книга поезій Віктора Гюго та роман «Собор Паризької богоматері»), численні переклади з угорської (серед них антологія угорської поезії, книга перекладів Шандора Петефі), антологія новогрецької поезії тощо. П. Гілевський удостоєний багатьох літературних премій, зокрема премії «Золоте перо».

Українською мовою друкується вперше.

найдрібнішу голку, залишену десь на столі чи на підвіконні, мені ж бо довірено ключі від кожної покинутої домівки. Я тут став таким собі місцевим святим Петром, що дбає про майно селян-утікачів, тим часом, як самі вони десь там розважаються та втішаються міським життям.

Буває, коли я чалапаю по калюжах, або коли мої чоботи риплять, прокладаючи стежку в снігу, я, огорнутий парою свого дихання, думаю: який сенс у всьому тому? Від кого й для кого я сторожую село, коли люди тут уже не живуть, а лише зрідка наїжджають, щоб наповнити свої легені свіжим повітрям і сполоснутися холодною джерельною водою, і щоб легше потім пережити зиму в місті? Я охороняю село від людей, а все-таки щодня сподіваюся побачити людський слід на снігу, щоб відчути себе людиною, але нічого не знаходжу, навіть сліду якогось дикого звіра, наче й звірі бояться спускатися сюди з гір; і мене охоплює страх, мушу признатися, що мене справді охоплює якийсь дивний страх, і тому час від часу я стріляю з рушниці — просто так, у небо, без будь-якої причини, стріляю і слухаю, як озивається луною вся біла дичавінь і ледь чутно шелестить порушений пострілом сніг. Але нікого немає, лише мла, мов страхітлива, бездушна й багатоголова потвора нависає над селом, повиває вузенькі криві вулички, застигає над дахами, геть засновує вікна, і вже нічого не видно й не чути, окрім моїх кроків по рипучому снігу й мого уривчастого дихання... І я відчуваю, що хоч я й сторож, а все ж хотів би, щоб в оцій білині була ще якась людина, хай би навіть злодій, від якого я стережу оце злощасне село. І я цілими годинами блукаю селом, сподіваючись виявити десь на незайманому снігу принаймні свіжу подряпину, що свідчитиме про близькість якоїсь живої істоти. Коли ж, знесилений тими блуканнями, я лягаю в хаті перепочити й поринаю в хистку дрімоту, мені вчувається, що хтось кличе мене знадвору: «Гей, Степане!» І той погук, здається, проймає мене до самих кісток, як ото, буває, дощ, але я не встаю і не озиваюся, чекаю, затамувавши дихання, бо старі люди кажуть, що не слід озиватись на перший поклик, отже я мовчу й тільки дослухаюсь до зловісного голосу: «Гей, Степане!» Щоб підбадьорити себе, я вголос кажу: «Біс його знає, хто там і чого йому треба такої глупої ночі, в таку негоду!» Та коли я втретє чую вже наче знайомий і водночас незнайомий голос, який уперто, настирливо кличе мене, то обережно встаю, знімаю з цвяха рушницю і так само обережно тихо-тихо наближаюся до вікна — темного, мовби вимазаного дьогтем. Беззвучно відхиляю одну стулку і вслухаюся, вдивляюся в безмежну, зачаєну порожнечу. Свіже холодне повітря овіває мене, я, нарешті, приходжу до тями й усвідомлюю, що то кликали мене уві сні вітер і мла — і нічого більше. Спересердця я хапаю рушницю й стріляю у вікно, щоб остаточно розігнати свій страх, бо інакше до самого ранку не зможу заснути, думаючи про всяку всячину, про той величезний тягар, від якого я не можу звільнитися, як від тяжкого, але невидимого горба, що зрісся з хребцями на спині; найтяжче мені буває, коли зненацька згадаю про чешми і мовби почую хлюпіт води. Тоді мене охоплює страх, бо раптом виринає думка, що крани у всьому селі відкриті, це зробив якийсь зловмисник, вода аж бурхає у дворах та на вулицях; я стрімголов біжу від хати до хати і знову приходжу до тями й потроху заспокоююсь: крани у всіх чешмах закручені, вода не тече, значить, ніхто не заходив у село, все те мені лише причулося. І знову мене гнітить свідомість того, що я тут сам-один, та ще й розтривожений до нестями. Іншого разу, коли я все-таки знаходжу якусь чешму відкритою, і з неї тече вода або стримить, неначе зуб, велика крижана бурулька, то я вже й не певний, чи то я залишив відкритим той кран, чи тут побував хто чужий; я ошелешено озираюся, видивляюсь довкола, щоб знайти на снігу якийсь знак, але нічого там нема, окрім маленьких хрестиків — слідів пташиних лапок.

А буває, я раптом бачу освітлене вікно й біжу туди, заглядаю в шибку, дивлюся, чи не промайне там на тлі стіни якась тінь... Та ніщо там не ворушиться, і я вдираюся всередину, як ото буває в пригодниць-

ких фільмах, роздивляюся по кутках, і бачу тільки тремтливий пломінець лампи, яку я забув погасити, бо вже й пам'ять у мене тільки жевріє, як ота стара лампа. Виходжу з хати й запитую сам себе: навіщо потрібне отаке сторожування, коли нікому й на думку не спаде зазіхнути на це старе манаття? До того ж, як на мене, хай би приходив хто завгодно, будь-яка жива душа, навіть коли б то був розбійник. У такій забутій богом глушині він напевно б полагіднішав, ми б з ним порозумілися, бо ніщо краще, ніж глушина, не вгамовує дикої людської крові. За звичкою, я голосно розмовляю з собою, відповідаю на запитання, які виникають в розмові, але знаю, що є щось, чого я не можу збагнути своїм старечим розумом, і тому знову стріляю в імлу, що невблаганно насувається, вкриває село. Іноді, коли я буваю знесилений втомою й розпачем, то навіть імлу, яку найбільше ненавиджу, я зустрічаю як живу істоту, як гостя, як знайомого, і тоді не стріляю в неї, а дозволяю їй увійти в село, сповити його, заволодіти ним, а сам безпорадно дивлюся в безлику молочно-сіру масу і мовби й сам уподібнююсь їй, наче відриваюсь від твердої землі й ширяю разом з невидимим селом, яке лише відчуваю своїм єством, яке лише пульсує мені в жилах, високо-високо — вже над імлою, над хмарами, у безмежжі.

І хоч я й усвідомлюю, що програв битву з підступною млою, з цією хитрющою лисицею, яка приходить скрадаючись, хоча й не чує сокотання курей, однаково знов і знов стріляю зі своєї рушниці, щоб прогнати ту незбагненну силу, оту хвилю перед моїми потьмареними очима і ще раз побачити моє гарне село, прекрасні хати, які, хоч і зруйновані наполовину й пожовклі, мов аркуші підручника з історії, все ж подолали час і негоду, бо біля них завжди хтось є, як от я. І все життя боронить їх. Тому й тепер, коли я вже й сам зістарівся, мурашки повзають мені поза спиною, як подумаю, що ніхто після мене не залишиться стерегти село, щоб його назавжди не занесли в небуття вітри і не втопила в собі ні підступна мла, ні снігові лавини, ні заметілі та дощові ночі... Тому я стріляю, сподіваючись, що мої постріли перелетять через громаддя гір і їх почують у містах, і, може, в такий спосіб я подам людям звістку, що ми в небезпеці, і хтось таки прийде сюди — мені на зміну.

АДВОКАТ

Мене розбудив різкий дзвінок. Дзвонили довго, настирливо, майже загрозливо. Було вже пізно, десь за північ, тому дзвінок мене стривожив, я розгубився: хто б то міг бути в таку пізню годину, подумав я і мимохіть устав з крісла, в яке перед цим сів і, здається, заснув. Хто б міг отак нахабно дзвонити? Я навмання поплентав до дверей, які, здавалося, ще дзвеніли, і щойно відчинив їх, як знадвору, мов нестримний вихор, до кімнати влетіла якась жінка і впала мені на груди, наче шукаючи в моїх обіймах захисту й порятунку. «Допоможіть мені!» — благали її заплакані й запухлі очі.

— Чоловіка мого вбили! — голосно зойкнула вона.

Першої миті жінка здалася мені дуже знайомою, немовби сьогодні я вже десь бачив її. Я напружив пам'ять, але нічого не зміг пригадати. Коли я відчиняв двері, щоб впустити її в кімнату, то, певно, під різким поривом вітру нараз відчинилися обидві стулки мого вікна, і занавіски зметнулися вгору, мов крила якогось великого птаха, що вдерся в мою напівтемну кімнату, наче якесь лихе передчуття. Знадвору долинало лопотіння дощу.

— Чоловіка мого вбили,— ледь чутно повторила жінка й затихла в моїх кволих обіймах. Була вона бліда мов полотно. Я злякався, по-

---

Перекладено за виданням: Паскал Гилевски. Адвокат.— Газета «Нова Македонија», 1981, 3 травня.

тихеньку відтяг її од дверей і опустив у крісло; вона не подавала ніяких ознак життя. Тепер я міг краще роздивитись її лице. І, хоч незнайомка була смертельно бліда, вона видалася мені досить вродливою; чарівна гостя ніби впала з неба на мій поріг серед глупої ночі й знепритомніла в моїх обіймах. Очі її були заплющені, і на білому обличчі лиш рожевіли уста. Обрис її губ був на диво гарний, і я не знаю, чому ті губи так вабили мене... А спробував намацати її пульс — нічого не почув,— тоді приклав свою закляклу долоню до її серця, тобто до її груді, але також нічого не відчув, крім того, що була вона ще тепла. Я подумав, що жінка, очевидно, просто знепритомніла, і, зручніше вмощуючи її в кріслі, раптом помітив на її тендітній білій шиї темні плями — сліди чиїхось пальців. Мабуть, хтось душив її! І, наче блискавка, мені сяйнула думка: певно, то були сліди пальців її чоловіка! Застукавши її з коханцем, він почав душити жінку — адже вона прибігла до мене в самій чорній нічній сорочці з гарним мереживом над білими округлими колінями та в якійсь легенькій накидці. Очевидно, чоловік, не тямлячи себе з ревнощів, убив коханця, а може, той встиг накивати п'ятами, тоді чоловік почав душити дружину. Однак вона зуміла якось вирватися з його залізних ручиськ, що, мов лещата, стискали її шию, вхопила ніж, яким був убитий (а може, тільки наляканий) її коханець, і встромила його в груди ошелешеному чоловікові. Розшарпана, простоволоса, в нестямі, вибігла вона з хати й кинулася до мене шукати порятунку, вдерлася, наче вихор, у мою кімнату, впала, зомліла чи вже й мертва, в мої обійми.

Мабуть, це була жінка з нашого будинку, з якогось горішнього поверху, певно, я зустрічав її в ліфті або при вході чи виході з будинку, бо чомусь здалась вона мені дуже знайомою.Навіть її мереживна чорна комбінація видалася мені знайомою, але я зразу ж згадав, що таких комбінацій є багато. Я спробував був привести жінку до притомності, та це виявилося марним. Занавіски у відчиненому вікні все ще лопотіли, мов крила хижого птаха. Дощ надворі лив, наче струмінь з крана, який я неспроможний був зупинити. Я не міг повірити, що все це правда, але мусив. Мені вже було ясно, що жінка мертва. Вона не дихала, не ворушилася. Єдине, що в ній лишалося незмінним, то це її сліпуча врода, яка так лякала мене.

Що ж мені тепер робити з оцим таємничим трупом? — гарячково міркував я. Викинути його з вікна просто на вулицю, і ніхто мене ні в чому не запідозрить. Хоч жінка й виявиться моєю знайомою, я насправді не знав її. Мені випадково спав на думку юридичний вираз де-факто, і я вже уявив себе на лаві підсудних, уявив, що мене судять за це загадкове вбивство. Суддя з підозрою зиркає на мене крізь блискучі скельця окулярів, а я бороню сам себе, бо я ж таки адвокат! Я переконаний у своїй цілковитій непричетності до цього вбивства, мій зв'язок з цим злочином цілком випадковий. Все це я пояснюю протягом кількох годин, але ніхто мені не вірить, навіть мій найкращий приятель і колега — адвокат Б. І враз в моєму мозкові спалахнула рятівна думка — я згадав про свого приятеля Б. Я дивився на непорушну жінку й думав, що тільки він, адвокат Б., неперевершений оборонець (тепер я визнаю це),— бувало, я заздрив йому, а, правду кажучи, підсвідомо навіть ненавидів його,— лише він міг врятувати мене з цієї халепи, в яку я так наївно й так необачно вскочив. Я мерщій вибіг з квартири, залишивши труп у своїй кімнаті, й майнув до свого приятеля-колеги. Прибіг до його дверей, подзвонив — ніхто не відповідає. Я подзвонив іще — знову нікого. А мені ж дорога кожна мить! Невже він так міцно спить, біс йому в ребро! Ліворуч од дверей я помітив вузеньке віконце. Відчинив його. Надворі все ще періщив дощ. Нараз спалахнула блискавка, і я побачив, що з того вузенького віконця можна стрибнути на веранду, а звідти вже легко дістатися до кімнати. Я так і зробив. Дощ освіжив мене, і я трохи отямився, хоч голова моя розколювалась від болю і з неї наче аж пара здіймалася. Вікно робочого кабінету мого приятеля,

на мій подив, виявилося відчиненим. Він, певно, спав так міцно, що не чув навіть шуму дощу й громовиці. Я вліз у вікно. Засвітив настільну лампу. Приятель мій спав у кріслі. Я наблизився до нього і аж сахнувся. Протер очі — бува, чи не сплю і я. На шиї в нього я помітив такі ж синці, як і на шиї в жінки, що так нагло вдерлася до моєї хати. Я взяв його руку, помацав пульс — не чути, серце наче не б'ється. Я трусонув його — даремно. Ще дужче, ще відчайдушніше почав трусити його, так, що й сам почав тремтіти, і ось вже наче й не я, а він судорожно стискає мені руку й без упину трясе її...

Я прокинувся весь мокрий від поту. Наче оце побував під дощем. «Але що сталося з тобою? — тривожно запитує мій приятель.— Ми розмовляли про той випадок з убивством чоловіка, коли ти почав щось бурмотіти й раптом заснув. Я думав, ти й справді спиш, аж ти мариш. Бурмочеш якісь незрозумілі слова, весь спітнів... Потім наче став душити сам себе й задихатися — певно, дуже стомився. Ану ж бо, роздягайся,— каже,— лягай у ліжко. А я ще трохи попрацюю над оцією історією»,— і відійшов до свого столу. Вікно було справді відчинене, але птахи-занавіски не злітали так зловісно, як уві сні. Надворі вже не було дощу. До кімнати вливалася приємна прохолода й свіжість. А я вже наче в якомусь іншому місці.

І саме в цю мить мене щось мовби вкололо, мені стало моторошно, я підхопився з місця й замість того, щоб піти до ліжка, як пропонував мій приятель, вискочив надвір і, гнаний якоюсь неясною підозрою, безтямно кинувся бігти вулицею додому. В глухій безлюдній вулиці мої кроки лунко гупали, ніби чужі. Я біг, наче хтось гнався за мною. Мені здавалося, що я не біжу, а тільки перебираю ногами на одному й тому самому місці, як то часто буває уві сні. Врешті я весь напружився, зібрав усі сили й помчав ще швидше. Прибіг додому, відчинив двері й кинувся в дитячу кімнату. Діти мої спокійно спали. Ковдра рівномірно піднімалася й опускалася у них на грудях. Тоді я метнувся до нашої спальні. Дружина моя спала розкрита, в чорній мереживній сорочці. Не дихаючи, мокрий від поту, я нахилився над її вродливим личком. І враз в очах мені потьмарилося від жаху: на її тендітній, молочно-білій шиї, яку я безліч разів цілував, я помітив темні сліди від пальців. «Я вбив свою дружину!» — з жахом подумав я, і наче блискавка розколола мені мозок. Наче страшний, руйнівний землетрус хитнув усю мою хату, потім мене оглушив страхітливий брязкіт розбитого скла. Я розплющив очі. І тоді вже по-справжньому прокинувся.

Дружина моя схилилася наді мною.

— Що з тобою було цієї ночі? Ніби щось тебе переслідувало без кінця, а ти весь час біг і біг...— мовила вона заклопотано, потім встала, підняла жалюзі, відчинила вікно, і занавіски метнулись надвір, наче крила якогось кошмарного птаха, що притьмом вилетів з кімнати. Довкола одразу ж стало спокійно й тихо. Я полегшено зітхнув і всміхнувся від думки, що все це мені лише привиділось уві сні.

Тоді, пронизуючи серце, різонув мені слух різкий дзвінок у передпокої.

— Вставай,— гукнула до мене дружина.— То, напевно, прийшла ота жінка...

Коле Чашуле

КОНСУЛОВА НІЧ

До пізніх телефонних дзвінків ми тут не звикли. Консульство вночі не працювало, і в ньому не було чергового. Тому я здивувався, коли Дороті, дівчина, яка працювала в нас, увійшла до зали й пошепки, щоб не чули діти, сказала:

— Вас просять з поліції.

Дзвонив шеф відділення в питаннях самогубств місцевої поліції Том Петерсон.

Вибачившись, що турбує так пізно, Петерсон пояснив, що поліцейський патруль у південній частині міста в одному семиповерховому будинку на горищі вийняв із зашморга якогось самогубця без документів. Він сказав мені, що самогубця одвезли до лікарні Сен Джон, де лікарі намагаються щось зробити, оскільки той був ще теплий, коли його зняли з мотузка, але що сам він, Петерсон, не вірить в успіх. Під кінець він попросив негайно прислати когось із консульства, щоб встановити з ним, Петерсоном, контакт і домовитися про те, що робити далі.

— Є всі підстави вважати, що це хтось із ваших, тому я й дозволив собі потурбувати вас,— сказав він.

Було вже пізно кликати когось іншого, тому я вирішив поїхати сам. Лікарня Сен Джон містилася в протилежному кінці міста. Дорога туди забрала в мене більше, ніж півгодини, незважаючи на те, що їхав я досить швидко.

Була північ. Накрапав дощ. Порожніми слизькими вулицями гуляв досить сильний вітер.

Перед входом до лікарні мене зустрів сам Петерсон. Очевидно, йому повідомили про мій від'їзд.

— Шкодую,— сказав він.— Цього разу, на жаль, нам не пощастило. Чоловік той помер.

Ми увійшли до якоїсь кімнати. В обличчя нам війнуло застоялим лікарняним духом.

Петерсон замовив дві чашки кави.

— Ви, європейці...— сказав він мені, коли ми залишилися самі.— Ви, європейці, маєте, крім усього іншого, й винятковий дар звільнятися від усякого свого непотребу. По-перше, ви вигадали собі, а потім відкрили Америку; далі вирядили в неї наших пращурів, а самі залишилися жити в мирі й спокої, принаймні на якесь одне чи два десятиріччя. Коли ж остаточно заволоділи Америкою, то вигадали війни. І використовуєте їх майстерно, та ще й у подвійному плані: в санітарному, щоб звільнитися від усякого непотребу, а потім, як привід, щоб нам сюди, у вигляді політичної еміграції, спроваджувати все, що вам ускладнює життя там, в Європі. А краще було б, коли б усе те лишилось там, де воно народилося.

Я не відповів йому.

Петерсонові хотілося побалакати, він ладен був говорити без угаву і тільки й боявся, щоб я не перебив його.

Перекладено за виданням: Коле Чашуле. Проза. — Скопје: Мисла, 1968.

Коле Чашуле (нар. 1921 р.) — македонський письменник. В Белградському університеті вивчав медицину. Учасник Народно-визвольної війни. Багато років працював на дипломатичній роботі.

Перу К. Чашуле належать численні збірки оповідань, багато драматургічних творів, що йшли на сценах багатьох македонських театрів. У 1971 році надрукував роман «Простум», а потім ряд інших прозових і драматургічних творів.

Українською мовою друкувався в журналі «Всесвіт» та в збірці «Македонська новела» (1972).

Отже, він усміхнувся й провадив далі:

— Лише в підопічні мені райони, тобто в місто та його околиці, ви відрядили не мало не багато — цілу дивізію, одинадцять тисяч четників, близько двох тисяч усташів, отже, не буває дня, щоб не йшлося про бійку, різанину, насильство, гвалтування чи проституцію, про спекуляцію наркотиками, пограбування чи щось іще. Ну, хай ніж і кинджал — це, так би мовити, ваша спеціальність. Але звідки у вас, чорт забирай, такий хист у справах, в яких ми ще вчора вважалися визнаними майстрами? Сподіваюся, ви читаєте газети. Вам би належало це робити хоча б із службового обов'язку, чи не так?

— Я їх читаю,— відповів я.

— Звичайно,— не вмовкав Петерсон.— Переглядаєте принаймні перші сторінки?

Я не відповів йому, хоч розумів, на що він натякає.

— Десь із місяць тому в іншому місці, трохи на північ звідси, судили й повісили якогось четника,— він зарізав свою хазяйку, з якою жив. Ця історія здавалася просто неймовірною людям, котрі не знали отих ваших одинадцяти тисяч. А було так. Четник спершу найняв у тої господині помешкання, потім перебрався до неї в кімнату й жив отак, ніде не працюючи, в неї на утриманні, так би мовити. Жили вони тихо й мирно, дехто з сусідів навіть заздрили їм. І от одного дня, без будь-якої видимої причини четник несподівано для всіх зарізав свою господиню й коханку.

Його знайшли через три дні після того, як це сталося: сидів біля своєї жертви, обнявши її, і плакав. Коли ж убивцю запитали, навіщо він це зробив, то почули у відповідь:

— Бо любив її.

Лише згодом лікарі-психіатри зуміли якось там пояснити, що й до чого.

— Останнім часом,— заявив четник,— я став відчувати, що моя рука слабшає і що я скоро не буду здатний порішити жінку. Ну, а це було б жахливо, чи не так? Я злякався цього, тому взяв і зарізав її...

На суді четник весь час мовчав, поводився так, наче все те його не стосується. Коли ж його вели на страту, він попросив дозволу взяти з собою фотокартку тієї жінки. З тією фотокарткою його й повісили.

А коли перед стратою його запитали, чи жалкує, що вмирає таким молодим, він відповів:

— Ні. Єдине, за чим жалкую, то це за тим, що ніхто мене так і не зрозумів...

Через два тижні після його страти троє інших четників зламали замок у сербській православній церкві й викрали звідти три ікони.

Тієї ж ночі вони залізли в квартиру до одного з переселенців, підкинули йому ті ікони, а рано-вранці з'явилися під виглядом агентів поліції, вчинили у квартирі обшук і, звичайно ж, знайшли ті викрадені ікони.

Зовсім розгубившись, чоловік, якому було підкинуто ті ікони, погодився заплатити їм, щоб вони мовчали. Він розпродав усе, що мав у своєму домі, аби тільки уникнути розголосу.

Все розкрилося, коли одного дня перед церквою знайшли труп того чоловіка. Він наклав на себе руки. З листа, якого він перед тим надіслав голові церковної управи, дізналися, як було насправді і що стало причиною його самогубства.

Грабіжники в усьому призналися. Їх судили, але ж це вже не могло повернути життя тому чоловікові...

Петерсон розповів мені й про інші, недавні події.

Четверо четників пиячили в одній з пивниць на березі озера. Слово за словом, і засперечалися з приводу того, чи зможуть вони зупинити нічний експрес, який іде на північ. Навіть побились об заклад на дві дюжини пива.

Взяли одного свідка й рушили до залізниці. Залишили свідка із закладеними грошима біля залізниці, а самі полягали між шпалами. Йшлося, крім усього іншого, й про те, яку силу мають гальма експреса, чи встигне машиніст загальмувати, коли побачить людей на колії, чи ні.

Машиніст побачив їх, але тоді, коли було вже пізно.

— Я особисто допитував свідка,— сказав мені Петерсон.— Уявляєте собі, коли я нагримав на нього за те, що він вчинив зі своїми друзями, він глянув на мене й мовив: «Мені шкода вас. Ви зовсім не маєте почуття гумору». І я запевняю вас,— провадив далі Петерсон,— що того вечора я й справді не мав почуття гумору....

...Ми зайшли з Петерсоном до моргу, підійшли до одного з столів і побачили посиніле обличчя, запалі очі, щоки, неголені два, а може, три дні, і шрам від ножа над правим оком.

Обличчя нічого мені не говорило. Одяг також.

Я висловив сумнів, що самогубця взагалі югослав.

Петерсон усміхнувся і, коли ми вийшли з моргу, показав мені клаптик паперу:

— Ось це ми знайшли у нього в руці. Затиснув його так, що ми ледве витягли.

Я взяв той клаптик паперу.

То була листівка. Листівка, написана кирилицею, сербською мовою. «Зустрінемо владику Миколая, свиню й сифілітика!» — було написано на тому папірці. І більше нічого.

Незабаром ми з Петерсоном попрощалися. Він сказав, що дуже втомився, що йому все це до біса набридло і що він закриє справу самогубця, бо тут йдеться про самогубство справжнє, а не інспіроване.

— Бо оце друге,— пояснив мені Петерсон на прощання,— могло б завести нас дуже далеко...

Я поїхав додому. Я теж почував себе вкрай виснаженим і втомленим. Та, звертаючи з бульвару Монтерей, я змушений був зупинитися. Десь попереду зіткнулися дві автомашини, й шосе перекрили. Біля місця аварії метушились поліцейські, раз у раз зблискували репортерські бліци.

Один з репортерів, що виліз із натовпу, вилаявся:

— До бісової мами, геть увесь забруднився. Там якась мішанина з м'яса й заліза. Тепер, щоб почистити одяг, доведеться платити більше, ніж я тут зароблю.

Я спробував повернутись.

Регулювальник, що стояв на розі вулиць, пустив мене назад лише після довгих умовлянь. Вибираючись з «пробки», я подумав, що мої домашні вже непокояться, що мене досі немає, і вирішив подзвонити.

Десь поблизу був ресторан «Том із Арпіно». Я знав, що він відчинений цілу ніч, і рушив туди, щоб зателефонувати додому.

Том помітив мене вже тоді, коли я виходив з кабіни. Він помахав мені рукою, показав на свій столик у кутку ресторанної зали,— мовляв, зачекай. Я сів.

За кілька хвилин дівчина принесла мені запашну гарячу каву й вергунець. Я дивився на Тома.

Він встигав усюди.

Я знав, що кожний рух його озивається болем у набряклих ногах і що він ледве діждеться, поки ресторан спорожніє і можна буде піти й попарити їх у теплій солоній воді, яка завжди стояла у нього під столом. Той стіл відгородили так, щоб не видно було, що робиться з того боку, де сидить Том.

Я тоді багато про що згадав, згадав і про нашу першу зустріч із Томом.

Відзначався чийсь день народження. Серед запрошених був і я. Ми сиділи в садку перед будинком, коли з'явився Том. Приїхав він у «б'юїку» останньої моделі і ніяк не міг поставити машину. Автомобіль

не хотів коритися йому, підскакував, повертав не туди, куди слід, двічі мало не налетів на вже припарковані чужі машини.

Нарешті вийшов якийсь хлопець і взяв у Тома ключі. За мить приборканий «б'юїк» стояв на належному місці.

Вдруге, вже десь пізніше, коли я нагадав про «б'юїк», Том усміхнувся й пояснив мені:

— Е, любий консуле, видно, що ти не тутешній. Справа зовсім не в тому, як я їздитиму, то пусте. Треба вміти правильно поставити машину, от що головне. Та мене те не дуже турбує, бо їжджу я в неділю і в свята від церкви додому, і від дому до церкви. Ну, хіба ще вряди-годи до когось на іменини.

— Навіщо ж тобі отакий ненажера? — запитав я.

— Навіщо? — здивувався Том.— Як-то навіщо? А як же тоді люди дізнаються, хто я і скільки заробляю? Е, мій консуле, в тім то й річ...

В голосі його звучали іронія й смуток.

— Автомобіль, мій консуле, тут для тебе все. Ну, як от у вас там посвідчення чи паспорт. Коли б хто захотів, то як би він зміг розповісти про моє життя? От, скажімо, був собі якийсь Траян Христов у Арпіно. Щойно підріс, рушив той Траян до Америки. Дістався до неї й перетворився на Тома, бо старшому серед каменярів, з якими Траян рубав камінь, і всім іншим незвично було вимовляти ім'я Траян, тому й перехрестили Траяна на Тома. Потім, мій консуле, той самий Том дістав і прізвисько. Спершу був, скажімо, Том Форд, потім Том Шевроле, далі Том Меркурі, а тепер ось — Том Б'юїк. Второпав?

Він усміхнувся й вів далі:

— Том Форд кинув працю на дорогах і став компаньйоном в одному ресторані. Компаньйон вніс потрібні гроші, а Том — фізичну силу. Том Шевроле відкупив ресторан у компаньйона й став сам собі господарем. Том Меркурі переселився з Триніти й придбав собі будинок у північній частині міста, де жили канадські поселенці. Потім купив оцей ресторан, а старий продав. А оце купив іще три місця — вирішив, що треба стати Томом Б'юїком. І став. Отак воно, мій консуле, тут по автомобілю можна оцінити всю людину. Можна прочитати всю її історію.

Пізніше, коли ми стали приятелями, Том поставив мені навіть умови:

— Значить, консуле, я і ти, віднині й надалі не говоритимемо про політику, гаразд? Ти не кликатимеш мене до консульства, не присилатимеш мені книжок, зате, коли твоє серце відчує потребу в дружній розмові, я завжди до твоїх послуг. Але розмовлятимемо ми тільки за оцим столом.

Я сказав, що розумію його.

— Розумієш, розумієш,— відповів він.— Ну яка то буде дружба, якщо після кожного твого приходу сюди або мого до тебе я змушений буду проводити якусь годину чи дві з тутешньою поліцією? Адже ніхто не знатиме, що ти мені казав, ніхто не знатиме, що я казав тобі. А так, отут, за цим моїм столом, усе дуже просто. Я нічого не повинен буду розповідати їм, хай приходять і слухають самі. І не повинен буду крутитися біля них і задарма їх годувати, покинувши свою роботу. І все це, мій любий консуле, гроші. А коли між друзями постають гроші, то тут уже й дружбі кінець.

Я вислухав Тома, перестав посилати йому книжки і майже перестав навідуватись до ресторану. А якщо й навідувався, то сідав до його столика.

Отак і нині. Ресторан потроху порожнів. Тих гостей, що залишилися, обслуговувала дівчина, а Том підійшов до мене.

Я розповів йому про пригоду з самогубцем. Він довго мовчав, потім відчинив касу й почав лічити денну виручку. Я подумав, що він не хоче розмовляти, й хотів уже підвестися й піти. Але він, мовби вгадавши мій намір, обернувся до мене й заговорив.

— Під час великої кризи,— сказав він,— повісився мій товариш. Ми з ним разом приїхали сюди. Там, вдома, він був учителем. Коли приїхали сюди, криза позбавила нас роботи. Ми переїжджали з міста в місто, із Стілтона в Кент, а з Кента в Акрон, з Акрона в Гері, з Гері в Чікаго, з Чікаго в Детройт... Никали по смітниках у пошуках чогось їстівного. Найгірше випало нам у Детройті. Ціла, вважай, армія таких, як ми, пройшла перед нами по смітниках, і тому після тижневого голодування ми вирішили податись на північ, у прерії, в життєдайні краї, сподіваючись, що там, нарешті, нам пощастить. Та коли ми з учителем уже вийшли з міста, між нами виникла суперечка, а тоді й бійка. Ми лежали біля залізниці, коли пройшов пасажирський поїзд. З поїзда хтось викинув залишки їжі — кілька шматочків хліба і шкоринку з сиру, тонюсіньку, як цигарковий папір. Учитель повалив мене, притис до землі,— я тоді зовсім був охляв,— і забрав собі оту їжу. Я дивився, як він їсть, і плакав. Я не мав сили, щоб відняти щось у нього, і ходив за ним слідом, як пес. Куди він — туди і я. Він не проганяв мене, але й не розмовляв зі мною. Бувало, знайде залишки їжі, викинуті з поїзда, візьме їх і стоїть мовчки... Я більше не кидався зопалу відбивати той убогий харч. А одного ранку, коли йшов дощ, як ото вчора, я знайшов його мертвим. Він прив'язав мотузку до колії на мосту, зробив зашморг, накинув собі на шию й повісився.

Том замовк.

Долічивши гроші, він поклав їх знову в касу, ковтнув холодної кави, що стояла перед ним, і лише тоді повів далі:

— Уранці я поховав його на смітнику, бо не мав сили тягти до цвинтаря. І поліції не хотів заявляти. А пальто його я вирішив узяти собі — воно було краще за моє, а наближалася зима! В кишені того пальта я знайшов вирізку з газети. В ній було написано нашими, кирилівськими літерами: «Смерть або свобода!» Весь інший текст стерся й прочитати його було неможливо. І лиш тоді, дивлячись у зім'ятий клаптик паперу, я згадав, що навіть не знаю його прізвища — і це після семи років наших спільних мандрів! Я обшукав ще раз його кишені, але нічого більше не знайшов.

Перед тим, як вилізти з нашої нори, де ми ховались од вітру тої ночі, він обернувся до мене, трохи помовчав, тоді подивився мені в очі й сказав: «Удома ми хоч вмираємо як люди».

Тієї ночі він повісився. Ну, а через кілька років, коли минула криза і я вже якось тут влаштувався, то дізнався від новоприбулих моїх земляків, що там, вдома, він був відомим ученим...

Перед рестораном Тома зупинився автобус. З нього висипали люди. Том підхопився й почав взувати черевики.

Підвівся і я.

Том приязно глянув на мене, підморгнув і поляскав мене по плечу:

— Отак воно, любий консуле. Тобі все те, що я розповів про наше життя тут, здається чимось неймовірним, адже так? — І, поспішаючи до гостей, що вже прямували до ресторану, кинув мені:

— Тож не забудь приїхати до мене в неділю. Мені приженуть новий «лінкольн». Весь автоматичний. Тільки свисни йому — він сам рушить з місця, сам під'їде, сам знайде собі стоянку й зупиниться, га? Вигадали його, собаки, мовби спеціально для таких людей, як я!

Я вийшов і попростував додому. На сході вже пробивалась зоря. Осіння, сіра, по-зимовому холодна.

Ніч потроху розчинялася в ній...

Упорядкував і переклав з македонської
Андрій ЛИСЕНКО

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

«ЩОБ ПОКІНЧИТИ З ВІЙНОЮ...»

Творчість Макса Вальтера Шульца

Творчий доробок Макса Вальтера Шульца за обсягом порівняно невеликий: за два десятиліття письменник опублікував два романи, дві повісті, близько двох десятків оповідань у періодиці, а також два збірники літературно-критичних статей і есе. Проте місце, яке Шульц посідає в літературі своєї країни — Німецької Демократичної Республіки, справді вагоме. Його твори постійно перебувають у центрі уваги читачів і критики, жваво обговорюються. Це пояснюється, очевидно, тим, що книжки Шульца позначені прагненням до широкого охоплення дійсності, до її філософського осмислення, до вирішення проблем загальнонаціональної значимості. В них виразно проступає бажання автора співвідносити індивідуальну долю героїв з історичними процесами.

Шульц народився 1921 року в містечку Шейбенберг, що в Рудних горах, у родині дрібного службовця. Він належить до покоління, дитинство і юність якого припали на роки фашизму і другої світової війни. Після закінчення школи його мобілізували до гітлерівської армії. За словами самого письменника, «в останні місяці війни в нього вперше виникли антифашистські настрої, але тільки після війни ці настрої обернулися свідомим антифашизмом». Повернувшись з війни додому, Шульц якийсь час був робітником, вивчав педагогіку й сім років учителював, потім навчався в лейпцігському Літературному інституті ім. Й. Бехера, професором і ректором якого він є нині.

Перший великий твір Шульца — роман «Ми не порох, що летить за вітром» (1962) — не випадково написаний на поширену в літературі НДР тему «розрахунку з минулим». До неї звертались передовсім ті митці — Ф. Фюман, В. Нойгауз, Д. Нолль — котрі, як і Шульц, брали участь у минулій війні як солдати вермахту. Їхні книжки мають, як правило, автобіографічний характер і зображають болісний, суперечливий процес переоцінки цінностей. На думку радянського літературознавця Є. Кніпович, роман Шульца «найширший і найоб'єктивніший з усіх, присвячених воєнній темі і написаних учасниками війни».

У романі «Ми не порох, що летить за вітром» читач не знайде докладних описів баталій чи жахів війни. Буржуазна школа, перетворена на придаток гітлерюгенд, де німецькі юнаки набувають «войовничих якостей», морально-духовний занепад злочинно зорієнтованого покоління — все це теж здебільшого не зображається прямо, а зринає вже як спогад персонажів і самого автора. Сама війна ніби й не цікавить Шульца. В романі осмислюються шляхи історичного розвитку німецького народу, переглядаються духовні і культурні цінності. Інтелектуальна насиченість оповіді (вона характерна не тільки для цього роману, а й для всієї творчості письменника) дає підстави говорити про вплив на Шульца прози Т. Манна.

Дія роману починається наприкінці війни і охоплює кілька повоєнних місяців, відбуваючись то в розташуванні німецької зенітної батареї, то в зайнятому американцями селі, то в таборі для військовополонених на заході країни, то в містечку Рейффенберг на сході, де утверджується нова народна влада й здійснюються демократичні перетворення. Масштабність, епічність поєднується в творі з глибоким проникненням у індивідуальну психологію героїв — а їх тут кілька десятків. Головний з них — виходець з робітничого середовища Руді Хагедорн, але в центрі уваги письменника перебувають ще троє представників молодого покоління німців, на долі яких так чи інакше позначилася війна: син аптекаря Армін Залігер, племінниця колишнього ректора гімназії Лея Фюслер і колишня наймичка Хільда Паніц. Послідовно, через увесь роман простежує Шульц шляхи цих друзів дитинства і юності.

Раніше, ще гімназистами, Руді й Армін закохалися у Лею. Їх не зупинила й заборона нового, «наскрізь коричневого» ректора підтримувати стосунки з цією «особою не зовсім арійського походження». Та поки мрійливий Хагедорн писав Леї листи, спритний Залігер втерся в довір'я до старого Фюслера, таємно зустрічався з Леєю і став її нареченим. Проте пізніше покинув її, бо одруження з нею завадило б його офіцерській кар'єрі. Тоді як Хагедорн поклявся собі вбити Залігера за зраду в дружбі й коханні. А буквально в останні дні війни Залігер доніс у гестапо на комуніста Фольмера: той радив йому без бою здати батарею, якою він командував, і уникнути кровопролиття. Підлість своїх вчинків Залігер намагався виправдати де-

магогічними мудруваннями про відносність усіх цінностей світу.

На противагу Залігеру, Хагедорн прагне до ясності в будь-якій життєвій ситуації. Але не завжди йому випадає досягти її, не завжди вона дається йому безболісно.

Образ Руді Хагедорна (як і професора Фюслера) ілюструє і «практичне безсилля книжного гуманізму». Руді рано прилучився до класичної літератури в її специфічному німецькому варіанті — величної у своїх устремліннях і абсолютно безпорадної в зіткненні з реальним світом. Це спричинилося до роздвоєння його особистості. Не зумівши захистити Лею, він добровільно вступив до армії. Роки війни перетворили його на ландскнехта, помисли якого не йдуть далі врятування власного життя. Його душа затяглася «мозолястою шкірою», він, як каже Хільда, ««заморозив» своє серце. Розмірковуючи над усім, що сталося, Руді усвідомлює: «Моє життя зовсім не моє. Воно ніби віддане в оренду. Та, вражений апатією, він не має сили стати його господарем. А дізнавшись від Залігера, що Лея загинула в концтаборі, схиляється до внутрішнього примирення з ним. І вже тоді, коли стало ясно, що поразка гітлерівської Німеччини неминуча, Руді, підкоряючись скоріше якомусь імпульсові, а не свідомому рішенню, дезертирує з армії.

На якийсь час опорою для Хагедорна стає Хільда, з якою він познайомився під час нальоту американської авіації. Вона менше від інших молодих героїв морально скалічена фашизмом. Що ж до Руді, то, коли він разом з Хільдою повертається до свого рідного Рейффенберга, в голові у нього панує повне сум'яття. Він з підозрою ставиться до будь-якої політичної і громадської діяльності. Зустрічі й розмови з новим бургомістром міста Ернстом Ротлуфом, завідуючою шкільним відділом Ельзою Поль, з тіткою Анною Цінграфе — людьми, що загартувались у запеклій боротьбі з фашизмом, а тепер віддають себе будівництву нового життя,— не повертають йому душевної рівноваги. А тут ще Руді дізнається, що Лея жива і його знову тягне до неї.

Тільки завдяки випадку Лея не загинула в концтаборі, куди потрапила за «саботаж» і «песимістичні висловлювання». Додому вона повернулась фізично й морально надломленою.

Якщо погляди Леї — результат деформуючого впливу на людську особистість фашистської практики, то філософія ван Будена, її батька, який залишив Німеччину після приходу нацистів до влади, а тепер повернувся, має під собою «теоретичну основу» — екзистенціалізм. На думку ван Будена, стоїчно приймаючи удар долі, людина по-справжньому пізнає навколишній світ. Він вважає, що лишитись самим собою, бути незалежним можна, лише відгородившись від будь-яких суспільних проблем.

Позиції Леї та ван Будена в чомусь збігаються, хоч і склалися на різній основі. Їхнім опонентом у романі є чеський комуніст, учасник антифашистського Опору Ярослав Хладек, який відстоює марксистські погляди на історію, особистість і суспільство. Хладек — і разом з ним автор — чітко розмежовує добро і зло, показуючи на конкретних прикладах, як звеличує людину боротьба, спрямована на приборкання зла, і яким лихом може обернутися пасивність.

Слова Хладека імпонують Руді, готуючи в ньому внутрішній переворот, який відбувається, щоправда, не одразу.

Не знайшовши шляху до Леї, яка живе в розладі з собою і цілим світом, Руді вирішив податися світ за очі, щоб «скласти голову під безжальним сонцем чужини». На вокзалі він стає свідком нападу банди «вервольфа» на групу антифашистської молоді, вступає в боротьбу й допомагає затримати злочинця. Пізніше бандити помстилися йому, тяжко його поранивши. В лікарні Руді повільно одужує — фізично і морально.

Так після довгих блукань починається нове життя героя твору. Ентузіазм Ротлуфа, Ельзи Поль та інших людей, які сміливо беруться вирішувати складні завдання, захоплює і Руді. Дається взнаки і його «робітнича закваска», здорове начало людини з народу. Переборовши свої сумніви й упередження, він зрештою приймає пропозицію стати шкільним учителем і виходить на шлях, що приведе його в лави свідомих будівників соціалістичного суспільства.

На останній сторінці роману «Ми не порох, що летить за вітром» було зазначено: кінець першої книги. Про роботу над продовженням Шульц оголосив наприкінці 1963 року, і невдовзі в періодиці з'явилися невеликі уривки з нового твору, та весь він побачив світ лише через десять років під назвою «Триптих з сімома мостами» (1974). Кілька разів Шульц змінював концепцію і структуру твору, аж поки знайшов остаточний його варіант. Він то намагався поставити в центрі розповіді представників молодого покоління — дітей Руді Хагедорна, за віком майже таких, якими були герої першого роману, то зібрати героїв першої книги разом під час традиційної зустрічі випускників школи і потім ретроспективно відтворити їхні повоєнні життєві шляхи. Переконавшись, що продовження неможливе у формі послідовної, хронологічної розповіді, Шульц напружено шукав якийсь новий конфлікт, що став би організуючим началом твору й водночас — «пробним каменем для героїв, змусив би їх виявити всю людську і громадську сутність. Таким «пробним каменем» стають події серпня 1968 року в Чехословаччині, ті сповнені внутрішнього драматизму дні, коли соціалістичні країни виконали свій інтернаціональний обов'язок перед народом братньої країни, захистивши соціалістичний лад.

Прагнення автора осягти сутність руху історії, діалектику її розвитку позначилося на побудові роману, що, як і попередній, живе внутрішньою напругою. Зусилля письменника спрямоване не на розгортання сюжетних ліній, а на розкриття складного внутрішнього світу героїв, які відчувають настійну потребу осмислити себе в контексті історичних подій. Саме цим зайняті доктор філософії, розважливий, але й трохи самовпевнений, прямолінійний Руді Хагедорн і вчителька російської мови Лея, яка сприймає світ переважно почуттями, «думає серцем». Минуло вже двадцять років, відколи вони одружені, та їхнє кохання не

стерло відмінностей у їхніх характерах, а тому їм знову й знову доводиться знаходити шлях одне до одного. І тепер, коли вони опинилися в складній історичній ситуації, їм належить своїми рішеннями й діями довести, що вони — справжні патріоти й інтернаціоналісти.

З'єднавши минуле з сучасним, відзначивши головні віхи в розвитку своїх героїв, Шульц показав, як виросли і якими стали люди, що будують соціалізм у НДР.

«Триптих з сімома мостами» стоїть в одному ряду з книгами літератури НДР 60—70-х років — творами Кр. Вольф, Г. Канта, Е. Нойча та ін.,— в яких з нових позицій, з висоти сьогоднішніх соціальних здобутків розглядається важлива проблема взаємодії людини й суспільства, їх відповідальності одне перед одним. У цих творах ідеться вже не про вступ у світ соціалізму, на першому плані в них герой — суверенний член соціалістичного суспільства, який вирішує свої конфлікти й утверджується як особистість у нових випробуваннях наших днів.

Разом з тим «Триптих» засвідчив, що проблеми героїв, котрим судилося пройти через війну, питання «розрахунку з минулим», як і раніше, приваблюють письменника. Це знайшло своє підтвердження у подальших творах Шульца — повістях «Солдат і жінка» (1978) та «Льотчиця, або Закінчення німої легенди» (1981).

Якщо в «Триптиху» всезнаючий автор лише зрідка нагадував про себе, то в повісті «Солдат і жінка», дія якої відбувається під час війни в приволзькому степу, він присутній постійно. Більше того, у коротенькому останньому розділі, що є своєрідним епілогом, а також у передмові до радянського читача Шульц розкриває, як склався задум повісті з такою незвичайною фабулою. Поштовхом до її написання стала розповідь представниці «Інтуриста», яка, показуючи групі німців з НДР — до неї входив і Шульц — Волгоград і місця боїв за місто, згадала про російську жінку із спаленого села, яка вийшла заміж за німецького військовополоненого. Пізніше цей німець став радянським громадянином, живе з дружиною і дорослими вже дітьми неподалік від міста, працює в радгоспі. Використавши цю історію як каркас, Шульц багато чого домислив у ній і, за його свідченням, виклав її «вільно, не дошукуючись прототипів», розповів «усе так, як це могло б статися». Ситуація, яку змальовує письменник,— справді незвичайна, навіть умовна; Шульц прагне не зовнішньої правдоподібності, а достовірності в малюнках людських характерів.

Герой повісті, сорокарічний Мартін Редер, у минулому — сільськогосподарський робітник, тепер — військовополонений розбитої в Сталінградському котлі фашистської армії, у складі похоронної команди через кілька тижнів після запеклих боїв підбирає трупи німецьких солдатів. Біля одного пагорба він знаходить труп свого сина — у руці пістолет, скроня прострелена. І Мартін Редер, який перебуває в полоні старих уявлень, ховає пістолет під шинеллю, щоб потім, коли той відтане, переконатися, що його «хлопчик» тримався «героєм», бився до кінця, застреливши себе останньою кулею. Та приховану зброю виявив суворий російський старшина, і Редера розстріляли.

А втім, можливо, все було не так, розмірковує Шульц, а зовсім інакше. Можливо, старшина тільки інсценізував розстріл, залишивши Редера живим. Не з якоїсь особливої до нього симпатії, а бажаючи допомогти жінці — солдатській вдові, яка настирливо вимагала для себе коня — піднімати розорене господарство. Та кінь — державне майно, і віддати його старшина не міг; з військовополоненим у цьому відношенні було простіше. Жінка недарма вибрала Редера — мозолі на його руках виказували звиклу до праці людину.

Для жінок і дітей — нечисленного населення села — Редер був не абстрактним уособленням зла, а цілком конкретним його носієм, «фашистом». Їхнє ставлення до Редера виявилося, зокрема, і в тому, що йому не дозволяли залишатися в селі; за нічний притулок йому мав правити старий занедбаний сарай далеко в степу. Вдень Редер лагодив різноманітні сільськогосподарські будівлі, а ночами марно змагався з холодом і голодом; довгі безсонні години спонукали його до роздумів.

Колишній батрак Мартін Редер, на відміну від Руді Хагедорна та інших героїв Шульца, не здатний оперувати філософськими категоріями. І автор «допомагає» своєму героєві, який переживає глибоке моральне потрясіння,— доводить до логічних висновків ті здогадки, на які Редера наштовхує досвід сільського пролетаря.

Редер і раніше ніколи не підтримував нацистів, які асоціювалися в нього із старшим братом Карлом — «свинею», як незмінно називав його Редер. Проте він і не пробував з ним боротися, пристосовувався до обставин, сприймаючи все як вимушену необхідність. Війна не принесла йому нічого, крім лиха,— померла дружина, загинув син... Самогубство сина стає для Редера свого роду зламним моментом, і він починає дедалі виразніше розуміти облудність геббельсівської пропаганди. Пізніше Редер, «маленька людина», робить відкриття: «Генерали не зможуть розв'язати війну, якщо не знайдеться нікого для участі в ній».

Осмислюючи своє нове становище, Редер усвідомлює і справедливість спрямованого на нього гніву жителів зруйнованого війною села. А заразом і те, що йому випала щаслива нагода — справжній щедрий дарунок долі — чесною працею, бодай почасти загладити свою вину перед цими людьми, здобути їхнє довір'я. І Редер щиро прагне цього.

Поступово, повільно долаються бар'єри взаємного відчуження, відновлюються людські стосунки...

Повість «Льотчиця, або Закінчення німої легенди» якоюсь мірою — варіація «Солдата і жінки»: в її основі лежить історія взаємин радянської льотчиці й солдата вермахту. І тут, і там ідеться про те, як любов перемагає ненависть. А розповіддю про долю героя повісті Бенна Гельрігеля автор ще раз підтверджує закономірність тих складних, історично вагомих процесів, унаслідок яких на німецькій землі з'явилася нова людина — свідомий будівник соціалізму.

На противагу «Солдату і жінці», «Льот-

чиця» не обмежена лише подіями воєнного часу. Спогади про них зринають у пам'яті головного героя, котрому несподівано доводиться взяти участь у похоронах Люби, жінки, яка три десятиліття тому змусила його новими очима подивитися на життя. Сучасність цікавить письменника не менше, ніж минуле.

Часові площини перехрещуються, переплітаються, причому іноді досить примхливо, отож автор, мовби йдучи на допомогу читачеві, де-не-де вдається до вирізнення їх курсивом. Війна і мир постійно перебувають у повісті поруч.

Письменник незмінно залишається вірним своїй головній, вистражданій темі. В одному з своїх інтерв'ю, пояснюючи причини, що спонукали його знову звертатися до теми війни, Макс Вальтер Шульц зазначив: «У сучасному світі ми зіштовхуємося з силами, які протистоять волі народів до миру. Тому наша література не забуває про війну, тому вона невтомно бореться за поширення правди. Щоб покінчити з війною в реальному житті людей, література оживляє її в художніх творах. Вона активізує людське сумління».

Микола КУДІН

СУПЕРЕЧЛИВИЙ ОБРАЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ

(Американська культура 70-х років)

70-ті роки, як і будь-яке інше десятиліття, можна вимірювати і формально, за аркушами календаря, і за логікою подій. Так, календарні 70-ті почались для США з кривавих бомбардувань Камбоджі, а всередині країни — з розстрілу студентської демонстрації в Кентському університеті.

70-ті позначені першою в історії США відставкою президента, що сталася після викриття «уотергейтської афери» і військової поразки Америки у Південно-Східній Азії, яка закінчилася втечею збройних сил США із Сайгона в квітні 1975 року. Останнім за логікою аркушиком календаря сьомого десятиліття стало 12 грудня 1979 року, коли президент Картер у відповідь на миролюбні ініціативи Радянського Союзу та інших країн соціалізму виступив зі своїм п'ятирічним планом гонки озброєння, підштовхнувши світ до нової холодної війни.

Переживши безцільну смерть своїх синів за океаном, тяжкі удари по національному престижу, американці розгубились. Економічні спади, інфляції, зростання цін на товари першої потреби пробудили жах п'ятдесятирічної давності, що дрімав у пам'яті нації — жах небаченої кризи 1929 року. Капіталістичний оптимізм дав нову тріщину, і це змушені були визначити численні капітани буржуазної економіки.

Екрани кінотеатрів і телебачення заповнили фільми жахів і фільми-катастрофи. Диким і буйним цвітом розповзлась по країні порно-індустрія, американці ладні були бігати підтюпцем, танцювати до упаду в дискотеках, вірити в містичні вчення, аби тільки не дивитися в очі дійсності. Страх перед майбутнім призвів до щемливої ностальгії за «добрими давніми часами», породивши у мистецтві стиль «ретро». Синдром «ескапізму», прагнення втекти від дійсності стало одним із стійких етапів духовного життя минулого десятиліття.

Але фільми-катастрофи не заглушили страху перед реальними небезпеками, які підстерігали американців на вулицях; порнографія, як казав свого часу Едвард Олбі, була підміною реальних почуттів вигадками, інакше кажучи — підробкою. Біг підтюпцем по місту, де повітря отруєне індустрією, не очищає легені, виснажливий «біг» диско-музики, цієї пародії на справжнє чудо джазу, перетворився лише на уїк-ендову гарячку, а апофеозом містичної екзальтації стало масове самогубство послідовників Джеймса Джонса, коли 912 чоловік запили ціаністий калій прохолодним напоєм «кулейд» — цим символом процвітаючої пост-індустріальної споживацької Америки.

Статистика свідчить, що в минулому десятилітті американці читали, або принаймні купували, більше книжок, ніж раніше. А втім, як змушений визнати один з провідних американських літературно-критичних журалів «Нью-Йорк таймс бук рев'ю», серед книжок, що потрапили до списку бестселерів десятиліття, навряд чи знайдуться такі, про які можна буде почути через десять років, і вже, певна річ, навряд чи вони опиняться в списку тих книжок, які вивчатимуться у коледжах. Усе це — типові твори «масової» літератури. І в цьому розумінні література США відбила загальну для всієї художньої культури 70-х років тенденцію.

Так, на першому місці опинився «Хрещений батько» Маріо П'юзо. Книжка, щоправда, побачила світ у 1969 році, але за десять років було продано рекордну кількість примірників — 13,5 млн. Друге місце посів містичний роман Вільяма Плетті «Вигнання духів» (12 млн. прим.). На третьому місці — «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон» Річарда Баха (10 млн. прим.). Мелодраматична «Історія кохання» Еріка Сігала прилаштувалася на четвертому, а «Щелепи» Пітера Бенчлі — на п'ятому місці (9,5 млн. прим.). Характерно, що всі ці п'ять книжок лягли в основу касових голлівудських фільмів, завдяки чому в порядку

зворотного зв'язку зріс попит на літературне першоджерело.

У розряді документальної прози попит мали такі книжки, як «Зони ваших помилок» Уейна Дайфера, — твори з розряду посібників «як стати щасливим» (6 млн. прим.), «Радощі сексу» Алекса Комфорта — своєрідна технічна інструкція до інтимного життя (5 млн. прим.), популярно-соціологічний трактат А. Тоффлера «Шок перед майбутнім» і «Коріння» Алекса Хейлі.

Що ж до кінематографа, то тут також існують найрізноманітніші списки «найкращих фільмів» десятиліття. Іноді ці списки складаються за касовими показниками, про них регулярно повідомляє щотижнева газета «Верайєті». Існують й інші системи оцінок, які висуває той чи той експерт або журнал.

Так, «Тайм» запропонував свій список «найкращих фільмів» 70-х років. Судячи з нього, журнал хотів задовольнити смаки як своїх «високочолих» читачів, так і тих, на кого розраховані вироби «масової» культури.

Поряд з безумовно значними з погляду художніх і соціальних критеріїв, такими, як «П'ять музичних п'єс» Б. Рефелвона, «МЕШ» Р. Олтмена, «Американські написи» Д. Лукаса, «Хрещений батько,II» Ф. Копполи, «Пустища» Т. Маліка, в десятку найкращих фільмів включено відверто комерційну феєрію на космічні теми — еклектичний фільм Лукаса «Війна зірок», багату на красивості, демонстрацію костюмів та інтер'єрів XIX століття стрічку С. Кубріка «Баррі Ліндон» та ін.

Вироби «масової» культури завоювали ринок, формуючи смак і попит. Попит визначав дедалі більший потік творів, зроблених на потребу невибагливим смакам.

У міру того, як усе далі в минуле відходять 70-ті роки, на американських книжкових прилавках частіше з'являються праці, в яких робиться спроба визначити характер минулого десятиліття. Як основний принцип періодизації сучасної історії культури США в них висувається принцип поділу на десятиліття. «Клітинки десятиліття» виділяються як непов'язані між собою етапи розвитку: «процвітаюче» перше десятиліття — «доба регтайму», «веселі» 20-ті роки — «доба джазу», кризові 30-ті — «грозові», «червоні» і т. ін. Ця сама характеристика застосовується і до ближчого нам часу. Так, «тихі» 50-ті роки американська публіцистика охрестила десятиліттям «мовчазного» покоління, а «бурхливі 60-ті» — десятиліттям протесту.

Культурологічна література США поки що дає вкрай плутані й суперечливі оцінки 70-м рокам по всій палітрі, починаючи від апологетики і аж до цілковитого заперечення. У літературно-критичній літературі превалюють негативні оцінки. В статті «Хто стер 70-ті?» публіцист Говард Джанкер пише: «70-ті роки просто не існують. Вони позбавлені будь-яких особливостей і не викличуть у майбутньому ніякої ностальгії. Врешті-решт вони виявилися міфом: ми погодились не мати 70-х, тому що ми мали 60-ті. Надто багато надій розбилося. Надто багато людей було вбито, надто багато покалічено, надто багато хто пропав безвісти. Надто багато... Ми потребували перепочинку, часу, коли не буде ніяких визначень. І ми дістали все це у 70-х роках».

На думку Джанкера, культура 70-х років не дала Америці нічого нового. У цей час не з'явилося жодного митця, не було створено ніякого нового напрямку, якщо не рахувати ностальгічного повторення старих — рока, регтайму. Руху вперед не було, був тільки рух назад — до джерел, до того, що називалося часами «закону й порядку», до нормалізації. Колись американські історики твердили, що основу американського характеру виражають три «М»: migration (міграція), mobility (мобільність), movement (рух). — Тепер три «М», вважає Джанкер, означають: meditation (споглядальність), massage (масаж) і macrame (мережива). Аналізуючи всі аспекти американської культури 70-х років, Джанкер доходить висновку, що в історії американської культури 70-ті роки, по суті, — порожні сторінки.

Аналогічну точку зору розвиває і Д. Кролл у своїй статті «70-ті: культура стає популярною», де він прагне довести, що панорама культури 70-х років нагадує грандіозний базар, на якому кожен може купити все що завгодно, і на якому «високе» і «низьке» мистецтво асимілюються: «У 70-х роках оголошення «Розпродаж» можна побачити на мистецтві високому й низькому».

Ніби підсумовуючи явища, що призвели націю до духовного стану, характерного для 70-х років, винахідливий на яскраві епітети американський письменник і публіцист Том Вулф назвав їх «я-десятиліттям», тим самим констатуючи зростання агресивного нарцисизму в країні. «Культура нарцисизму» (1979) — під такою назвою видав свою книжку відомий американський історик і публіцист Крістофер Леш. Розглядаючи проблеми моралі в США 70-х років через аналіз політики, ідеології, системи виховання, а також літературу і мистецтво, автор доходить висновку, що нація хвора на «нарцисизм», симптоми якого — культ самозамилування, гедонізму, байдужості до майбутнього.

Невеселу картину 70-х відтворює К. Леш у своїй книжці. Він твердить, що в це десятиліття всі традиційні американські цінності, які становлять дух американізму, перетворюються на свої протилежності: етика працьовитості й успіху, що зросла на основі протестантської етики, вироджується у вульгарну етику самозамилування, героїзм — у дешеву популярність і поклоніння знаменитостям, політика і радикалізм — у вуличну виставу, спорт — у комерційне видовище і славлення сили, соціальна критика — у різноманітні курси самонавіювання і «морального самовдосконалення», система освіти — в культ самовдоволеної безграмотності й некомпетентності.

Особливою мірою Леша непокоїть втрата американцями почуття історично-

го часу, втрата цікавості до майбутнього, що, на його думку, і є характерними ознаками синдрому нарцисизму. «Після політичного сум'яття 60-х років американці почали турбуватися про себе. Втративши надію поліпшити своє життя у якийсь реальний спосіб, вони звернулися до психології самовдосконалення, до аналізу власних почуттів, до вивчення мудрості Сходу, до споживання здорової їжі, до бігу підтюпцем, до вивчення того, як перемогти «страх перед втіхою»... Справді, американці, як видно, хочуть забути не тільки 60-ті роки, бунти, «нових лівих», демонстрації в університетських кампусах, В'єтнам, Уотергейт, президентство Ніксона,— а й загалом своє колективне минуле...»

На думку Леша, найбільш символічним виразом духу 70-х років був фільм «Той, що спить» (1973), який пародіював футурологічні фільми. Коли героя фільму запитують, у що він вірить, — у політику, релігію чи науку, — він відповідає: «Я вірю тільки в секс і в смерть, два види спорту, які лише раз приходять у наше життя». Ці слова, на думку Леша, можна застосувати до всієї культури 70-х років.

Хвороба нарцисизму справила визначальний вплив на художню культуру. Не випадково в публіцистичній літературі набуває популярності автобіографічний роман, який стає чимось середнім між саморекламою і самоаналізом. У мистецтві панівним стає інтерес до тривіального, банального. У кінематографі це проявляється в інфантильному інтересі до спеціальних ефектів (не випадково найкомерційнішим, тобто найприбутковішим фільмом 70-х років стала «Війна зірок» Джорджа Лукаса). Вся культура 70-х років пройнята ностальгією, тугою за кращими часами, яка проявляється в модному стилі «ретро» як у літературі, так і в кінематографі. До того ж стиль «ретро» виникає не з інтересу до історії, а пов'язаний лише з ідеалізацією і стилізацією минулого. Леш вважає, що сучасний американець живе в технотронному світі образів, створюваних фотокамерою, телебаченням і кінематографом. Він не довіряє почуттю реальності доти, доки камера не відтворить її образи. Фотографічний образ дає йому віру в його власне існування, задовольняючи потребу в самозамилуванні. Все це, на думку Леша, свідчить про серйозну кризу, якої зазнає американська культура в 70-х роках.

Поряд з цим беззастережно негативним ставленням до 70-х років існує й більш поміркований (хоча разом з тим і критичний) погляд на цю добу як на період певного спаду соціальної активності, принаймні порівняно з 60-ми рр. Нині у США все частіше говорять, що коли 60-ті роки були пов'язані з рухами соціального протесту, то 70-ті були періодом посилення консервативних і апологетичних настроїв. Моріс Дікстейн у книжці «Брама раю» говорить про «апатичний, задумливий клімат» 70-х років. Г. Фейрі називає цей період «десятиліттям Реакції». Х. Креймер пише про наступ «культурного консерватизму» в художній культурі 70-х років. Проте, при всьому критичному ставленні до останнього десятиліття, представники цієї точки зору не виключають того, що 70-ті роки, засвоюючи і «перетравлюючи» спадок 60-х років, можуть стати основою для майбутніх соціальних зрушень.

Значною мірою розчарування в результатах 70-х років, на наш погляд, крім усього іншого, зумовлене крахом надій, що їх американці, особливо молоді, пов'язували з «десятиліттям протесту». Буржуазні історики і засоби масової інформації ревно переконують націю в тому, що «революція молоді» 60-х років зазнала поразки. За докази правлять такі «глибокі» спостереження, як те, що чимало молодих людей у 70-ті роки вкоротили зачіски, відмовилися від джинсів і пішли слугувати системі. Проте й чимало значного перейшло з 60-х у 70-ті, вважає Том Гріффіт, автор статті «Покоління, яке перемогло». Результатом 60-х він вважає падіння у наступному десятиріччі так званих непорушних авторитетів влади. «Це прямий наслідок битв за громадянські права під час в'єтнамських подій і у 60-ті роки».

Брехня і безпринципність керівників країни призвела до падіння можновладних авторитетів.

Підозріливість і недовіра й до бізнесу, й до політики в 70-х — спадщина 60-х. Доказ? 1978 року у виборах (до Конгресу.— **Авт.**) взяли участь лише 35 процентів виборців. Гріффіт, як і Леш, констатує зростання егоїзму, зайнятість людей тільки собою. Але в цьому він бачить дещо інше. «Це відбиває і той факт, що люди прагнуть налагодити, поліпшити те, що в їхніх силах, у культурі, яка вже не піддається їхньому контролю».

Америка, пише Гріффіт, не зможе повернутися до того стану, в якому вона була наприкінці 60-х: «Ми не можемо сьогодні повторити слова Верді: «Повернімося до старого способу життя — це й буде прогресом». Ми пішли далі. Надто багато чого з недавнього минулого було безглуздим. Багато що за десять років після 60-х сьогодні здається сентиментальним і непрактичним навіть активістам тих років, але справедливість їхньої критики суспільства тих років (у 70-х) широко визнана». Такої самої думки про спадкоємність 70-х відносно 60-х дотримується й відома американська письменниця Джойс Керол Оутс. У своїй оцінці 70-х вона наполягає на тому, що енергія, яку генерували 60-ті роки, не зникла і в новому десятилітті. Як письменник, вона судить про час, виходячи з проблем і стану роману: «Очевидно, що 70-ті роки не створили свого репрезентативного роману. Та чи багато десятиліть його мали? Зате можна сказати, чого в 70-х стало менше: менше стало експериментальізму та авангардизму, менше видінь кінця світу, менше стало чи зовсім не стало групових тенденцій, таких, як «чорні гумористи», абсурдисти тощо».

Нарешті, існує й ще один погляд, який належить, як правило, представникам консервативної традиції. Згідно з цією точкою зору, 70-ті роки — це період «нормалізації», «поміркованості», відмови від «гедонізму» і «божевілля» 60-х років, період позитивного накопичення. Ця, по суті, апологетична концепція розвивається Д. Беллом у його книжці «Культурні суперечності капіталізму» та рядом інших авторів. Для Г. Ганса, приміром, 70-ті роки — це період інтеграції «високої» і «популярної» культури, а також зростання «плюралізму» в американській культурі, орієнтованого на всі смаки й на потреби різних соціальних груп.

Таким чином, у літературі, яка досліджує стан сучасної культури США, ми вирізнили як мінімум три підходи до оцінки 70-х років: радикально-ліберальний, помірковано-ліберальний і консервативно-апологетичний. Відповідно до цих оцінок останнього десятиліття у країні обговорюються перспективи розвитку американської культури, розглядаються взаємовідносини «високої» і «популярної», «елітарної» і «масової» культури, офіційної, панівної культури і «контркультури».

Яким же може бути ставлення до цих дискусій марксистсько-ленінської критики?

Передусім не можна погодитися з прийнятим буржуазними культурологами поділом історії на десятиліття як основним методом дослідження. Для того, щоб зрозуміти смисл і зміст процесів, які відбувалися в американській культурі 70-х років, слід виходити не з абстрактно протиставлених одне одному десятиліть, а із загальних процесів, загальних закономірностей, характерних для розвитку культури в умовах капіталістичного суспільства.

Марксистський підхід до дослідження культури повинен виходити з ленінської концепції двох культур. «В **кожній** національній культурі, — писав В. І. Ленін, — є, хоча б не розвинуті, **елементи** демократичної і соціалістичної культури, бо в **кожній** нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в **кожній** нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді **пануючої** культури» [1].

Ми гадаємо, що, аналізуючи американську культуру 70-х років, слід виходити не з поділу її на «елітарну» й «масову», або «високу» й «популярну». Ці культурологічні моделі, що їх висуває буржуазна соціологія, не висвітлюють суті процесів. Провідним методологічним принципом дослідження має бути протилежність буржуазної і демократичної культури. І криза національної культури, про яку так часто і багато говориться в американській літературі, полягає не в розкладі культури взагалі, а в розкладі **буржуазної** культури.

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, вид. 5-е, т. 24, с. 118.

Буржуазним і ліво-радикальним концепціям культури протистоїть марксистська концепція культури, яка набуває все більшого розвитку в США [1]. Комуністична партія США приділяє велику увагу питанням культури. На XXI з'їзді КПСША у червні 1975 року в Чікаго Гес Холл сказав: «Ми зробили деякі кроки в галузі культури... Але ми ще не відповідаємо завданням і вимогам. Увага керівництва до галузі культури є абсолютною необхідністю. Це нерозривна частина масової боротьби, антимонополістичного, антирасистського демократичного руху. Культура є дуже важливою складовою частиною боротьби за соціалізм».

Минуле десятиліття значною мірою засвідчило те, що процес розчинення національної художньої культури виробами літературного, кіно- та іншого ширвжитку відверто комерційної орієнтації тривав, набуваючи дедалі агресивнішого характеру.

Звичайно ж, із цього не випливає, що в цей період у США не з'являлося серйозних художніх творів. Навпаки, під впливом недавніх соціально-політичних зрушень американські письменники, сценаристи, режисери стали активніше розробляти різні шари проблем, що тривожили в це десятиліття національне сумління США.

Демократичні традиції американської літератури знайшли своє продовження в книжках Гора Відала, Нормана Мейлера, Стадса Теркела, Джона Чівера, Джозефа Хеллера та інших визначних американських письменників.

У кінематографі, поряд з типовими голлівудськими стрічками, з'явилися фільми про робітничий клас, про боротьбу американських трудящих, про рух національних меншостей США за свої громадянські права.

Мистецтво критично осмислило такі події соціальної дійсності, як війна у В'єтнамі й криза керівництва країни, що знайшла своє вираження зокрема в скандальних викриттях корупції і зловживань, які панують у вищих ешелонах американської адміністрації.

Підбиваючи підсумки 70-х років, слід, очевидно, думати не стільки про минуле, скільки про те, як це минуле впливає на сучасне і майбутнє. Вже наприкінці 70-х років стало очевидним, що важкі проблеми цього десятиліття будуть успадковані й наступною декадою — 80-ми роками. Уникнути зіткнення з ними країні не вдалося. Спеціальна президентська комісія, створена із сорока п'яти провідних експертів, включаючи Д. Белла, М. Маклоскі та ін., у своїй доповіді «Порядок денний на 80-ті» змушена була визнати: «Економіка вийшла з-під контролю. Інф-

[1] Див. зб. «Современная эстетика США», М., 1978; В. Н. Ермолаева. «Борьба за реалистическое искусство и гуманизм в США», М., 1979; зб. «Марксистская литературно-художественная критика в США», М., 1976.

ляція у 1979 році перевищила 13 процентів, ставши найвищою за весь повоєнний період. Ціни на джерела енергії неухильно зростали... Безробіття виявилось непереборним, особливо для незаможної частини населення».

Загалом проблеми виявилися тими самими, що й раніше. Нині чимало американських публіцистів, письменників і громадських діячів усе частіше ставлять перед собою питання: яким же буде нове десятиліття, що воно принесе Америці? Чи збереже воно радикальний пафос 60-х років, чи стане десятиліттям консерватизму в галузі політики, моралі, культури — інакше кажучи, чи не стане воно десятиліттям консервативної реакції?

Слід відзначити, що на рубежі 70—80-х років неоконсерватори захоплюють керівні пости не тільки в політиці, а й в інтелектуальних колах, вони очолюють найпопулярніші журнали, що мають великий вплив на формування громадської думки. У 60-х роках найпопулярнішими були ліворадикальні концепції культури, які висували Г. Маркузе, Т. Розак, Ч. Рейч, Н. Браун. Нині їм на зміну прийшли теоретики консервативного напряму: Д. Белл, С. Ліпсет, Е. Шілз, І. Крістол, Н. Подгоретц. Неоконсерватори будують свою теорію на відродженні «традиційних американських цінностей», до яких належать ідеали наполегливої праці, культ сім'ї, патріотизм, віра в традиційну «американську мрію» і т. ін.

Сьогодні важко передбачати, як складуться взаємини інтелектуальної Америки з неоконсерватизмом. Самі консерватори сподіваються керувати громадською думкою досить довго, гадаючи, що криза лібералізму триватиме принаймні все нинішнє десятиліття. Проте вже тепер висловлюються сумніви щодо того, що 80-ті роки будуть цілком «консервативною декадою». Консерватизм — це крок назад у духовній і політичній історії Америки, і треба сподіватися, що реакційний характер політичного курсу республіканського уряду, особливо в зовнішній політиці, де зроблено ставку на відродження «холодної війни», незабаром стане ще очевиднішим і породить масове глибоке розчарування. Але сьогодні найвищі трибуни, найгучніші рупори віддано неоконсерваторам, і, очевидно, багато що в галузі як теорії, так і практики культури розвиватиметься ближчим часом на грунті неоконсервативних, реакційних ідей і настроїв.

Вячеслав ШЕСТАКОВ,
Танкред ГОЛЕНПОЛЬСЬКИЙ,
Москва

НАСЛІДУЮЧИ ПАНА ГЕББЕЛЬСА

Складається враження, що деякі великі американські видавництва добирають книжки для публікації, виходячи з висловлювання гітлерівського міністра пропаганди Геббельса, який твердив, що чим більша брехня, тим більше людей у неї повірять. Усім відомо, чим скінчили Геббельс і Гітлер, та все ж таки запопадливі американські пропагандисти користуються геббельсівськими методами, старанно розпалюючи мілітаристські настрої.

Читача завалюють шпигунськими романами, в яких у різному вигляді подається нова Велика Брехня: Радянський Союз нібито планує раптовий ядерний напад на слабо оснащені й непідготовлені збройні сили НАТО, і першою жертвою цього нападу стануть Сполучені Штати. Автори цих книжок не покладаються тільки на свою професійну вправність і для більшої певності користуються послугами військових фахівців. Як правило, серед персонажів цієї так званої «літератури» — благородний і мудрий працівник ЦРУ, спритний і підступний червоний агент, красуня, що діє разом з ним, і «борці за свободу».

В романі У. Т. Тайлера «Людина, що програла війну» (видавництво «Дайел», 1980) американський агент вступає в контакт з «російським шпигуном». Той передає американцеві мікрофільм з дезинформацією про військовий потенціал росіян. Зрадник-англієць і «спокуслива англійська красуня» постачають американцеві аналогічні матеріали, сприяючи таким чином послабленню НАТО й поразці «вільного світу» в ядерній війні. (Репортер ЮПІ Річард Х. Гровалд з похвалою відгукується про книжку: «Сюжет збудовано прекрасно, він правдивий, подобається нам це чи ні, точність деталей робить книжку захоплюючою. Чудово!»)

На початку 1979 року «провідний англійський письменник», за словами видавців Холта, Райнгарта й Вінстона, випустив під псевдонімом Девід Грант книжку «Москва, 5000» з явним наміром посприяти зривові Московської Олімпіади. Сюжет книжки крутиться довкола підготовки семи видатних бігунів, що представляють різні країни, зокрема Сполучені Штати, до забігу на 5000 метрів. Тим часом українські «борці за свободу» (маються на увазі українські буржуазні націоналісти. — **Ред.**) збира-

ються здійснити диверсію на олімпійському стадіоні, щоб викликати руйнування і паніку.

Серед романів такого гатунку особливо популярна книжка «Третя світова війна: серпень 1985», написана генералом Джоном Хакеттом у співавторстві з іншими високими чинами й радниками НАТО (видавництво «Макміллан», 1978). Книжка була випущена й у Західній Європі, зокрема у ФРН. Нещодавно вона знову вийшла у світ масовим тиражем; її видавці розраховують збути понад мільйон примірників.

Автори книжки «Третя світова війна» пророкують неминучу ядерну війну між Радянським Союзом і країнами НАТО. У їхній хворобливій уяві конфлікт виникає 20 серпня 1985 року, коли радянська ракета з ядерною боєголовкою вибухає над Англією, неподалік від Бірмінгема. Напад застає НАТО зненацька. Близько 300 000 чоловік убито й стільки ж поранено. Західні країни негайно завдають удару у відповідь: два ядерних підводних човни НАТО, американський і англійський, ракетами стирають з лиця землі Мінськ з населенням близько мільйона чоловік. Незважаючи на це, війна спочатку складається несприятливо для західних країн, але в кінцевому підсумку Радянський Союз і країни соціалістичної співдружності знищені. Війна триває три тижні, радіоактивні опади поширюються по всій планеті, вбиваючи все живе на землі. (На суперобкладинці роману процитовано сповнений захоплення вислів «військового оглядача» «Нью-Йорк таймс» Дрю Міддлтона: «Це незвичайна книжка».)

Згадаємо також роман Фредеріка Форсайта «Диявольська альтернатива» (видавництво «Вікінг», 1980). Відомий автор шпигунських бойовиків «повернувся з відставки», щоб скомпонувати суміш з міжнародних інтриг і, знову ж таки, жахів ядерної війни. Розповідь починається з 1982 року. В Чорному морі біля берегів Туреччини врятували людину, яка виявилася українським «борцем за свободу». Через кілька місяців ця подія привела людство на грань ядерної війни. Люди у Вашінгтоні, Москві, Лондоні, Берліні, Тель-Авіві й Роттердамі намагаються зупинити фатальний механізм, що невблаганно відраховує секунди. Між Сполученими Штатами й Радянським Союзом, які не зуміли досягти мирної угоди, вибухає руйнівна для обох країн ядерна війна. В романі, зрозуміла річ, діє красуня, радянська зв'язкова з кличкою «Соловей», що працює разом з англійським шпигуном, якого кохає. Видавництво «Бентам букс» нещодавно випустило цей роман масовим тиражем. (Газета «Клівленд Плейн Ділер» відзначає, що «автор знає, про що пише, коли йдеться про наслідки ядерної війни».)

У «Першому ударі» Дугласа Термана (видавництво «Скрібнер», 1980) розповідається про американського сенатора, чиї помилки й компроміси роблять його вразливим для підступів хитромудрого агента ворожої розвідки. Сенатор проводить закон, що послаблює військову силу Америки. В результаті «червоні», зрозумівши, що обман вдався, розв'язують ядерну війну. У фіналі роману світ гине.

У недавньому витворі Термана «Вільний політ» (видавництво «Скрібнер», 1980) описується поразка Сполучених Штатів у ядерній війні й пошуки росіянами свого льотчика, який одержав політичний притулок у США. Оповідь будується довкола пригод льотчика, який намагається втекти від переслідувачів. Тільки діставшись до Канади, він опиняється поза небезпекою. Очевидно, радіація й радіоактивні опади не перетинають кордону між США й Канадою!

Ще одним внеском у літературу такого роду став роман «Шип» (видавництво «Краун», 1980), написаний Арно Борчгрейвом, старшим редактором лондонського «Економіста». Герой книжки, син американського адмірала Боб Хокні, примикає до радикального руху в студентському містечку Берклі під час війни у В'єтнамі. Спочатку він стає репортером антивоєнної студентської газети, потім переходить на роботу у «Вашінгтон уорлд». Посланий до Сайгона, він мимоволі стає агентом шефа французької інформаційної служби. Шеф же, в свою чергу, виявляється «агентом КДБ», завдання якого полягає в тому, щоб дезинформувати провідних американських журналістів та конгресменів і перетворювати їх на «дурників-пацифістів».

Таким чином, Хокні, сам того не підозрюючи, стає членом групи, яка бере участь у антивоєнному русі. Згодом, однак, і Хокні змінює хазяїв. Він виступає на засіданнях у сенаті, які відбуваються під головуванням миролюбного сенатора Шамуса О'Рейлі (Патрік Мойніген?). Свідчення його «розвінчують» 1400 радянських шпигунів і допомагають викрити чимало простаків у конгресі й серед представників преси («Перебільшена паніка?» — питає один з оглядачів. І сам же відповідає: «Можливо». «Ця вигадка — відлуння газетних заголовків»,— додає він, і в його словах більше істини, ніж він сам підозрює).

Вільям Ф. Баклі, який випустив роман «Кому бути першим» (видавництво «Даблдей», 1980),— новачок серед авторів шпигунської літератури. Зав'язка в романі відбувається 1956 року, дія переноситься з Парижа в Будапешт, з Вашінгтона в Стокгольм і Москву. Герой роману — молодий, «непереможний» оперативник з ЦРУ, якому доручено допомогти США в їх суперництві в космосі з Радянським Союзом. Серед персонажів ми бачимо «надзвичайно мудрого» директора ЦРУ Алена Даллеса, зображеного бездоганним, стопроцентним патріотом; колишнього державного секретаря Діна Ачесона; прекрасну угорку, що «бореться за свободу»; «добродушного» президента Дуайта Ейзенхауера; всевідаючого представника військово-морського флоту США і, звісно ж, місцевого резидента радянської розвідки, як і належить, спритного й підступного. Саллі, спокуслива, як сирена, любить цього резидента,

але з презирством ставиться до його таємних інтриг. У фіналі в космічному змаганні «перемагають США завдяки своїй мудрості й досконалішій техніці».

Лен Дейтон, автор кількох романів такого плану, видав недавно «Шпигунську історію», в якій розповів нам про те, як «готувався напад з радянського ядерного човна» і як його «блискуче вираховує відставний американський полковник».

Офіцери НАТО, що працюють у лондонському Центрі стратегічних військових досліджень (реально існуючий заклад), вміло допомагають йому викрити й зірвати підступні задуми росіян. Вони відвертають раптовий напад на Європу з ядерного підводного човна противника. Зі спеціальних технічних питань автора консультував, як повідомляє він сам, американський представник Центру військових досліджень.

Список творів такого гатунку можна було б продовжити.

Леон БАЙЯ

З газети «Дейлі уорлд», США

Переклад з англійської

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

РІЗНІ ОБЛИЧЧЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Проблемы новейшей литературы США. Под редакцией К. А. Шаховой. Киев, «Вища школа», 1981.

Визначивши тему свого дослідження як новітній період історії американської літератури, автори цієї книжки несамохіть створили деякі неясності для читача. Справді-бо, «новітній» звичайно означає «найсучасніший», «гострозлободенний». А у книжці йдеться навіть і про явища, які належать до 30-х років, і про твори, написані одразу після війни. Хронологічний діапазон збірника дуже широкий: від сатиричних повістей Натанаела Уеста, чий життєвий шлях завершився у 1940 році, до гротескових романів Джозефа Хеллера і документальних книжок Нормана Мейлера, що побачили світ зовсім недавно.

Керуючись сухою логікою, можна побачити в цій обставині певну суперечність між назвою і змістом. Та, по суті, суперечності немає. Адже поняття «новітній» (в усякому разі — «новий») справедливо, власне, віднести до всієї літератури США. Це молода література. Як національно самобутнє явище вона сформувалася лише півтора століття тому. І розвивалася надзвичайно швидко — разом з американським суспільством, якому також притаманні риси динамічного, гостроконфліктного розвитку. Строго кажучи, новітній період її еволюції охоплює останні п'ятнадцять-двадцять років, але інтенсивність цієї еволюції в масштабах усього XX століття була настільки високою, що ряд характерних рис новітнього етапу простежується задовго до того, як він почався.

У цьому розумінні приклад того ж таки Уеста надзвичайно характерний, і присвячена йому стаття Т. Якимович (до речі, одна з найбільш вдалих у збірнику) цілком доречна там, де мова йде про новітню американську літературу. За життя Уест не зажив особливої популярності, а його книжки — «Подруга скорботних», «День сарани» — здавалися легковажними поряд з творами таких гігантів, як Хемінгуей або Фолкнер. Час по-своєму розставив акценти. Значення Хемінгуея і Фолкнера він, зрозуміло, не принизив, а от Уест став сприйматися зовсім не так, як колись: у ньому побачили прямого попередника «чорних гумористів» та абсурдистів, які голосно заявили про себе в 60-ті роки, і його оголосили першим американським екзистенціалістом.

Такі трактування були вкрай довільними й бездоказовими — це добре показала Т. Якимович. Вона, проте, не обмежилась полемікою з американськими критиками, а постаралася виявити в спадку письменника те, що на ділі робить його по-справжньому сучасним.

Сам Уест вручив своїм інтерпретаторам ключ до розгадки його нинішньої підвище-

ної актуальності, коли сказав, що прагнув правдиво змалювати обличчя «особливого, напівбожевільного світу» маленьких людей, зачарованих міражами, які фабрикує для них «індустрія дозвілля» — газети, журнали, Голлівуд. За часів Уеста такий світ ще міг здаватися особливим, замкненим у собі й відокремленим від великого материка американського життя, де розігрувались інші конфлікти, інші драми. Але нині ця специфічність зникла, а прикмети типової психології сучасного нам «середнього» американця проявились у цих мріях про несподіваний успіх, що переслідують жалюгідних, принижених героїв Уеста, так само як і в їхній завжди невгамовній спразі здійснення красивих казок, якими заповнений американський екран.

Тому так гостро сприймаються й переживаються змальовані Уестом колізії. І читачеві нашого часу негайно передається цей відчутний на кожній його сторінці «біль, біль, біль, невідступний, гнітючий біль», який зводив з розуму зображеного у «Подрузі скорботних» маленького журналіста, коли він із службового обов'язку переглядав надіслані до газети листи, де за кожним словом відчуваються спустошеність, відчай, духовний надлом, що стали долею безлічі непримітних американських обивателів.

Безпристрасна хронологія оманлива, бо в літературі діють інші закони. Можна виявитися глибоко застарілим, відгукуючись на найпекучішу злобу дня і навіть володіючи наймоднішими зображальними засобами. Але часто буває і навпаки: лише з плином часу в книжках письменника, що давно пішов із життя, відкриваються неочевидні шари змісту, включаючи творчість такого письменника в сьогоденну художню панораму.

До якої доби в американській літературі належить, приміром, Сільвія Плат, якій у збірнику присвячений тонкий аналітичний і ліричний етюд К. Шахової — перша в нас праця про цю письменницю? Плат залишила США у 1956 р., а за сім років, тільки-но привернувши до себе увагу книжкою віршів «Колос», пішла з життя. За місяць до самогубства вона опублікувала роман «Під скляним ковпаком». На обкладинці стояв псевдонім, книжка була видана в Англії. Мине ще вісім років, перш ніж її прочитають американські читачі. І тоді почнеться запізніла слава. Будуть зібрані й видані новели, які Плат писала ще студенткою, вийде чималий том «Листів додому», який глибоко розкриває її духовну драму, і, нарешті, у 1981 р. з'явиться повне зібрання віршів, і в Англії, і в США визнане чи не найзначнішою поетичною книжкою за багато років.

На перший погляд, вірші Плат співзвучні «сповідальній» ліриці, що переважала в поезії США 50-х років, а її роман викликає аналогії із славнозвісною повістю Селінджера «Ловець у житі» (1951). Але такому враженню не слід надто довіряти. К. Шахова цитує інтерв'ю Плат, що відноситься до 1962 р. і дуже багато пояснює в її творчості: «Особистий досвід дуже важливий, але... він має бути співвіднесений з важливішими й значнішими речами, такими, як Хіросіма й Дахау...»

Із загостреного, майже хворобливого відчуття своєї відчуженості в буднях споживацького суспільства у Плат народжувалося не почуття приреченості й абсурдності буття, таке звичайне для її літературних ровесників, а те, що К. Шахова чудово визначила як пафос причетності «до болів і радощів світу, до страждань кожної окремої людини і цілих народів... до всього живого». І, певне, причетність саме й вирізнила Плат у її літературному поколінні, зробивши її — без будь-яких натяжок — митцем, винятково співзвучним з умонастроями 70-х років, коли для американського суспільства такою нагальною стала потреба подолання розгубленості й апатії, що настали слідом за В'єтнамом, «Уотергейтом» та крахом різного роду рецептів «зцілення» недужої західної цивілізації.

Давно відомо: сучасність неможливо зрозуміти без минулого — і близького, і часом досить віддаленого. В американській літературі такі зв'язки дня нинішнього з днем минулим бувають особливо відчутні, і авторам збірника вдається їх простежити на деяких по-своєму дуже повчальних прикладах, — як, скажімо, зробив А. Баканов, знайшовши в широковідомому романі Торнтона Уайлдера «Березневі іди» (1948) проблематику і художні принципи, характерні для багатьох явищ історичної прози останнього часу.

Та, звичайно, основне місце приділене в книжці все-таки тим явищам, в яких розкриваються деякі істотні тенденції літератури США минулого десятиліття.

Ось, приміром, в одній із статей збірника ідеться про певний застій, що намітився в кінці 70-х років: визначні письменники надто довго мовчать, у літературі надто рідко трапляються події. Але книжковий сезон 1979 року різко змінив ситуацію: Стайрон, який майже нічого не публікував дванадцять років, випустив «Вибір Софі» — центральний твір минулого літературного десятиліття. Мейлер, якому закидали відхід з белетристики в документалістику, надрукував «Пісню ката» — книжку, що серйозно розширила творчі обрії небелетристичного роману. З'явилися значні нові твори Болдуїна, Воннегута, Хеллера, Оутс, Маккарті. І все це буквально протягом кількох місяців. А потім настав порівняно «безплідний» 1980 рік...

Подібні різкі перепади літературної ситуації дуже властиві американській літературі. Тим важливіше зберегти виважений підхід до сучасного літературного процесу в США, що помітний в збірнику, підготовленому Київським університетом. Ця книжка, щоправда, не містить у собі повної картини сучасної американської літератури, проте авторам вдалося показати різноманітність її облич і торкнутися знаменних явищ, причому, як правило, розглядаючи такі явища в досить широкому соціальному й естетичному контексті.

І. Новиченко запропонував читачеві разом з ним відвідати американську книгарню і подивитися, що найбільше цікавить покупців. Обличчя сьогоднішньої літератури, що представлена на стелажах книгарні, зрозуміло аж ніяк не збігається повністю з тим, яке виникає, коли звернутися до спеціальних літературознавчих видань і

поточної критики. Це справедливо, мабуть, для будь-якої літератури, але для американської — особливо. Річ у тому, що тут особливо активно проявляє себе комерція від мистецтва. Механізми створення бестселерів і маніпулювання смаками публіки в США давно налагоджені й функціонують дуже справно. Якщо для нас американська література — це Апдайк, Воннегут, Гарднер, Доктороу та інші визначні майстри, то для пересічного покупця, що прийшов до книгарні, це, головним чином, професіональні постачальники хвацько написаних одноденок — чи то буде політичний бойовик, кримінальний роман чи жалісдива мелодрама, приправлена еротикою. А ще частіше для такого покупця література — це різноманітні твори небелетристичних жанрів: від автобіографій голлівудських зірок до довідників з аматорського садівництва чи збірників кросвордів.

У статті І. Новиченка живо відтворена ця незвична для нас ситуація, коли власне література аж ніяк не посідає головного місця ні на книжковому ринку, ні в свідомості масового читача. Критик переконливо характеризує найтиповіші зразки літературних сурогатів, на які був особливо високий попит у 70-ті роки,— наприклад, серію самовикривальних книжок учасників уотергейтського скандалу або численні посібники з «мистецтва сексу». За цими більш-менш тривалими спалахами цікавості до тієї чи іншої теми, зрозуміло, простежуються певні тенденції умонастрою «одноповерхової» Америки, вміло експлуатовані негоціантами з видавничого світу.

Та й спостереження І. Новиченка над самою літературою нерідко цікаві й точні. Так, він справедливо відзначає знаменні переміни естетичного характеру, викликані тим, що більшість дебютантів 70-х років пройшли курс спеціальної літературної освіти в різних семінарах при університетах і студіях, очолюваних досвідченими письменниками. Сьогодні важко уявити собі серед молодих прозаїків постать, подібну до початкуючого Хемінгуея чи Стейнбека — самоуків, що мали й видатний талант, і незапозичене бачення життя. Професійний рівень тепер став значно вищий, ніж колись, зате яскравих індивідуальностей майже не видно — панує стандарт, що відповідає вимогам видавців, для яких важливі тільки комерційні показники. Автор постійно користується поняттям «література факту», доводячи, що вона загрозливо потіснила «власне літературу», «факт» для нього все те, що не вигадка й взагалі не белетристика. До такого поділу традиційно вдаються в США упорядники списків бестселерів — для статистики він зручний, але літературознавчий аналіз вимагає тонших означень. На мою думку, в потоці книжок небелетристика завжди переважає над белетристикою — і не тільки в США. 70-ті роки з цього погляду нічого не змінили. А ті справді нові риси, що їх вони надали розвиткові американської літератури, можливо, й не слід би оцінювати так однозначно: порівняно з 60-ми були свої втрати, але ж були й безсумнівні здобутки.

Що ж до «літератури факту» як примітного і яскравого художнього явища, її зростання в минулому десятилітті якраз свідчило про плідні творчі пошуки. У цьому переконається і читач збірника, звернувшись до статті О. Тараненко, яка цікаво описала феномен «небелетристичного роману», представленого такими значними іменами, як Капоте, Мейлер, Уїкер (можна було б додати до цього переліку і Стадса Теркела, і Тома Вулфа). Знайомлячись з документальною прозою, яка має у США великі традиції, що беруть початок ще від Джека Лондона, бачиш іще одне обличчя американської літератури — О. Тараненко в зв'язку з цим дуже переконливо пише, що її властивістю є «відкритість дійсності». І підкріплює своє спостереження аналізом особливої структури документального роману, в якому намітився і новий спосіб зображення людини, і новий критерій художньої вірогідності.

Політичний роман — ще один жанр, традиційний для літератури США, в якому виявляються прикмети її національної своєрідності. Аналізуючи це явище, Т. Некряч відзначає притаманну політичним романам установку на документальну «впізнаваність» і підкреслену злободенність проблематики, зробивши спробу в контексті цих жанрових особливостей по-новому прочитати такий відомий твір, як «Уся королівська рать» Уоррена. Думається, проте, що складний філософський і етичний план цього роману мимоволі зазнає спрощення, якщо сприймати книжку переважно як твір політичної прози. Ця проза досить широко представлена аналізованими авторкою статті книжками Нібела, Уїкера, Відала, в яких на видноті й достоїнства, і вади самого жанру, що рідко дає змогу за сенсаційним матеріалом виявити глибокі закономірності соціального життя. Тому дуже умовним є і застосований Т. Некряч поділ політичних романів на твори прогресивної тенденції і на романи-апології буржуазного ладу. Цілком зрозуміло, що в політичній прозі існують полярно протилежні ідеологічні тенденції, проте художня природа в даному випадку, по суті, єдина: не випадково той-таки Нібел, написавши спільно з Бейлі викривальний роман «Сім днів у травні», згодом опублікував ряд конформістських творів, побудованих за тією самою оповідною моделлю.

Як видно, тут далася взнаки інерція методології, що надто прямолінійно пов'язує ідейну тенденцію твору і його художню якість. Такі уявлення часом відчуваються і в деяких інших матеріалах збірника. Н. Жлуктенко детально й цікаво аналізує романи Р. Стоуна, але чи не занадто ретельно вишукує в них свідчення бездоміщково реалістичної природи творчого мислення цього письменника. А оскільки реалізм, згідно із загальноприйнятою, хоча й аж ніяк не беззастережно правильною думкою, вимагає від митця соціальної викривальності, Н. Жлуктенко змушує Стоуна викривати пороки сьогоденної Америки навіть у тих випадках, коли, як у романі «Штрафне відділення», письменник обмежується щонайбільше фактографічно вірогідним зображенням духовної кризи, якої зазнають США, але дуже далекий від справді критичного осмислення її джерел і перспектив.

Л. Маланчук у статті про Хеллера ство-

рює виразний портрет цього визначного сатирика, переконливо розкриваючи його принципові розбіжності з авангардистами, що об'єдналися в школі «чорного гумору». Безумовно, Хеллер — один з найвидатніших реалістів у сучасній американській прозі. І, щоб довести цей висновок, зовсім не вимагалося докладених авторкою статті зусиль з метою виявити в романі «Щось сталося» глибину психологічного аналізу. Психологізм, за традицією, вважається якимсь обов'язковим атрибутом реалістичного письма, але чи такий уже він непорушний — є надто в сатирі, що увібрала в себе багатовіковий досвід бурлескної, карнавальної літератури?

Література жива традиціями, але й традиції живі лише доти, доки вони здатні до збагачення. Знайомство з матеріалами збірника (зокрема й зі статтею Є. Ветрової про традиції Уїтмена в сучасній прозі США) ще раз нагадало про цю істину. Можливо, й не завжди авторам вдається виявити нові відтінки, що їх розвиток літератури вносить у такі поняття, як реалізм, типовість, художня істина. Але в усіх статтях, що склали книжку, відчувається прагнення до аналітичного, різнобічного дослідження складних процесів, які відбуваються в американській літературі. І воно приносить спільний успіх авторам, що створили цю книжку.

Олексій ЗВЄРЄВ

Москва

КОРИСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Оноре Бальзак. Думки про мистецтво. Збірник. Упорядкування, вступна стаття і примітки І. М. Овруцької, переклад з французької М. Я. Овруцької. Київ, «Мистецтво», 1981.

Серія «Пам'ятки естетичної думки», яка виходить у видавництві «Мистецтво», безперечно, має велике освітнє значення. Щодо збірника «Оноре Бальзак. Думки про мистецтво», то він не лише зацікавить численних шанувальників творця «Людської комедії» на Україні, а й матиме широке практичне застосування.

Питання — Бальзак-критик, роль Бальзака в становленні французького класичного реалізму, світове значення теорії і поетики його художньої прози посідають важливе місце у вузівських курсах історії зарубіжної літератури. Досі у нас існувало лише одне грунтовне видання, придатне до комплексного висвітлення названих проблем, а саме — велика хрестоматія «Бальзак об искусстве», упорядкована ще в довоєнні часи видатним радянським бальзакознавцем В. Р. Грибом (1908—1940) і видана після його передчасної смерті з коротенькою передмовою М. Ліфшиця. На жаль, ця книга наукову вартість якої важко переоцінити, вийшла друком у тяжких умовах першого року війни, невеличким тиражем (4000 примірників) і нині є рідкістю.

Уже цей факт свідчить про вчасність і надзвичайну доцільність публікації нового видання, присвяченого естетиці Бальзака.

Невеликий за обсягом, збірник «Оноре Бальзак. Думки про мистецтво» містить, однак, цілком достатній для поставленої мети матеріал, узятий з бальзаківських текстів.

У загальній методологічній концепції упорядник збірника спирався на найкращі дослідження радянських бальзакознавців і, звичайно, багато в чому орієнтувався на антологію 1941 р.

Але в основі збірника лежить велика самостійна робота. Оскільки досі українською мовою виходили лише окремі художні твори Бальзака, працювати довелося виключно з оригінальними джерелами. Слід відзначити високу точність виконаних М. Я. Овруцькою перекладів з французької, які вперше познайомили нашого читача з естетичною думкою великого письменника.

Пошуки матеріалів привели упорядника збірника до відкриття нових, ніким ще не аналізованих текстів. Це стосується надзвичайно цінної рецензії Бальзака на двотомну працю Ж.-Б. Мея під назвою «Санкт-Петербург і Росія у 1829 році». Надрукована 1830 р., тобто в період одвертого зацікавлення Бальзака визвольним рухом у Франції (про це свідчить роман «Шуани», написаний 1829 р., а також «Листи про Париж», опубліковані в газеті «Волер» відразу після Липневої революції, нариси, що з'являтимуться в ліореспубліканській «Карікатюр»), ця рецензія торкається специфіки історичної прози й водночас містить думки, корисні для розуміння світогляду письменника. Рецензент закидає Мею поверховість і дріб'язковість його спостережень, упереджений підхід до історії Росії та її народу, «...покликаного відіграти таку велику роль у майбутньому». На думку французького письменника, недоліки праці Мея особливо помітні в описі повстання декабристів («змови 1825 року»). «Це один з тих сюжетів,— пише Бальзак,— за які ніколи не можна братися, якщо замість того, щоб оглянути їх згори, перебувати на рівні, нижчому за них».

Хрестоматійний текст збірника поділений на такі тематичні цикли: мистецтво і час; правда життя і правда мистецтва; доля митця в буржуазному суспільстві; на захист

творців художніх цінностей; погляд крізь віки — нотатки про мистецтво різних епох і народів.

Класифікація естетико-теоретичної спадщини Бальзака цілком належить упорядникові; хоч вона й не позбавлена повторень, її можна прийняти, як досить раціональну. Тим більше, що зміст її розділів складається з численних, влучно дібраних висловлювань письменника, які уточнюють тематичні відтінки й розгалуження кожної тези, розкривають усе багатство, глибину, активну цілеспрямованість роздумів великого художника слова про специфіку мистецтва та його призначення в суспільстві.

На початку книги наведені статті, де Бальзак визначає наукові, філософські, соціально-етичні та естетичні засади своєї творчості, пояснює задум, структуру й засоби художнього відображення життя в своїй грандіозній прозовій епопеї; твердить, що намагався «змалювати XIX століття і скласти свого роду опис його пороків і чеснот».

Бальзак, який 1839 р. разом з Жорж Санд і Гюго був обраний до керівного складу Товариства письменників Франції, гостро критикує ставлення монархії Луї-Філіппа до передової літератури, вказує на злиденне становище більшості письменників, викриває корупцію буржуазної преси, комерційні засади видавничої справи. Ще в передмові до першого видання «Втрачених ілюзій» (1837) він вимагав пошани й допомоги для представників нової реалістичної школи: «Коли письменник розпочав всебічно зображувати суспільство, побачене в усіх його обличчях, на всіх етапах його розвитку... хіба не має він права на привілей, визнаний за наукою, якій надають час для її праць, достатній для здійснення її широких задумів».

У збірнику представлено низку важливих і для сьогоднішнього літературознавства висловлювань про боротьбу літературних напрямків у Франції першої половини XIX ст. Особливо важлива сформульована Бальзаком теорія роману.

Вміщені в останньому розділі фрагменти висловлювань про красне письменство, театр, образотворче мистецтво, архітектуру різних часів і народів свідчать про глибоку продуманість цих міркувань, про єдність естетичної концепції, якої Бальзак завжди вимагав від мислячого художника.

Зібрані зі статей, критичних есе і рецензій Бальзака, з його листування, передмов до художніх творів і з самих творів оцінки й пропозиції письменника дуже вдало систематизовані упорядником у їх логічному розвиткові. Добірка Бальзакових текстів мовби становить тут одне ціле, читається як сповідь великого митця, наділеного геніальним розумом і палкою поетичною фантазією.

Для тих, хто звик до поважно-об'єктивної, часом суворої манери «Людської комедії», цікаво буде познайомитися на матеріалах збірника з Бальзаком-ліриком, який, звертаючись до читачів, гаряче обстоює свої ідеї. А також з Бальзаком-полемістом, який блискуче володіє засобами ущипливої іронії, нищівної сатири, скерованої проти «звичаїв критиків, зайнятих скрізь лише тим, щоб кидати у трудівників брудом, чорнити їх, писати сторінки, за які буде соромно й через десять років».

Добираючи фрагменти, упорядник уникав суперечливих і не досить виразних тверджень, що часом трапляються у Бальзака, а брав головне. Та все ж тематична багатоплановість, теоретична складність і тонкість багатьох Бальзакових думок, його судження про твори далекого від нас часу, — все це вимагало в збірнику, розрахованому не лише на філологів, а й на ширшу читацьку аудиторію, грунтовного наукового коментаря. Цю місію з успіхом виконала кандидат філологічних наук І. Овруцька у великій статті, що передує бальзаківським текстам.

Провівши велику дослідницьку роботу, І. Овруцька створила органічну, цілком обгрунтовану класифікацію бальзаківського матеріалу. Вона дуже тактовно й вдало виконує роль наукового гіда, який веде читача від розшифрування найскладніших концептуальних проблем творчої філософії Бальзака, вперше визначених Ф. Енгельсом, до аналізу стильового новаторства письменника, який створив цілу епоху в історії світової літератури.

На початку статті є деякі огріхи. Так, наприклад, час найбільших досягнень радянської бальзакіани обмежений тут періодом 30—50-х рр., тоді як багато праць, зокрема велика монографія Д. Д. Обломієвського, опубліковані пізніше. На сторінках 6 (абзац 1) і 9 (абзац 1) неясно й подекуди неправильно схарактеризований розподіл сил у зарубіжному бальзакознавстві XIX ст. Проте ці огріхи стосуються лише короткої історико-критичної преамбули до сумлінної, з правильних методологічних позицій написаної статті І. Овруцької.

В цілому збірник «Оноре Бальзак. Думки про мистецтво» заслуговує на високу оцінку, як новий внесок у вивчення спадщини Бальзака в українському літературознавстві.

Тетяна **ЯКИМОВИЧ**

Тривоги

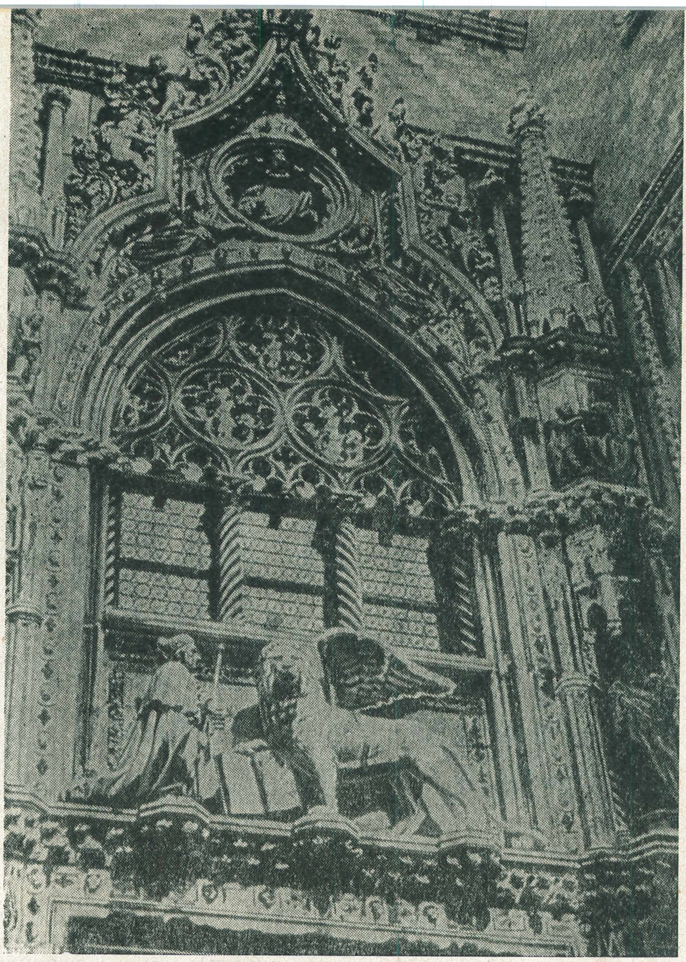
Поемою в камені, королевою Адріатики, перлиною Середземномор'я віддавна називають Венецію.

П'ятнадцять століть стоїть на ста вісімнадцяти островах цей дивовижний витвір людських рук.

Щороку Венеція витримує нашестя трьох мільйонів туристів. Незабутнє враження справляють на людей тисяча мармурових палаццо й сто тридцять церков і соборів, що змагаються в славі й досконалості. Не меншу цікавість викликають перекинуті через сто шістдесят каналів майже чотириста мостів і нескінченна кількість чудових пам'яток архітектури — будинків житлових і громадських, бібліотек з багатими зібраннями інкунабул, музеїв з колекціями рідкісних картин, фресок, скульптур, меблевого антикваріату, предметів ужитку.

Історичний шлях Венеції надзвичайно цікавий. Заснована на неприступних заболочених острівцях жителями Ломбардії, що втекли з глибинної Італії під натиском готів, гуннів і лангобардів, вона віддавна була природним притулком і чудовою гаванню. Формально підлягаючи Візантії до й після завоювання Італії варварами, Венеція взяла від неї складніші, ніж у Західній Європі, форми політичної, соціальної, військової і технічної організації суспільного життя. Саме з Візантії та із слов'янських країн простяглися міцні ниті культурних зв'язків і впливів. Архітектура церков візантійського періоду й багатьох інших ранніх будов нагадує, що тут працювали сотні професійно неперевершених майстрів-слов'ян — зодчих і будівельників (не випадково парадна набережна міста має назву дельї-Ск'явот — «Слов'янська»), — такі контакти відчутно сприяли становленню Венеції як поселення-унікуму в північному Середземномор'ї і на Апеннінах. Їй випала особлива історична місія бути культурним мостом між візантійською антикою й початком Ренесансу.

Ставши цілком самостійною республікою, місто згодом досягло вершин могутності й слави, перетворилося на найбагатшу й найсильнішу в Європі морську державу. Воно не боялося грізних ворогів з континенту: захист Венеції вміло організовували на найдальших підступах до лагуни.

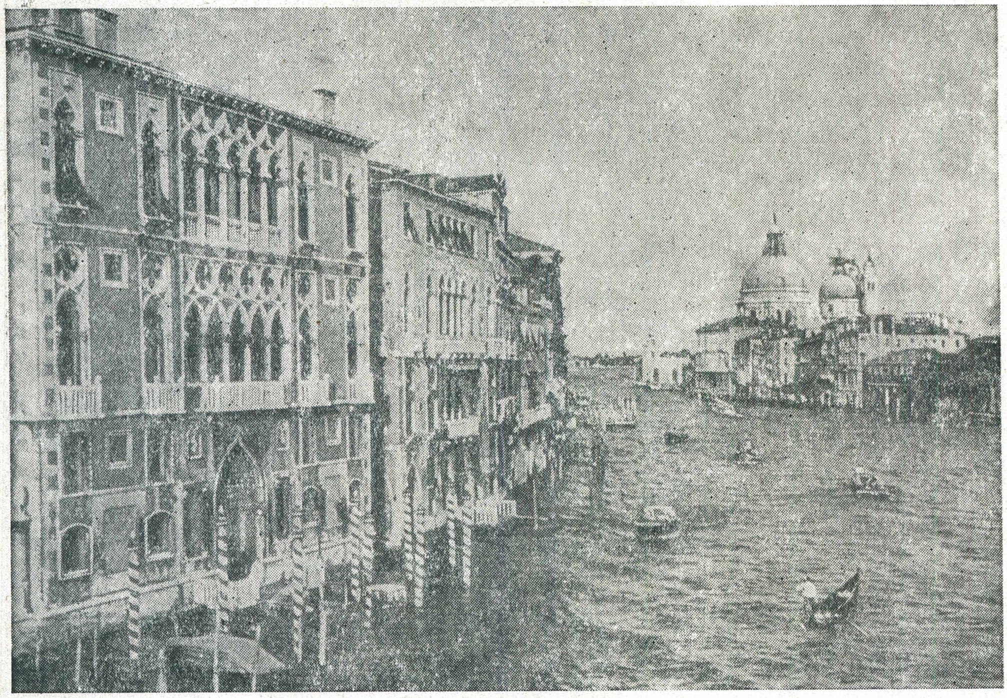
Венеції

Проте століття потьмарили блиск золота й яскраві барви Венеції. Забулися походи її хрестоносців, що розширили економічні й культурні обрії Заходу, зникли самобутній державний устрій і клас патриціїв, що купався в розкошах. Пішли в непам'ять імена голів «Ради десятьох» і державних інквізиторів, що навіювали жах, втратили свій первісний зміст і набули романтичного забарвлення слова «дож» і «кондотьєр», віє давниною від закарбованого в пам'яті з дитинства імені венеціанця Марко Поло. Навіть традиційна чорна гондола дедалі частіше поступається місцем своєму механізованому побратимові — вапоретто.

Інкрустовані ж кольоровим мармуром чудові готичні палаццо з вишуканими колонадами й стрілчастими арками, вичовгані безліччю поколінь прадавні камені під ногами, — вся ця дивовижна реальність дійшла до нас у первісному вигляді, і не скласти їй ціни.

Старе місто — справжній лабіринт каналів, вуличок, провулків і тупиків; усі вони такі вузькі й малі, що у вікна багатьох будинків ніколи не зазирає сонце, а на головній вулиці міста Мерчеріє важко роз'їхатися двом екіпажам. Зате тут усе неповторне — і такі назви, як «Вулиця дружньої любові» чи «Широка вулиця прислів'їв», і сховані від ока туристів малесенькі подвір'я з традиційними цистернами для води, відкритими сходами й дерев'яними піддашшями — старовинні місця проживання простого люду, невибаглива й глибоко венеціанська атмосфера народного побуту.

Центральна, парадна площа міста — П'яцца-ді-Сан-Марко — дивовижна зала, просто неба, замкнена аркадами Старих і Нових Прокурацій, бібліотекою Сансовіно, палацом Дожів і собором Сан-Марко. Місце офіційних церемоній, площа побачила на своєму віку чимало парадних урочистостей, свят і карнавалів. Показуючи кораблям вхід до гавані, над П'яццою сяяв у промінні сонця золочений ангел, який вночі поступався «чергуванням» сигнальному вогню на дзвіниці святого Марка; тут цілодобово чатували вартові, які стежили, чи не виникла де пожежа, чи не з'явилися на обрії ворожі судна. На тій найвищій у місті стометровій стрункій вежі щодня видзвонювали різні за розміром дзвони (кожен мав

Великий канал. Палаццо Каваллі-Франчетті, палаццо Барбаро.

свою мову й віщував своє (наприклад, найменший, «Малефічіо», сповіщав громадян про те, що відбудеться страта); тут ще 1609 року Галілей демонстрував зачудованим членам Синьйорії винайдений ним телескоп.

Окраса площі — найвеличніша будова міста — увінчаний скульптурами Венеції та Правосуддя палаццо Дукале, більше відомий як палац Дожів. Найдосконаліший взірець венеціанської готики з мармуровими стінами й знаменитим портиком, стрілчастою аркадою й різьбленим карнизом, цей палаццо був місцем, де вирішувалася доля Венеції та підвладних їй земель. Тут відбувалися пишні зустрічі переможних воєначальників і приймалися посли. На палацових Сходах Гігантів з величезними скульптурами Марса й Нептуна, що уособлювали могутність Венеції на морі й на суходолі, на голову дожа покладали «карно дукале» — убір, що символізував верховну владу. Під сходами ж містився вхід до політичної в'язниці.

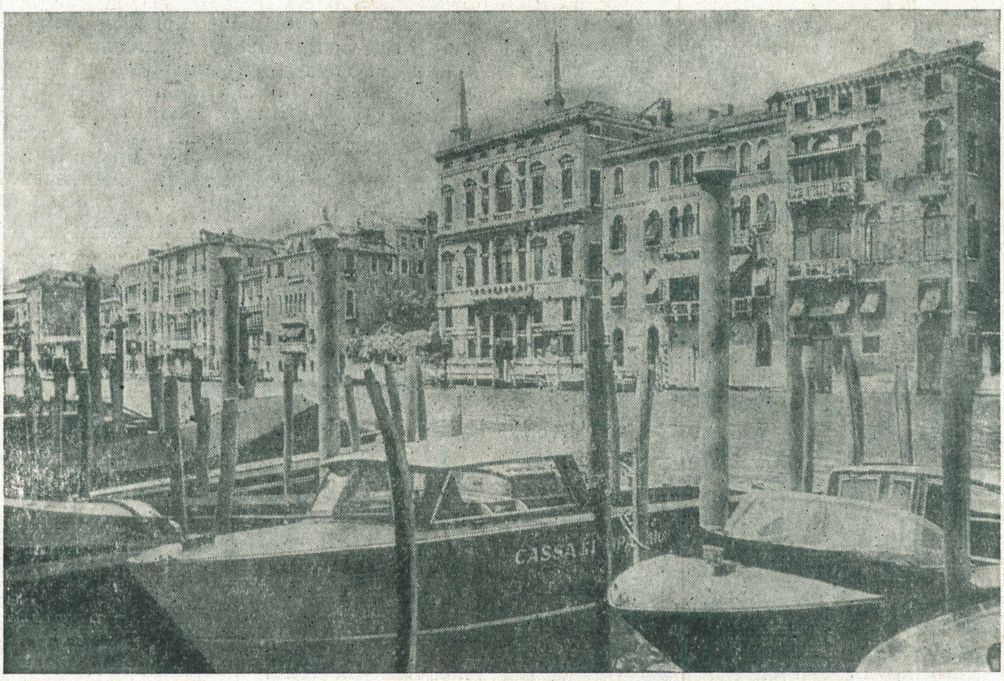
Тут завжди особливо багато відвідувачів, як і поряд — у соборі Сан-Марко. Під склепінням цього храму збиралися в тривожні години воєнних загроз жителі міста й одержували знаки воїнських повноважень кондотьєри.

Вхід до храму прикрашає бронзова квадрига — колісниця, запряжена четвіркою коней. Створена в Греції, скульптура була привезена римлянами до «Вічного міста» й встановлена на тріумфальній арці. Простоявши в Римі до IV ст. н. е., коні опинилися потім у Константинополі, «перестрибнувши» з римської арки на браму візантійського іподрому. 1204 р., коли хрестоносці здобули місто, квадрига привернула до себе увагу дожа Енріко Дондоло, завдяки якому й потрапила на венеціанську П'яццу. Після вторгнення до Венеції наполеонівських військ квадрига перекочувала на паризьку площу Карусель, але через вісімнадцять років знов увінчала вхід до головного венеціанського собору...

П'яцца-ді-Сан-Марко сполучається з набережною дельї-Ск'явоні, де одразу ж за палаццо міститься ще одна архітектурна реліквія міста — Понте-деї-Соспірі, перекинутий через вузький канал трагічний «Міст зітхань».

Ажурні вікна цього мосту, що з'єднує палац Дожів з в'язницею Карчері, й нині викликають захоплення в численних туристів; колись же у в'язнів, що проходили ним, виникали зовсім інші почуття. Крізь його металеві плетива в'язні востаннє кидали тужний погляд на осяяну сонцем лагуну й бездонне небо, щоб потім навіки зникнути в темряві кам'яної утроби Карчері. Не полічити жахливих легенд, які оповідали в народі про в'язнів. Джордж Байрон — людина не з боязких — провів ніч у цьому позеленілому від їдкої вологи й часу кам'яному мішку, щоб відчути те, що відчували тут в'язні. Враження сміливого лорда, за його власним визнанням, були досить гнітючі.

...Продовження центральної площі, єдиний вихід з неї у бік лагуни,— П'яцетта-ді-Сан-Марко, або просто П'яцетта, як її називають жителі міста. Уславлене живописцями й поетами історич-

Великий канал.

не місце, парадний вхід у Венецію для пошарпаних штормами й просолених морськими вітрами галер і вітрильників уславлених мандрівників та гостей.

Звідси, з П'яцетти, тисячні натовпи городян регулярно спостерігали за урочистим обрядом заручин дожа з морем. Це свято, яке виникло в XII ст. після завоювання Далмації — першого кроку на шляху за встановлення панування над Адріатикою,— справляло дивовижне й незабутнє враження.

Відійшли в небуття розквітчаний гірляндами квітів осяйний буцентавр — корабель з особистим штандартом глави міста-республіки — і схвильований натовп на набережній каналу Бачіно-ді-Сан-Марко, звідки починалась унікальна церемонія. Став сумним історичним спогадом її епілог на борту буцентавра в Порто-Сан-Ніколо-ді-Лідо — кинутий у воду перстень і символічна фраза дожа: «Заручаємося з тобою, о море, на знак справжнього й вічного володарства»...

Якщо П'яцца з П'яцеттою — центр міста, то його головна вісь — каналь Гранде, Великий канал, чотирикілометрова водна артерія, що зигзагом перетинає Венецію.

Збудований городянами на знак вдячності богоматері за врятування від страшної епідемії чуми, канал, що починається церквою Санта-Марія-делла-Салуте, поділяє місто на дві частини, зв'язані трьома мостами. З нього здалеку видно один з найпопулярніших символів Венеції — двадцятивосьмиметровий критий міст Ріальто, споруджений у кінці XVI ст., після того як завалився під вагою натовпу його дерев'яний попередник.

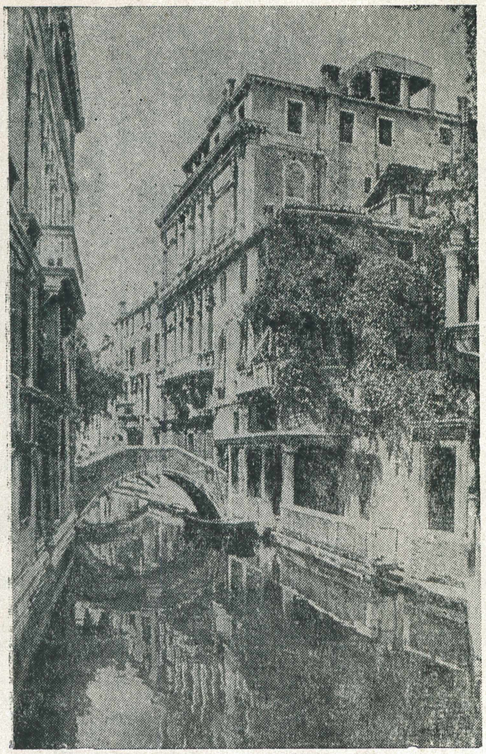
На цьому мосту — відомому місці торгівлі, зустрічей і знайомств,— збираються натовпи, щоб подивитися на традиційну венеціанську регату, перегони веслярів у середньовічному вбранні,— змагання, що дійшло до нас із давнини.

Обабіч Великого каналу вишикувалися червоні й жовті, рожеві, блакитні й білі мармурові палаци: офіційні резиденції, дорогі готелі, музеї й приватні апартаменти. Не всі вони належать венеціанцям — імена багатьох власників мають явно заокеанське походження. Як-от Пеггі Гуггенхейм, відомої американської меценатки, яка придбала палаццо Веніердеї-Леоні і зберігає тут колекцію творів сучасних художників.

На цьому ж каналі — знамениті Ербергія і Пескерія, овочевий і рибний ринки; вони належать до найстаріших зон Венеції (саме біля овочевого ринку стоїть її найдавніша церква Сан-Джакомоді-Ріальто, збудована ще в п'ятому столітті).

Міжнародний центр мистецтва й побуту, Східний музей «Марко Поло» і Галерея сучасного мистецтва XIX—XX ст., скарбниця венеціанських цінностей — художня галерея Академії образотворчих мистецтв і музики, десятки менш відомих, але не менш цікавих будов, — тут є на що дивитися й чим захоплюватись.

Але не тільки площами, каналами й палацами, не тільки шедеврами всіх видів мистецтв уславлена Венеція. Вона пишається й іменами великих світу цього, тих, хто створював історію міста чи був причетний до неї. Безперечна першість у цьому ряду славетних належить великому Тіціану — живописцю, відзначеному званням рицаря й графа імперії.

Ріо ді Ка-Відманн і палаццо Відманн Фоскарі.

За різних часів у місті дожів жили й творили Тінторетто, Джорджоне, Веронезе, Тьєполо, Канале, Гварді. Тут будував Палладіо й працював скульптор Канова, створювали музичні шедеври Вівальді й Галуппі, бували або жили Чімароза, Глюк, Моцарт, Гайдн, Гендель.

У Венеції дав нове життя традиційній італійській комедії дель арте Карло Гоцці. Збирав влучні вислови й афоризми на її старовинних вулицях автор ста двадцяти комедій, блискучий знавець венеціанської говірки й фольклору Гольдоні.

В захопленні від перебування в чудовому місті були його шанувальники Байрон і Шеллі, Гете й Мюссе, Діккенс і Жорж Санд.

Воно справді велике — це місто, що подарувало світу так багато талантів і зуміло полонити серця стількох непересічних людей.

Венеція та її безпосереднє географічне оточення — поняття складне й неоднозначне. Це — комплекс найрізноманітніших зон і ландшафтів, що поєднують у собі острови й материкові відмілини, піщані пляжі й вічнозелені сади, старовинні міські райони й заміські вілли, порти й суднобудівні верфі. Тут і густа мережа каналів, і величезна лагуна, оточена з трьох боків берегами континенту, а з четвертого — розсипом островів. Саме місто, що лежить за чотири кілометри від материка в північній частині лагуни, оперезане великою кількістю островів і острівців — «короною Венеції». «Корона» варта своєї назви: її складові — столиця уславленого венеціанського скла острів Мурано й майстерня не менш уславлених мережив Бурано; острів Ладзаро-дельї-Армені, що потонув у зелені садів і кипарисів, — він має право екстериторіальності і є центром вірменської культури на Адріатиці; острів Кйоджа з найбільшим в Італії риболовним портом.

Природним бар'єром від руйнівних хвиль відкритого моря є вузькі острови Пеллестріна й Маламокко, який іноді позначають назвою північної частини міста — Лідо.

І ось ця на диво врівноважена система поєднання води й суходолу, що має такий мальовничий і заспокійливий вигляд, насправді становить цілий комплекс складних проблем і турбот. Венеція тяжко хвора, і стан її викликає серйозне занепокоєння.

1961 року, після дворічних спостережень за станом обраних у різних районах міста точок, були документально підтверджені давні побоювання вчених. Показання приладів, співставлені з даними обстежень 1908 року, засвідчили, що Венеція тоне, опускається майже на три міліметри на рік у води спокійної на вигляд лагуни. Цифра не просто вражаюча, вона катастрофічна, якщо врахувати, що занурення у водяну могилу унікальних споруд щорік прискорюється.

Ось сумні факти: з початку століття до наших днів кількість районів міста, що перебувають над рівнем моря на висоті лише ста тридцяти сантиметрів, збільшилася втричі. За останні півсотні років місто опустилося на вісім, а подекуди на двадцять сантиметрів; на початок 2000 року вчені передбачають збільшення цих показників удвічі. Практично це означає, що непридатними для житла стануть перші поверхи історично цінних (а часто — безцінних) будов, де нині мешкають тисячі й тисячі венеціанців.

Справжню тривогу викликає сучасний стан палацу Дожів: фундаменти колон уславленої споруди опустилися нині на півтора метра. А статуя на Кампо-Сан-Стефано в центрі міста «втратила» за п'ятдесят років тринадцять сантиметрів своєї висоти.

Переспіви на тему «бідолашна Венеція» в західній пресі дуже популярні. Проте скарги на долю міста-страждальця, жертви всесильного фатуму, як правило, є популярним товаром, розрахованим на невибагливого обивателя.

Західні журналісти виставляють на огляд, усіляко обігрують цей бік медалі й одночасно приховують другий — соціальний. Справді, морська стихія наполегливо й зосереджено, рік у рік, століття за століттям розгойдує прадавні підвалини (в розумінні прямому) міста. Проте, наголошуючи на цьому факті, багато хто на Заході шукає панацею лише в засобах технічних, вузькоприкладних.

Та чи лише примхами «земного механізму» пояснюється трагедія Венеції?

Інженер Еудженіо Міоцці — людина в Італії відома. Він створив відкритий 1932 року міст через венеціанську лагуну. Протягом двадцяти п'яти років Міоцці очолював технічний відділ муніципалітету. Він же — автор багатьох досліджень, незаперечний авторитет у своїй галузі. Процитуємо його слова, наведені в римському журналі «Віе нуове»:

«Приблизно до середини минулого століття Венеція осідала щороку на 1,0—1,4 мм, тобто середня швидкість занурення лише трохи перевищувала явище евстатизму (повільного, але постійного пониження рівня земної поверхні. — **В. К.**) і одночасно підвищення рівня морів. Тепер це осідання відбувається значно швидше...

Оскільки ж за останні п'ятнадцять років цей показник дедалі збільшується, неважко передбачити, що через п'ятдесят років чи навіть раніше, якщо нинішня швидкість осідання лишиться незмінною, води лагуни піднімуться більше ніж на метр і вкриють вузенькі венеціанські вулички, нижні поверхи палаців і будинків, тобто заллють усе місто.

З другого боку, ми знаємо причини цього жахливого явища: воно викликане тим, що промислові підприємства й приватні особи добувають дедалі більше води з підгрунтових шарів».

Саме в цьому полягає одна з глибинних причин сучасної трагедії міста. Причина, що випливає з капіталістичного методу господарювання.

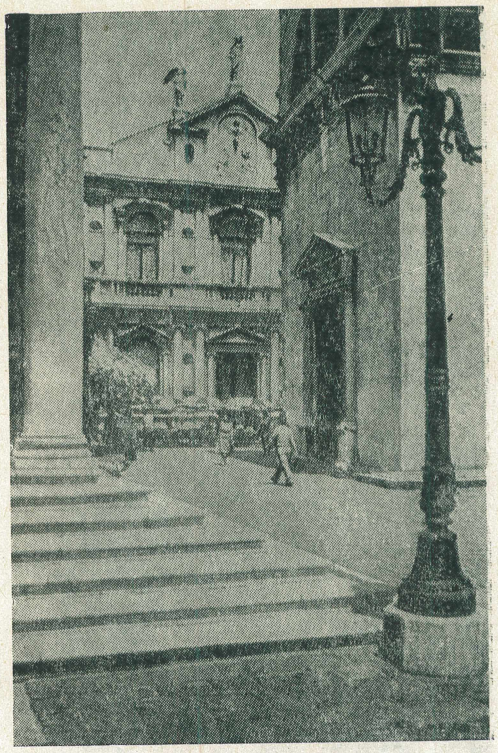
Цей метод призвів і до того, що неприпустимо перенаселеними й такими, що перебувають у явно аварійному стані, визнано тридцять сім відсотків будинків. До того ж, як свідчить міланський журнал «Епока», сімдесят чотири відсотки венеціанських будинків не мають ванн, дев'ять із десяти — системи центрального опалення, в половині з них різко підвищена вологість, яка нищить і стіни, і здоров'я людей.

Статистичне резюме позбавлене й натяку на оптимізм. Половина палаців міста потребує термінового ремонту, становище десятої частини житлових будинків повністю безнадійне, а кожен шостий будинок потребує радикальної перебудови.

Не дивно, отже, що жителі втікають із старого міста на материк: адже життєдіяльність Венеції підтримується не тільки туристичними натовпами «каліфів на годину», тимчасовими поцінувачами й споживачами її привабливості. Основа її життя — самі венеціанці.

Слід підкреслити, що процес «відтоку» жителів досить інтенсивний: наприкінці 60-х років лише за п'ять років 55 тисяч чоловік покинули місто. У Венеції спостерігається різка нестача робочої сили — факт для Італії винятковий.

Стотисячне історичне місто, яке втрачає своїх господарів, порожніє (оживаючи лише в літні місяці), тож власті його намагаються зупинити цю масову втечу. Мерія Венеції скуповує і ремонтує будинки, сподіваючись повернути мешканців. Мер Венеції заявив: «Ми не можемо дозволити, щоб у місті процвітала вільна торгівля будинками. Я наполягатиму, щоб був ухвалений закон, який забороняє продаж будинків і квартир Венеції туристам. Зважте, що ми не можемо будувати високих будинків чи розширяти межі міста». Проте втілення цієї раціональної ідеї висить у повітрі: проштовхнути такий закон — справа майже нереальна.

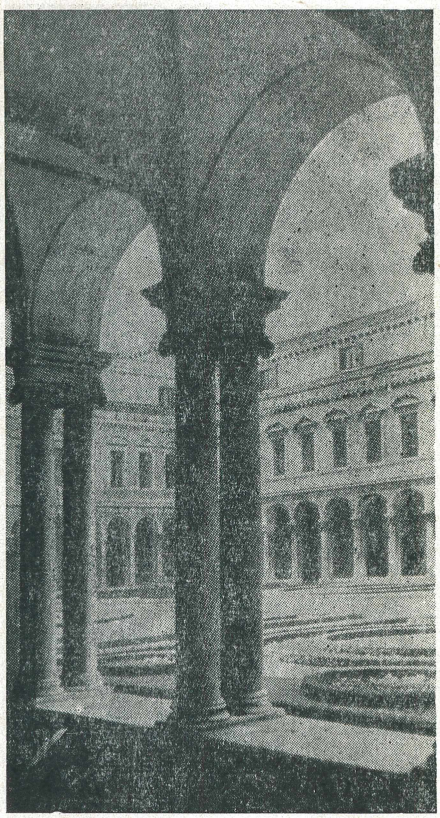
Кампо-Сан-Фантін, на задньому плані — уславлений Театр Феніче

На біду Венеції, в неї є ворог, всесильний на Заході — бізнес. Тож про які рятівні заходи може бути мова, якщо саме він визначає долю міста!

Розгляньмо ситуацію уважніше.

Венеція давно вже перебуває в полі зору не лише італійських і зарубіжних туристичних фірм, а й промислових об'єднань, яким належить зовсім не філантропічна ідея розширення її «промислового поясу». Ідея ця абсолютно ігнорує потреби історичного міста. Суть її — створення третьої промислової зони на південний захід від Порто-Маргери шляхом намиву нової території й підвищення висоти відмілин у північній частині лагуни, з одночасним прокладанням через мілководдя судноплавного каналу. Практично це означає не що інше, як пряме «хірургічне» втручання в свята святих Венеції — її лагуну.

План промисловців надзвичайно небезпечний. Лагуна площею п'ятсот квадратних кілометрів — явище складне і, в розумінні гідрологічному, унікальне. Вона настільки мілководна, що в багатьох місцях перетинати її можуть лише човни й невеликі катери. Ще за середньовіччя

Шедевр Палладіо — церква Сан-Джорджо-Маджоре. Аркада внутрішнього двору.

венеціанці розуміли, що не можна змінювати її тонку гідродинамічну рівновагу, не створюючи при цьому загрози місту й селищам на островах. Сучасних же підприємців ця елементарна істина не обходить: їм подавай розширений і поглиблений судноплавний канал Маламокко-Маргера для транспортування нафти.

Річ у тім, що нафтопромисловцям належать у першій і другій промислових зонах Порто-Маргери нафтосховища й нафтопереробні заводи, які коштують мільярди лір, а відома фірма «Монтедісон» має тут великий алюмінієвий комбінат і завод хімічних добрив (що зовсім не поліпшує атмосферу Венеції). Логіці промислових тузів значно ближча ідея вигідної швартовки «впритул» великих танкерів і суховантажних суден, ніж турбота про те, що буде з лагуною внаслідок поглиблення каналу. А в Італії ще не було випадку, аби таким потужним групам і фірмам, як «Шелл» чи «Мобіл», «Галф-ойл» чи «Айрон», «Монтедісон» чи «Ессо-стандард», хоч у чомусь перечила державна адміністрація.

Навколишнє середовище, захист якого вважається в наші дні одним із найважливіших і найактуальніших завдань усього людства, не пробачає легковажності й жорстоко мститься тим, хто порушує екологічну рівновагу. Викиди в повітря й водойми промислових відходів не зникають безслідно; на совісті тих, хто заплющує на це очі, — чимало трагедій. Ось лише деякі з найбільш помітних, згадані в журналі «Шпігель» (ФРН):

«У Чікаго у вологу погоду на ногах розповзаються нейлонові панчохи, в Токіо засихають квітуючі вишні, в Лос-Анджелесі не росте навіть шпінат, у Рурі зелені кущі перетворюються на сірі опудала. В Кельні кришиться вапняк собору, а в Венеції — статуї на площі святого Марка».

Промовисті факти. Але ж забруднення повітря й вод Венеції — випадок для Італії не винятковий. Скоріше — типовий.

За останніми даними, у води трьох морів, що омивають італійські береги, щороку викидається до трьохсот тисяч тонн сміття й понад шістсот тисяч тонн промислових відходів. Величезну кількість сміття й отруйних речовин викидає в море По — одна з найбільших водних артерій Італії, річка, що разом з водою несе в Адріатику шістдесят процентів промислових і сорок — побутових відходів навколишнього регіону. Мало не другий Рейн, помийна яма Європи... А гирло По розташоване лише за якихось півсотні кілометрів на південь від лагуни Венеції!

Стан справ у Венеції такий, що обіцянка «зробимо завтра» рівнозначна смертному вироку. Місто руйнується щохвилинно: то там, то тут від вологи й ударів хвиль, що їх піднімають катери, відвалюється тиньк, розповзаються сіро-зелені плями плісняви, іржавіють і ламаються оголені металеві кріплення, стіни беруться небезпечними тріщинами, пари кислоти й каустичної соди роз'їдають стару кам'яну кладку й столітні мармурові плити. Хвороба нівечить історичну Венецію ззовні й зсередини: старість, вологість, забруднення атмосфери й водойм, запустіння...

Багато витерпіла Венеція, зберігши своє первозданне обличчя. Сучасне її становище складне й тривожне, але роль Венеції для цивілізації така, що доля її не може не бути турботою всіх землян.

«Мистецтво вічне, життя коротке»,— казали римляни. Місто дожів повинне бути вічним. Замінити його нічим.

Валерій КОСТІН

З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Чарівні сили в казках „1001 ночі“

Як на зразки доброго мистецтва, що передає прості, але доступні всім людям почуття, я вказав би на майже всі народні казки, більшу частину «1001 ночі», на Дон-Кіхота, епос, частково на романи Дюма-батька.

Лев Толстой

Ніякі описи мандрівників не дадуть вам такого правильного, такого жвавого зображення звичаїв і умов громадського та сімейного життя мусульманського Сходу, як «1001 ніч».

Віссаріон Бєлінський

Небагато пам'яток світової писемності можуть суперничати популярністю з «1001 ніччю», цим гігантським зібранням казок і оповідань. Їх без кінця перекладають і видають, інсценізують і екранізують, адаптують для дітей і т. д. Читачів різних епох і країн незмінно захоплює цікава фабула казок, безмежна гра уяви, вміння авторів-оповідачів захопити читачів дивною, а іноді й повчальною історією, несподіваним поворотом у розвитку сюжету або в житті героя, що відбувається чи то завдяки втручанню чарівних сил, чи то з примхи долі (випадкової зустрічі, збігу обставин тощо), чи то внаслідок винахідливості й хитрості самих персонажів, лихих або добрих, які творять інтригу.

У невтаємничених читачів могло за традицією скластися помилкове уявлення, нібито «1001 ніч» складається тільки з арабських казок. Насправді ж у створенні цього грандіозного зібрання брали участь багато народів Сходу, хоча свою остаточну форму воно набрало арабською мовою й міцно ввійшло в історію саме арабського фольклору. Але щоб зрозуміти, якими шляхами створювалася ця книга, слід трохи заглибитися в історію.

Народи, що населяли з глибокої давнини Індію, Іран, Месопотамію, Єгипет, Північну Африку та інші країни й області Близького й Середнього Сходу, протягом багатьох століть творили чудовий фольклор, сюжети й образи якого, внаслідок широкого обміну духовними цінностями, ставали загальним набутком. Іноді буває важко визначити, на якому саме грунті виник той чи той фольклорний сюжет, бо, «кочуючи» з одного етнічного й мовного середовища в інше, він «пристосовувався» до інших історико-культурних умов, обростав новими реаліями й збагачувався мотивами, що виникли на місцевому грунті.

В VII—VIII століттях у процесі арабських завоювань на величезних просторах від Індії на сході й до північних кордонів Іспанії на заході виникла неоднорідна за своїм етнічним складом держава — Халіфат. Важливим наслідком цієї історичної події було поширення серед підкорених народів релігії завойовників — ісламу, хоча на території імперії, що виникла, залишалося багато християн, іудеїв, зороастрійців (носіїв релігії, що панувала в Ірані за Сасанідів у III—VII століттях).

Мовою синкретичної культури, що поступово склалася на території Халіфату, стала літературна арабська, яка відігравала, так само як латина в середньовічній Європі, роль міжнародної мови. Нова культура Халіфату ввібрала в себе не тільки традиції арабів-кочовиків, а й споконвічні звичаї, погляди і смаки корінних жителів — іранців, греків, сірійців та інших народів, які опинилися в межах нової держави й були втягнені в спільне культурне життя.

Разом з іншими традиціями підкорених арабами народів у загальну скарбницю народної культури строкатих в етнічному й релігійному відношеннях середньовічних міст арабо-мусульманської імперії ввійшли також індо-іранські казки й дидактичні твори, біблійні й євангелічні притчі, вавілонський і давньоєгипетський фольклор, окремі літературні сюжети пізнього еллінізму, що існували з глибокої давнини й передавалися з покоління в покоління; до цього приєдналися легенди й перекази старо-

давньої Аравії, що їх привносили самі завойовники. Весь цей перероблений в ісламському дусі величезний матеріал в різній пропорції правив за джерело сюжетів, мотивів, стилістичних прийомів, манери зображення й умовностей у передачі людських почуттів у «1001 ночі».

В міському середовищі поряд з фольклором і в тісному переплетінні з ним існував особливий вид анонімної народної літератури, що мала давню письмову традицію. Ця література виникла на фольклорній основі або являла собою народну обробку літературних творів. Авторами й передавачами творів народної літератури були арабські вуличні читці, що записували й використовували в своєму репертуарі перекази й казки різних народів, а також запозичували сюжети з арабських і перекладених арабською мовою персидських, сірійських, грецьких літературних джерел. Професійні читці-декламатори звичайно читали твори свого репертуару міським людям, що збиралися в святкові дні на ярмарках або просто в крамницях-закусочних, а згодом у кав'ярнях, а іноді й слухачам з привілейованих прошарків.

В «Казці про Сайфа аль-Мулука» з «1001 ночі» є вступ, у якому повідомляється, що персидський цар Мухаммад ібн Сабаїк «любив застільні розмови, і перекази, і вірші, і розповіді, і повісті, і нічні казки, і житія, і кожного, хто пам'ятав дивовижну казку й розповідав її цареві, цар нагороджував». Якось він почув про купця Хасана — «людину великодушну, щедру, тямущу й поета», покликав його до себе й сказав: «Я хочу, щоб ти розповів мені гарну оповідь і дивовижну повість, подібної якій я ніколи не чув, і якщо твоя оповідь мені сподобається, я дам тобі багато земель з фортецями і зроблю їх додатком до твоїх наділів... і призначу тебе старшим з моїх візирів... А якщо ти не зробиш мені того, про що я тобі сказав, я візьму все, що є в твоїх руках, і вижену тебе з моєї країни».

В цьому уривку привертає до себе увагу та обставина, що для такого відповідального доручення цар обирає не якогось високопоставленого урядовця, а саме купця-городянина, тобто представника тих, хто, очевидно, передовсім «споживає» подібну художню продукцію народної культури.

Вимоги царя, любителя красного письменства, не видалися купцеві дивними, він лише попрохав надати йому один рік, вибрав п'ятьох невільників, які вміли читати й писати і були «достойними, розумними й освіченими людьми» і відправив їх по світу шукати «Казку про Сайфа аль-Мулука». Один з його посланців дізнався, що в Дамаску «є один поважний шейх, який щодня сідає на лавочку... і розповідає чудові повісті, оповідання й казки, подібних яким ніхто не чув». «Я біжу туди,— ледве встиг на ходу сказати посланцеві юнак, якого він зустрів,— щоб знайти собі місце ближче до нього, і боюсь, що не дістану собі місця через силу-силенну народу». Посланець розшукав шейха, й той за сто динарів згодився дати йому казку. «Він дав посланцеві чорнильницю, калам і папір,— розповідає автор,— і мовив: «Пиши з цієї книги те, що ти шукаєш — повість і оповідання про Сайфа аль-Мулука». При цьому шейх додав: «Знай, о дитя моє, що перша умова — щоб ти не розповідав цю повість на перехресті доріг або в присутності жінок і невільниць, рабів, дурнів і дітей. Читай її тільки емірам, візирам і освіченим людям з тлумачів Корану та іншим». Посланець привіз повість купцеві, той її переписав, приніс цареві й прочитав у «присутності розумних емірів, достойних учених, освічених людей і поетів». А потім цар наказав «написати цю повість золотими літерами й покласти її в свою особисту скарбницю».

В цій, змальованій автором одного з оповідань «1001 ночі» картині, досить правдиво зображена діяльність вуличних оповідачів. Мабуть, для підняття «престижу» своєї професії оповідач підкреслює, що його розповідь призначена лише для вух людей обраних, хоча, як випливає з самої розповіді, довкола шейха, що сидів на лавочці, збиралися не тільки «еміри й візири». Твори народної літератури викликали інтерес у всіх прошарках суспільства, від невибагливих городян до освіченої міської еліти, але основну масу слухачів вуличних розповідачів складав міський простолюд.

За свідченням європейських мандрівників, інтерес до творів народної літератури зберігався в країнах мусульманського Сходу аж до XX століття. Так, французький учений А. Б. Клот-бей, що прожив майже все життя в Єгипті в першій половині XIX століття й обіймав посаду директора головного лікувального управління країни, залишив детальний опис Єгипту, в якому розповідає про читців-декламаторів таке:

«Звичайно казкарі розповідають свої історії біля дверей головних кав'ярень, переважно ввечері у святкові дні. Казкар, сидячи на узвишші, з якого бачить він біля ніг своїх юрбу уважних слухачів, розповідає свій роман і наспівує вірші, що є в ньому, причому підігрує собі на невеличкому однострунному інструменті, дещо схожому на контрабас. Захоплені слухачі, порозсідавшись довкола нього на килимах і матах, курять люльки й сьорбають каву, не зводячи очей з казкаря, який виразом свого обличчя, відтінками голосу й рухами доповнює розповідь і підсилює її драматичну напругу. Чим більше буде слухачів, тим жвавіша міміка казкаря. Деякі казкарі в запалі ентузіазму додають до повісті власну імпровізацію. По закінченні казки казкар одержує від власника кав'ярні невелику грошову плату й потім іде з тарілкою збирати гроші у слухачів. Платити йому ніхто не зобов'язаний, але дехто, в міру втіхи, яку

йому подарував бідний рапсод, виявляє своє схвалення, кладучи на тарілку кілька пара».

Твори народної літератури, що складали репертуар вуличних розповідачів, досить різноманітні й за жанром, і за обсягом. Це й короткі анекдоти, і фантастичні казки, і дидактичні притчі, і побутові новели. Особливе місце серед них посідали героїчні епопеї, одна з яких («Повість про царя Омара ібн ан-Нумана») ввійшла також до «1001 ночі». Читці й переписувачі об'єднували різні твори в «репертуарні збірки», які переходили від одного читця до іншого, а іноді спеціально переписувалися для любителів народної словесності. Однією з найпопулярніших збірок такого типу, що ввібрала в себе значну частину народної новелістики, і стала «1001 ніч».

Таким чином, як ми бачимо, «1001 ніч» не була створена якимось одним автором. Частини цієї дивовижної пам'ятки складались і шліфувалися протягом багатьох століть, і лише в XVI—XVII століттях зібрання склалося в тому вигляді, в якому воно відоме зараз.

Оскільки у створенні «1001 ночі» взяли участь Індія і Іран, Месопотамія й Єгипет, араби і тюркські народи, виникає питання, як вирізнити матеріал, привнесений у збірник з різних джерел. Перший, зовнішній критерій, який можна для цього використати,— це власні імена, дати й діалектизми. В оповіданнях «1001 ночі» трапляються індійські імена — Сіндбад, тюркські — Алі Баба й Хатун, іранські (деякі з них можна зустріти й у іранських легендах) — Шахразад, Діназад, Шахзаман, Бахрам, Рустам, Ардашір, Шапур. Але переважна більшість імен арабського походження, що побутували частково ще в доісламській Аравії. Грецькі і єврейські імена трапляються рідше й тільки в оповіданнях, присвячених стосункам мусульман з Візантією і франками. Єгипетські імена, присвячені місцевості й місяцям — мають коптську форму. Серед імен давньоєврейського походження трапляються Соломон і Давид, які згадуються і в Корані й увійшли до ісламської традиції, а також Асаф, Баракія і Булукія.

В результаті старанного вивчення тексту «1001 ночі» західноєвропейські вчені Мюллер, Еструп, Макдональд, Еббот, Літтман, а в нашій країні — А. Ю. Кримський дійшли висновку, що в зібранні слід розрізняти три основні групи казок і оповідань, які створювались і включалися в нього у різний час і в різних місцях — індо-іранські, багдадські й єгипетські. Як найстародавніша частина в основу «1001 ночі» ліг арабський переклад з перської мови індо-іранських казок із збірки «Хезар ефсане» («Тисяча казок»), про існування якого повідомляють арабський історик і географ аль-Масуді та арабський бібліограф Ібн ан-Надім у довіднику, складеному 987 року. Арабський переклад збірки було зроблено ще у VIII столітті, тобто тоді, коли іранські традиції особливо інтенсивно засвоювались арабо-мусульманською культурою. Ісламізована й арабізована версія «Хезар ефсане», що дістала у VIII столітті назву «1001 ночі», до нас не дійшла, і її склад нам точно невідомий. Переклад міг бути частковим, а міг бути й повним, є всі підстави припускати, що новела про Шахразаду і царя Шахріяра та деякі інші казки індо-іранського походження потрапили в «1001 ніч» саме з цієї персидської збірки.

Той же Ібн ан-Надім повідомляє, що багдадський літератор аль-Джахшіярі (пом. 942 р.) почав складати за зразком, а частково й за матеріалами перекладеної арабською мовою збірки «Хезар ефсане» свою власну збірку казок під назвою «1000 ночей», куди він до іранських казок додав арабські. За свідченням Ібн ан-Надіма, багдадець мав намір включити до своєї збірки тисячу казок арабів, персів і греків, але зумів зібрати лише 480.

Таким чином, складена в IX—X століттях арабська збірка «1000 ночей» мала в собі вже іранські та арабські оповідання, які, можливо, існували раніше у вигляді самостійних збірок. Назва «1000 казок» змінилась на «1000 ночей», коли обрамлююча та інші стародавні казки збірки виявилися об'єднаними із казками арабського походження. Число «1000», яке було синонімом «множини», не сприймалося в точному його значенні й означало лише дуже велику кількість казок. Так, відома в X столітті у Багдаді книга під назвою «1000 ночей» складалася лише з близько ста «ночей».

У XII столітті зібрання збагатилося новими матеріалами як азіатського, так і єгипетського походження, і тоді ж, мабуть, назви збірки змінилися на «1001 ніч». Німецький учений Літтман пов'язує зміну назви «1000 ночей» на «1001 ніч» з впливом тюркського ідіоматичного виразу «бін бір», що означає невизначену множину. Проникнення тюркської лексики в арабську мову, починаючи з XI століття, пов'язано зі зростанням впливу тюркських народів у житті Ірану, Месопотамії, Сірії та інших провінцій мусульманського Сходу. Пізніше число «1001», яке розумілося спочатку як «множина», стало сприйматися в його точному значенні й з'явилася потреба доповнити, відповідно до загальної назви, число ночей до «1001», в результаті чого до збірки ввійшли додаткові матеріали, що раніш існували самостійно.

Останній етап оформлення збірки тривав до XVI століття, коли в неї влилися героїчні епопеї, пов'язані зі спогадами про війни проти хрестоносців і Візантії. В цей же час Ірак і Іран поповнюють збірку деякими оповіданнями далекосхідного походження, що проникли до країн ісламу разом із завойовни-

ками-монголами, в період монгольського нашестя в XIII столітті. Свій остаточний вигляд «1001 ніч» одержала на початку XVII століття, вже після завоювання мамлюкського Єгипту й Сірії османським султаном Селімом I (1512—1520).

Кожен з етапів формування «1001 ночі» має свої особливості, пов'язані з середовищем, в якому створювалися відповідні казки й оповідання. Індо-іранське походження мають фантастичні казки, що відзначаються поетичністю, витонченістю композиції і цікавими сюжетами. Це передовсім самообрамлення «1001 ночі», до якого входить оповідання про Шахразаду і царя Шахріяра. Композиція з обрамляючою новелою дуже часто зустрічається в індійській літературі та фольклорі й майже ніколи — в літературах інших народів. Індійського ж походження зачини в деяких оповіданнях і казках «1001 ночі», де оповідач-мораліст каже: «Ти не повинен робити те й те, інакше з тобою станеться те, що сталося з тим-то й тим-то». «А як це було?» — питає співрозмовник, після чого починається нове оповідання або вставна новела.

Крім обрамлення, до казок індійського походження належать оповідання про благочестивих людей — буддистських і джайнтистських святих, казки про тварин, цикл оповідань про премудрого Сіндбада. За приклад іранських казок можуть правити «Оповідання про Камар аз-Замана», «Оповідання про принца Бадру та принцесу Джаухар» та інші. Сюжети деяких індо-іранських казок мають паралелі в індо-іранському фольклорі, хоча зв'язати ці казки з якимсь конкретним середовищем неможливо, бо за довгі століття мандрів вони втратили географічну, етнографічну й соціальну специфіку.

Зовсім інший характер мають оповідання, що виникли на арабському грунті. В багдадських оповіданнях дія відбувається чи то в самому Багдаді, чи то в халіфському палаці, а дійовими особами в них є купці й ремісники, халіф і його наближені, добрі й лихі візири, справедливі й користолюбні судді, поліцейські, рабині-співачки, охоронці гаремів — євнухи та інші учасники строкатого міського життя.

Так само як творці європейських середньовічних фабліо, багдадські оповідачі захоплюються спритними витівками й умілим шахрайством вихідців з міських низів, вони в захваті від кмітливих дотепних відповідей, полюбляють комічні ситуації. Є серед багдадських оповідань описи людської великодушності, благородного й самовідданого кохання, але є й такі, в яких еротичний елемент посідає центральне місце, а опис любовних сцен має грубуватий, іноді непристойний характер. На відміну від індо-іранських казок, інтерес у багдадських оповіданнях зосереджується не так на стрункій і вибагливій фабулі, як на самій події, про яку йдеться, на яскравих і виразних деталях. Багдад стоїть на місці стародавнього Вавілону, і деякі фольклорні давньовавілонські сюжети дожили до ісламських часів і також знайшли відбиття в «1001 ночі».

В каїрських новелах виразніше, ніж у решті казок Шахразади, звучать соціальні мотиви. Їхній герой — звичайно купець або бідний ремісник — не дуже освічений, але наділений здоровим глуздом і спритністю, завдяки чому він домагається врешті-решт високого становища й багатства. Винахідливість героя каїрських новел має куди витонченіший характер, ніж спритні витівки його багдадських попередників. Його пригоди, на відміну від коротких багдадських оповідань-анекдотів, складають фабулу довгих цікавих оповідей, які іноді мають у собі цілий «життєпис» («Оповідання про Ала ад-Діна і зачарований світильник», «Оповідання про Маруфа-черевичника» та ін.). Хоча в окремих єгипетських новелах відбилися стародавні єгипетські фольклорні мотиви, ці твори датуються переважно епохою мамлюкських султанів і часом турецького панування в Єгипті. Загальний тон єгипетських новел, стримано-іронічний стосовно дурнуватого царя, відверто ворожий до його візира, що символізує правлячу верхівку єгипетського суспільства, і співчутливий стосовно трударів-городян, відбиває неприязнь міських низів до своїх правителів і виразно говорить про середовище, в якому ці новели створювалися.

Датський учений Еструп уперше звернув увагу на функціональну роль чарівних сил у казках «1001 ночі», що належать до різних періодів. Виявляється, в казках індо-іранського походження чарівні сили діють незалежно й з власної ініціативи, допомагаючи героям, що полюбилися їм, і захищаючи їх від ворожих чарівних сил. Ці надприродні істоти, добрі й злі духи, які свідомо й з власної волі заправляють долями героїв, є разом з тим головними дійовими фігурами в розвитку сюжету, в той час як живим істотам відводиться в оповіді лише пасивна роль. Така риса індо-іранських казок бере початок, слід гадати, в розвинутій індійській міфології. Але міфологічна фантастика, світ чарівних сил, талісманів і чудес у них «арабізовані» (надприродні істоти в них уподібнюються до давньоарабських і називаються джинами й іфритами); втративши священний характер, ця фантастика сприймається як поетична вигадка й набирає метафоричного значення.

Класичним зразком казки індо-іранського походження можна вважати «Казку про рибалку». В ній розповідається про те, як бідний рибалка витяг з моря глек, «запечатаний свинцем з відбитком персня царя Сулеймана». Рибалка зірвав печатку, і з глека вийшов велетенський джин-віровідступник, замкнений там самим царем Сулейманом (згідно з мусульманською традицією, Сулейман, біблійний Соломон, мав владу над джинами). Злий джин збирається вбити рибалку, але той вдається до хитрощів і висловлює перед смертю бажання поглянути, як такий великий джин умудря-

ється вміщатися в невеликому глеку. Простодушний джин, не помічаючи пастки й бажаючи виконати останнє прохання рибалки, залазить до глечика, і рибалка, скориставшись з його помилки, знову запечатує глек і збирається кинути його в море.

Цей нескладний «кільцевий» сюжет, відповідно до традиції індійського фольклору, має кілька вставних новел. Коли замкнений у запечатаній посудині джин благає рибалку його відпустити, обіцяючи за це всілякі блага, рибалка вигукує: «Брешеш, проклятий! Ми з тобою схожі на візира царя Юнана й лікаря Дубана». «А хто це такі,— питає джин, що зацікавився розповіддю й забув про свою долю,— і яка їхня історія?» Тоді рибалка розповідає новелу про царя Юнана, що занедужав на проказу, й чудового лікаря Дубана, який вилікував його і який «читав книги грецькі, перські, візантійські, арабські й сірійські, знав лікувальну справу й астрологію, а також усі рослини й трави, свіжі й сухі, корисні й шкідливі, вивчив філософію і осяг усі науки». В царя ж був візир «мерзенного вигляду, поганий і порочний, скупий і заздрісний», який, побоюючись знайти в особі лікаря конкурента, вмовив недовірливого володаря стратити Дубана, що нібито задумав отруїти царя.

Але й в оповіданні про Дубана є, в свою чергу, вставна новела. Коли візир-інтриган умовляє царя стратити лікаря, той спершу опирається, каже, що після страти він каятиметься в учиненому, як каявся цар ас-Сіндбад, убивши сокола. «А як це було?» — одразу ж питає візир, що на якийсь час забув про свої підступні плани. Тоді цар розповідає притчу про перського царя, що відчув під час соколиного полювання спрагу. Тут він побачив дерево, з якого «текла рідина наче олія» і наповнив нею чашу, але сокіл ударом крила цю чашу перекинув. Так сокіл чинив тричі і, нарешті, цар, розгніваний поведінкою птаха, вбив його. Конаючи, сокіл підвів голову й знаком показав на вершину дерева, де переховувався отруйний змій, що виділяв отруту у вигляді густої рідини. Отже, вчинок царя призвів до загибелі його щирого друга.

Вислухавши притчу, візир, щоб спростувати аргументи царя, який засудив швидкого на розправу володаря, в свою чергу, розповідає новелу про підступного візира-порадника, який заманив царевича до лісу, де того мав з'їсти злий дух-гуль. (Царевич, що вчасно помолився, зумів урятуватися). Розповідаючи цю притчу, візир мовби застерігає Юнана проти лікаря, якого той полюбив.

Врешті, після деяких вагань, піддавшись на вмовляння лихого візира, невдячний і недовірливий цар вирішує стратити Дубана. Перед стратою лікар дарує Юнанові книгу, запевняючи, що коли цар, відрубавши йому голову, покладе її перед собою й прочитає з книги певні рядки, голова заговорить і відповість на всі царські запитання. Зраділий з можливості користуватися послугами лікаря й після його страти, цар так і чинить, але аркушики книги виявляються просоченими отрутою, і, вдихаючи її, цар помирає. Таким чином, царська невдячність жорстоко карається.

Вичерпавши все коло нескладних повчань у вставних новелах, автор-оповідач повертається до головних персонажів оповіді — рибалки й джина, але тепер джинові в оповіді відводиться другорядна роль. Перехід до нової теми здійснюється за допомогою нехитрої сюжетно-стилістичної зав'язки: вблагавши доброго рибалку звільнити його, джин в подяку приводить його до ставка з різнобарвними рибами й радить наловити їх і віднести султанові, за що султан, мовляв, щедро винагородить рибалку. Після цього джин зникає з оповіді: в зв'язку з переходом до нової теми його сюжетно-композиційна функція завершується.

Далі з'ясовується, що різнобарвні риби насправді — жителі міста, зачаровані злою й невірною дружиною молодого царя, якого вона перетворила на кам'яну статую і щодня піддає катуванню на знак помсти за каліцтво, якого цар завдав її коханому. Вражений красою чудових риб, які перетворюються на вугілля щоразу, коли їх починають смажити, а також дивною появою таємничої дівчини під час смаження, султан вирушає в подорож з метою розгадати їх таємницю. Він проникає до мертвого міста, хитрістю примушує лиху чарівницю зняти закляття з городян і царя, а потім убиває її. Рибалку ж, що виявився непрямою причиною врятування жителів мертвого міста, султан так щедро нагороджує, що той «стає найбагатшою людиною свого часу», доньку його султан бере собі за дружину, а сина робить своїм скарбником.

Отже, в першій частині рибалка й джин виступають як рівноправні персонажі, що співробітничають між собою. За допомогою визволеного джина рибалка знаходить шлях до багатства, тобто до здійснення мрії бідняка-городянина. Друга частина казки — пізнішого, імовірно, багдадського, походження. Вібравши найдавніші індо-іранські фантастичні елементи, казка на останньому етапі набуває рис середньовічної міської новели з традиційним мотивом — бідняк стає багатим і знатним завдяки втручанню доброго царя. Оповідач мовби намагається примирити найдавніший казковий мотив з реальними мріями й надіями бідняка в земному житті.

В багдадському шарі «1001 ночі» чарівні сили фігурують лише в сюжетах, що прийшли з Індії і Ірану. В оповіданнях же, що народилися на месопотамському грунті, надприродні сили не мають суттєвого значення. В городян, жителів Багдада, з їхнім тверезим розумом, нема особливого смаку до чудес, їх більше захоплюють дивовижні події, що відбуваються в реальному житті. Функціональну роль «рушійної сили» сюжету в них замість добрих і злих ду-

хів дуже часто виконує одна з дійових осіб — передусім халіф Харун ар-Рашід, що виступає в ролі захисника або навіть рятівника героя, розв'язує всі колізії, які виникають у ході оповіді, карає вади й винагороджує доброчесність. У ньому ніби матеріалізується вічна мрія середньовічного городянина про доброго й сильного володаря, який охороняв би його від сваволля жорстокої і корисливої адміністрації. Крім того, відповідно до стародавніх уявлень жителів Месопотамії, в багдадських новелах значну роль відіграє чаклунство, здатність деяких осіб чоловічої, а частіше жіночої статі, перетворювати людей на тварин за допомогою магічних дійств і заклинань, і це сприймається як явище цілком природне — в нього вірять як автори оповідань, так і слухачі. При цьому наголос робиться на моральному моменті — погані люди, що зловживають чаклунством, неминуче караються, бо чаклунство, ця грізна, двогостра зброя, навіть у руках добрих чарівників обертається проти них.

Про це йдеться, наприклад, в «Оповіданні другого старця», де двох злих і поганих братів, що багато разів зазіхали на життя третього брата, доброго й благочестивого, обертає на собак його дружина, яку він підібрав «у жалюгідному лахмітті», але яка насправді виявилася «джинією», тобто добрим джином жіночої статі.

Іншу функцію виконують чарівні сили в єгипетських новелах, де вони знову, як і в індо-іранських казках, набирають суттєвої ролі. За класичний приклад новели єгипетського походження може правити «Оповідання про Маруфа-черевичника» — одна з найкращих новел «1001 ночі». Головний герой оповідання каїрський бідняк-швець, «що накладав латки на старі чоботи», змушений утікати з міста, рятуючись від підступів лихої дружини. Джин, що зустрівся йому в дорозі й зглянувся над його долею, садовить його собі на спину, переносить за кілька годин «на відстань цілого року шляху» й далі з оповіді зникає. Отже, перша чарівна сила, що зустрілася на шляху Маруфа, виявляється лише «транспортним засобом» і введена автором для розвитку фабули.

У місті, куди потрапляє Маруф, він зустрічає земляка й давнього друга енергійного Алі, який постачає його грішми й радить видати себе за багатого купця, чий караван з товарами з дня на день має прибути до міста. «Адже,— каже Алі,— все земне життя — це похвальба й хитрість, і в країні, де тебе ніхто не знає, роби що хочеш». Маруф так і чинить. Він щедро роздаровує гроші Алі, а витративши їх, позичає грошей у купців міста в рахунок легендарного каравану з товарами й також роздає їх без ліку бідним людям. Вражений його щедрістю і вирішивши, що Маруф дуже багатий, зажерливий цар міста збирається видати за нього свою доньку. Він відкидає докази візира, який запідозрив у Маруфі шахрая, і влаштовує весілля. Оженившись, Маруф примудряється роздати бідним і слугам усю царську скарбницю, і цар, який врешті-решт відчув щось недобре, звертається по пораду до візира. Той зміцнює його недовіру словами: «Купці так не чинять... Звідки в купця щедрість?»

За порадою візира, цар наказує своїй доньці вивідати в Маруфа правду, і врешті простодушний Маруф зізнається їй у всьому. Одначе дружина (яка встигла покохати його), побоюючись поголосу, ніби вона вийшла заміж «за шахрая і брехуна», дає чоловікові грошей й допомагає йому втекти.

З цього моменту починаються фантастичні пригоди героя. В дорозі Маруф зустрічає селянина, що оре поле биками. Гостинний селянин іде додому, щоб принести подорожньому їжу, а чесний Маруф вирішує допомогти селянинові: «Я відірвав цього бідного чоловіка від роботи, але я оратиму за нього, поки він прийде, щоб надолужити те, що він через мене втратив». Благородний вчинок Маруфа незабаром приносить йому винагороду, його плуг наштовхується на кільце, за яким виявляється плита, що приховує вхід до підземелля з незліченними скарбами. Але головне, що Маруф знаходить у підземеллі,— це золотий перстень, чарівний талісман, за наказом власника якого з'являється «слуга персня» — могутній джин, готовий виконати будь-який наказ свого володаря. «Я приворожений до цього персня,— каже джин,— і не можу не послухатися того, хто ним володіє».

З допомогою джина навантаживши знайденими скарбами караван, Маруф з тріумфом повертається до міста. «Надягши одяг зі скарбниці, він сів на коні й став величнішим і поважнішим, у тисячу разів, ніж цар»,— повідомляє автор. Повернувшись, Маруф віддає всі борги, а привезені величезні багатства ще щедріше роздає жителям міста. Але підступний візир не може заспокоїтися. Напоївши простодушного Маруфа вином, він викрадає в нього перстень і наказує джинові віднести нещасливого героя й царя в пустелю і там кинути. Після цього, порушуючи всі ісламські закони, він оголошує про бажання «без шлюбного запису» і не вичекавши необхідного «строку очищення» стати чоловіком царівни. Тут, однак, ініціативу на себе бере винахідлива й хитра дружина Маруфа. Приспавши ласками пильність візира, вона відбирає перстень, за допомогою джина повертає до себе чоловіка й батька, а підлого візира відправляє на їхнє місце.

Тут би оповіданню й закінчитися, але нескінченна стрічка оповіді розкручується далі. Виявляється, після смерті царівни до Маруфа несподівано приходить його перша дружина, котра, дізнавшись, що її чоловік став багатим і знатним, скористалася для переїзду до Маруфа згаданим на початку оповідання «транспортним джином». Вона вдає, ніби розкаюється в своїй минулій негарній поведінці. Тепер вона вже «стала сивою бабусею з потворною зовніш-

ністю, плішивою істотою, бридкішою за плямисту змію», і природно, що, вибачивши дружині, Маруф, перестає звертати на неї увагу й «розважається з прекрасними невільницями». Це зачіпає стару так, що вона «починає ненавидіти його й переймається ревнощами». Якось уночі вона намагається прокрастися до кімнати, де спить Маруф, щоб украсти перстень, але син Маруфа помічає її і вбиває. Новела завершується розповіддю про те, як Маруф «послав відшукати селянина, в котрого був гостем і на чиїй землі знайшов скарби й перстень, зробив його своїм візиром і одружився з його донькою». Тепер справедливість цілком перемогла, лихі персонажі — візир і відьма-дружина — поборені, а чесні, щедрі й благочестиві ремісник та селянин з допомогою взятої під контроль чарівної сили стали знатними й багатими людьми.

Єгипетські оповідання «1001 ночі» створювались у XIV—XVI століттях в торгово-ремісничому середовищі Каїра й утілили в собі ідеали трудових міських прошарків. Вимоги, що їх ставлять герої цих оповідань перед слухняними «слугами талісманів», хоча й грандіозні за масштабами, але завжди дуже прості й витримані в дусі ідеалів городян. Герої цих оповідань вимагають від підвладних духів золота й коштовностей, їжі, спорядження каравану і швидкого перевезення на великі відстані, тобто всього того, що може виявитися потрібним купцеві. Зрозуміла річ, не на останньому місці стоїть вимога захисту особистої безпеки власника талісмана — першорядної умови існування городянина в обстановці жорстокого феодального свавілля.

Отже, в оповіданнях єгипетського циклу, як і в індо-іранських казках, знову з'являються чарівні сили — джини й іфрити, але це вже не незалежні чарівники індо-іранського фольклору, а «службові» духи, не добрі й не злі, вони сліпо підкоряються чарівному талісману — символові панівної влади — й механічно виконують волю своїх володарів. Вони хоча й умілі, але цілком підвладні людині слуги, і перед ними, як перед природними явищами життя, в городянина нема благоговійного страху. Вони виконують усі накази, не роблячи різниці між законними власниками талісмана (або представниками державної влади) і викрадачами талісмана (узурпаторами влади). Така міфологія природно виросла на грунті пізньосередньовічного Єгипту з його деспотичним мамлюкським режимом, боротьбою феодальних клік і бюрократичною структурою й стала мовби метафорою суспільного життя.

Таким чином, місце й роль чарівних сил у «1001 ночі» не можуть бути оцінені однозначно. В них знайшли вияв специфічні уявлення середньовічної людини, що вірила в реальне існування надприродних істот, у їхню могутність і здатність суттєво впливати на людську долю. Разом з тим ці казкові істоти відігравали важливу роль і в динаміці самої фабули казок та оповідань збірки. Вони брали активну участь у подіях, допомагали або перешкоджали дійовим особам у здійсненні їхніх задумів. З волі авторів-оповідачів, їхня участь сповільняла або пришвидшувала темп оповіді, іноді ускладнюючи фабульну колізію, а іноді сприяючи її розв'язанню. А що для різних пластів збірки характерна різна типологія функціонування чарівних сил, то опис їх ролі може стати додатковим критерієм для датування окремих казок і оповідань та пов'язання їх з певним історичним середовищем і в тих випадках, коли звичайні прийоми літературної критики (аналіз наявних у тексті історико-географічних реалій, імен, дат і т. д.) з тих чи тих причин виявляється неефективним.

Ісаак ФІЛЬШТИНСЬКИЙ

Москва

Ельке Реслер-Буллерт (НДР). Ілюстрація до казок «Тисяча й одна ніч».

УКРАЇНІКА

НАЗУСТРІЧ IX МІЖНАРОДНОМУ З'ЇЗДУ СЛАВІСТІВ

За рішенням Міжнародного комітету славістів у 1983 р. в столиці Радянської України Києві відбудеться черговий IX Міжнародний з'їзд. Зараз Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР готує комплексне дослідження «Українська література XIX—XX ст. ст. у загальнослов'янському і світовому літературному контексті». Редакція «Всесвіту» звернулась до члена-кореспондента АН УРСР Г. Д. Вервеса з проханням розповісти, як іде підготовка до цього фундаментального видання.

— Скажіть, будь ласка, Григорію Давидовичу, на яких історичних і методологічних засадах будуватиметься ця праця?

— Для того, щоб розкрити наукову й суспільну потребу в п'ятитомній праці «Українська література XIX—XX ст. ст. у загальнослов'янському і світовому літературному контексті», її політичну актуальність, а також можливість її реалізації на рівні вимог сучасної науки, необхідно, бодай в загальних рисах, критично розглянути весь арсенал наукових ідей та гіпотез сучасного порівняльного літературознавства, які визначатимуть вихідні дані винесеного на обговорення дослідження.

У вітчизняному і зарубіжному марксистському повоєнному слов'янознавстві можна виділити три періоди. Перший (до початку 60-х років) характеризується нагромадженням матеріалу в галузі міжслов'янських функціональних зв'язків; другий (до початку 70-х) — осмисленням контактів та історико-генетичних зв'язків як системи; третій (останнє десятиріччя) — синтезом двох попередніх, а також вивченням різних аспектів взаємозбагачення слов'янських письменств у межах формуючої ідейно-естетичної спільності — літератур країн соціалістичної співдружності.

Різним європоцентристським теоріям культури, ідеям «замкнутих національних структур», космополітичним постулатам «надлітератури», де зневажено духовні цінності слов'ян, марксистська наука протиставила чітку концепцію світової літератури як динамічної системи, в яку рівноправними партнерами входять усі літератури, що існують під сонцем. Особливо важливе місце посіли питання теорії й методології вивчення внеску соціалістичних націй у світову культуру. З цього погляду, може, найперспективнішими є болгарська, чехословацька і радянська пропозиції.

Болгарська точка зору найповніше висловлена у працях академіка Е. Георгієва і, зокрема, в монографії «Българската литература в общословянското и общоевропейско литературно развитие» (1973). Прагнучи розкрити «характер і велич творчого пошуку болгарського народу», його внесок у «загальну скарбницю слов'янських і європейських літератур», вчений вперше робить спробу «топографічної прив'язки» багатовікового болгарського матеріалу (кам'яними літописами ханів Омуртага і Крума розпочавши) до таких масштабних процесів у духовному житті Європи, як Ренесанс, Просвітительство, Романтизм.

Чехословацька доктрина позначена тонкістю аналізу і теоретичним осмисленням «генезису і сутності літературних явищ національного процесу» з огляду на перехрещення в них своєї й світової традиції (цитую працю D. Ďurišina. Teória literárnej komparatistiky, Братіслава, 1975). Пропонується при цьому вивчення світового соціалістичного письменства почати «знизу» — від національних художніх систем.

В цьому ж плані — від національної літератури до світової — витримані фундаментальні праці радянського академіка М. П. Алексєєва і його школи.

Паралельно із спробами вивчення світової літератури «знизу» десь приблизно з середини 70-х років розпочинаються пошуки «зверху». Йдеться про теоретичну розробку принципів системного аналізу, що широко практикується в точних науках. Ідеї й пропозиції провідних радянських учених — академіків М. Конрада, В. Жирмунського, М. Храпченка, Д. Лихачова, О. Бушміна та інших з цієї

проблеми були узагальнені й викладені у вигляді цільної концепції І. Г. Неупокоєвою («История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа», 1976).

Суть цієї концепції полягає у розкритті «загального і особливого» літератури, що розглядається у трьох вимірах — часовому, просторовому і власне художньому. Цим вимірам відповідають і три системні утворення в межах світової літератури: часові (скажімо, історія літератури доби феодалізму); історико-культурні (національні, зональні і світова художні системи); власне художні системи (напрями, жанри, тип письменника тощо). «Об'єктом вивчення стає тепер те, як включена національна літературна система в системні процеси більш широких масштабів». Нагромаджений марксистським літературознавством досвід у вивченні національних літератур сміливо застосовуватиметься з метою порівняльного вивчення літератур усієї зональної (слов'янської) чи регіональної (європейської) системи. Причому сама логіка порівняння в рамках наукової систематики художніх структур не тільки приведе до піднесення загального рівня філологічного аналізу, але й допоможе, очевидно, щасливо уникнути як вульгарного соціологізування та публіцистичного краснобайства, так і вишукування випадкових аналогій, мотивів і тем.

Слід наголосити й на тому, що пропозиції українських радянських славістів щодо вироблення наукової методології вивчення національної літератури в системі світової, започатковані академіком О. Білецьким і розвинуті його учнями, ідуть в напрямку згаданої концепції. Маю на увазі такі колективні й індивідуальні праці (окремі з них створені разом з ученими союзної Академії), як: «Індивідуальність письменника і літературний процес», «Співдружність літератур і ідеологічна боротьба», «В інтернаціональних літературних зв'язках», «Література правди і прогресу (про літератури соціалістичних країн)», «Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури», фундаментальні дослідження з шевченкознавства, в галузі жанрової і стильової багатоманітності східнослов'янських літератур, російсько-українських літературних взаємин. Як названі, так і не згадані праці були високо оцінені вітчизняною і зарубіжною критикою, а деякі й перекладені на зарубіжні слов'янські мови.

Все це — і загально-теоретичні здобутки радянського порівняльного літературознавства, і практичні пропозиції щодо розробки проблеми національних письменств у системі соціалістичних літератур, як і наш власний доробок, — відкриває можливість зробити наступний, у багатьох відношеннях дуже сміливий і потрібний крок, — перейти від розгляду міжслов'янських літературних зв'язків до вивчення регіонального і міжнародного контексту національної літератури як художньої системи. Це проблема для цілого покоління дослідників.

— Чи можна виділити основні, визначальні положення усього майбутнього видання?

— Так. Обмежуючи себе конкретними завданнями, авторський колектив буде прагнути до наукового висвітлення таких положень — теоретичних, історико-літературних, технічних. Спробую лише означити їх.

Українська література — невід'ємна частина історії українського народу, вираз його самобутньої художньої свідомості, — як і кожне інше письменство під сонцем, еволюціонувала не лише по вертикалі історичного розвитку, тобто в географічних рамках своєї етнічної спільності. Вона розвивалася і по горизонталі, входячи в контакти з іншими національними літературами, включаючись у світовий літературний процес. Збагачуючи людство своїми художніми цінностями, вона в той же час самоутверджувалась і завдяки активному засвоєнню надбань світової культури.

Входження нашої літератури у світовий художній процес визначалося не лише найбільшими іменами письменників від Шевченка і Франка до Тичини й Довженка, не лише такими вершинними творами українського художнього генія, як: «Сон» («У всякого своя доля»), «Мойсей», «Камінний хрест», «Сонячні кларнети», — але й системою розгалужених, безконечних за своїм змістом і формою взаємозв'язків в рамках слов'янських, європейських і світової художніх систем.

Таким чином, для того, щоб науково визначити і встановити світовий контекст української літератури як частини цілого, ми повинні розкрити її провідні суспільні й ідейно-естетичні проблеми та функції не лише як наслідок історичного і соціального буття народу, але й як результат її контактів, генетичних зв'язків і типології з іншими літературами світу. Лише в такому разі ми зможемо пояснити цей феномен — національну художню систему — як історично сформований тип художньої свідомості, де перебувають в діалектичній єдності національне і загальнолюдське, спільне й особливе; лише в такому разі ми зможемо збагнути неповторність створених нашою літературою образів і характерів людських, які найповніше передають багатовіковий історичний досвід народу, сутність його духовних пошуків.

І ще про питання історизму. Автори беруть за предмет дослідження усю українську літературу XIX—XX ст. ст., від Котляревського і до наших днів. У розкритті цієї складної літературної епохи ми будемо виходити із положень марксистської науки про те, що історія письменства як система його зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) визначається історією народу, що, власне, диктує характер і тип літератури, її періодизацію, розвиток національної мови, етичні ідеали людського буття, тип героя, взаємозв'язок з фольклором, характер засвоєння національної й світової естетичної традиції. Ця система динамічна. І не тільки з огляду на боротьбу в ній сил прогресу й регресу, а й з огляду на постійне нагро-

маджения елементів нової системи, що у своїй сукупності породжують такі ренесансні, революційні, вибухові явища, як Шевченко, Франко, Леся Українка, Тичина.

Українська література навіть за найважчих умов її розвитку в дожовтневий період виявляла ідейно-художню стійкість. Це, зокрема, проявилося і в здатності об'єднувати в єдине ціле усі локальні її розгалуження на всіх етнічно українських землях, незалежно від того, під владою яких держав вони перебували (панської Польщі, цісарської Австро-Угорщини, боярської Румунії і т. п.). Література Західної України, Закарпаття, Буковини, Покуття та ін. завжди тяжіла до шевченківського ядра нашої літератури. В той же час діяльність таких художників слова, як Франко, Стефаник, Маковей, Кобилянська свідчить, що вони активно співробітничали з прогресивними силами тих країн, в складі яких перебував роз'єднаний український народ. Це був один із каналів взаємозв'язку.

— А як будуватиметься майбутній п'ятитомник?

— Розкриваючи історію літератури як складний діалектичний процес, автори у I томі мають показати входження нашого письменства в слов'янську історико-культурну спільноту (все XIX — початок XX століття). Центральними постатями тут є Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник.

Другий том — українська література пожовтневої доби, головне питання — процес її включення в художню спільність літератур соціалістичних націй на основі соціалістичного реалізму як світової системи. Історично сформована єдність радянських літератур визначила шляхи розвитку світового соціалістичного мистецтва, в яке безпосередньо включилася і повоєнна література країн Центральної і Південно-Східної Європи з своїми національними традиціями. У цей період спостерігається небачена ще в історії людства інтенсивність взаємозв'язків і паралельних процесів. І завдання дослідників також у тому, щоб знайти, за висловом В. І. Леніна, «національно-особливе, національно-специфічне» в загальній картині інтернаціонального.

Том III дослідження — «Українська література і літератури Західної Європи, Америки, Австралії, Близького Сходу і т. д.» буде виконаний, очевидно, на рівні збору, систематизації і визначення географічних меж поширення нашої літератури.

Оскільки винятково важливим для науки є точні дані про зарубіжні літератури у нас і нашу за рубежем (переклади, критичні оцінки), двома наступними томами планується здійснення анотованої бібліографії поки що в рамках соціалістичних країн: «Зарубіжні слов'янські літератури в українській інтерпретації» — т. IV і «Українська література XIX—XX ст.ст. в європейських соціалістичних літературах» — т. V. Особливо важливим і складним є останній том, хоч він у значній мірі (маю на увазі дожовтневий період) може бути виконаним на основі слов'янознавчих фондів львівських бібліотек.

— Чи пов'язано це видання з реалізацією так званого Слов'янського проекту ЮНЕСКО? Не могли б Ви докладніше відповісти на це питання?

— Не лише науковими, але й ідеологічними завданнями диктується вивчення проблем національних слов'янських культур в соціалістичних країнах. Справа не тільки в тому, що від нашої частки залежить всебічне висвітлення історії і культури слов'янських народів. Наш внесок певною мірою визначить ефект наступальності в ідеологічній боротьбі, успіх нашого діалогу із Заходом.

На XXI сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, на пропозицію делегації УРСР, була прийнята резолюція про розгортання досліджень національних культур у зв'язках з регіональною і світовою культурою. Видання нашого п'ятитомника може стати не лише новим помітним внеском АН УРСР у реалізацію Слов'янського проекту, а й початком участі у розробці одного з найглобальніших задумів ЮНЕСКО — інтернаціоналізації численних національних проектів, які здійснюються на різних континентах.

Українські академічні інститути та університети мають для цього належний науковий потенціал.

А. МАНЕВИЧ: У КИЄВІ І В США

А. Маневич. Весна на Куренівці.

Я знов у Києві. І знову свято. В листопаді 1972 року ми святкували повернення полотен мого батька Абрама Маневича до його рідного Києва. Тепер відзначаємо сторіччя від дня його народження. Для мене велика честь бути присутньою на цьому торжестві.

На чужині він тужив за батьківщиною. Йому бракувало українського пейзажу, київських околиць, Канева, Чернігова, Житомира, Вінниці.

У Сполучених Штатах батько уподобав непоказні вулички провінційних містечок, селища рибалок і шахтарів, негритянські квартали, димний Піттсбург...

Маневич — співець провінції. Він знайшов у ній поезію. І щедро наряджав її у найкращі барви своєї палітри.

Маневич жив і творив на Україні і в Сполучених Штатах Америки. Його мистецтво було і лишається сполучним кільцем між двома культурами — українською та американською.

Щаслива, що можу присвятити себе мистецтву мого батька. Мені достеменно знайоме кожне його полотно. Знаю всіх його друзів і знайомих. Знаю кожне ім'я, що згадується в листах.

Спогади — дорогоцінний скарб.

Пригадую: зима, Київ, Совська вулиця... Я ще зовсім мала. Стою біля вікна. Раптом знизу долинає: «Горький! Великий Горький у нас, у Києві!» Хто? Що? Я нічого не розумію. Увечері приходить батько і каже, що завтра до нас прийде дорогий гість — Олексій Максимович Горький. Я чую, що він дуже великий і непокоюся: як і де він у нас розташується?

Виступ дочки художника Л. Маневич з нагоди відкриття експозиції творів Абрама Маневича в Українському музеї образотворчого мистецтва в листопаді 1981 р. Подається скорочено.

Горький прийшов з Марією Федорівною Андреєвою. Довго сидять... Розмовляють... Роздивляються батькові роботи. Пам'ятаю — Олексій Максимович мовчки опускається на килим і так і сидить, пояснивши, що, сидячи на підлозі, він бачить краще, ясніше... Він мені відразу сподобався. Адже і ми, діти, залюбки сиділи на підлозі!

Олексій Максимович розповідає про зиму в Мустом'яках. Запрошує батька до себе писати «білий пухнастий сніг» і за кілька тижнів батько їде до Горького в гості...

Пам'ятаю 1917, 1918, 1919 роки... У нас засідають професори — Мурашко, брати Кричевські, Бойчук, Бурачек, Нарбут... На столі — чималий лантух сушених груш, батьків академічний пайок.

1919-й. Трипільська трагедія. У Трипіллі загинув мій єдиний брат Борис і його товариші, по-звірячому замучені бандою Зеленого. Дніпро поглинув тіла юних героїв-комсомольців. В архіві батька я знайшла такий запис: «Остання зустріч з Бобою 22 червня 1919 р. біля літературного клубу на Миколаївській. Київ... якесь почуття мені підказувало, що це буде остання зустріч... і так воно й було...»

А далі — Америка. Чужина. Збиралися в нас друзі-художники — Давид Бурлюк, Борис Григор'єв, Олександр Архипенко, Микола Васильєв, Сергій Судейкін, Марк Йоффе. Всі згадували рідні місця. Всі тужили за батьківщиною.

Батько призвичаївся до американського пейзажу, вивчив і полюбив американську провінцію. Він відчув Америку, збагнув її, позирнув у неї глибше, ніж корінний американський пейзажист, що не раз зазначали американські критики. Він багато працював і невтомно їздив

по країні. Мав чимало персональних виставок — в Нью-Йорку, Філадельфії, Балтіморі, Бостоні, Чікаго, Детройті, Майамі, а також у Торонто і Монреалі. (Малював ще й зимові пейзажі Канади.) До відкриття виставки Маневича в Нью-Йорку 15 лютого 1927 року надійшла радіограма з Москви, від Луначарського: «Пам'ятаю. Бажаю успіху». Серед американських прихильників батькової творчості в колі його друзів великий Ейнштейн.

Вересень 1925 року. Берег моря. Пляж. І звістка від Давида Давидовича та Марії Никифорівни Бурлюків із спекотливого задушливого Нью-Йорка. «Чекайте. Будемо сьогодні з другом і дорогим гостем нашим Володимиром Володимировичем Маяковським».

Гостей ми приймали в маленькому приморському будиночку з низькою стелею. Людей зібралося багато. Стало тісно. Маяковський пішов до моря. Тут-таки на берег винесли столи, стільці, провізію. Володимир Володимирович довго дивився в далечінь. Вже посутеніло, а він все ще стояв на березі. Потім, ніби скинувши якесь заціпеніння, всміхнувся, приєднався до гурту...

1928 рік. Маневич в Європі. З Берліна надійшов захоплений радісний лист. Зустріч з Луначарським! І можливо — поїздка на батьківщину! Він планує показати свої американські полотна на батьківщині і попрацювати там.

Та батькові не вдалося здійснити ці плани. Перешкодила хвороба.

І ось травень 1942 року. Хвороба загострилась. Батько стоїть біля вікна. Весна. Кущі в цвіту. Прозоре листя. Він не може утриматись... Я дістаю мольберт і ящик з фарбами. Йдемо... Він починає працювати. Я стою поряд. Батько працював азартно, якось особливо завзято. Писав дерева: сильні, мускулясті. Крізь прозоре гілля видніють будинки й весняне небо... Він стомився. Вичерпався. Це було його останнє полотно.

Маневич мріяв повернутися на батьківщину. Тепер на батьківщину повернулися його картини, його душа.

Я хочу подякувати співробітників української місії при ООН у Нью-Йорку, дорогих мені людей, які так наполегливо допомагали в здійсненні цього плану. Делегати УРСР на сесіях ООН завжди були бажаними гостями в майстерні батька. По цей бік океану багато зусиль доклали представники товариства «Україна», працівники Міністерства культури, Спілки художників, київських музеїв — енергійні будівничі української культури.

Мені радісно бути сьогодні разом з вами. Радісно відзначати сторіччя мого батька в Києві — на його батьківщині.

Люсі МАНЕВИЧ

ФАКТИ—ПОДІЇ—ЯВИЩА

* * *

У Братіславі, в Будинку чехословацько - радянської дружби, розгорнуто експозицію виставки українського екслібриса. Тут представлені 974 роботи 62 художників. Виставка організована Братіславським гуртком словацьких екслібристів та бібліофілів при допомозі Українського товариства любителів книги, зокрема секції книжкової графіки і екслібриса в Києві.

Як пише журнал «Витварніцтво, фотографіа, філм» (1982, № 1), виставка надала можливість любителям цього жанру графічного мистецтва ще ближче познайомитися з творчістю українських митців. Відвідувачів вразило багатство тематики, різноманітність техніки. Графік І. Батечко представлений надзвичайно цікавими екслібрисами на пушкінську тематику. Д. та Л. Бекетовці показали свої роботи у кольоровій техніці. Н. Бокань — автор виразної роботи із зображенням Данте, яку художник виконав для письменника О. Гончара. Народними мотивами перейняті ліричні мініатюри С. Гебус-Баранецької.

Про те, що книга була супутником учасників Великої Вітчизняної війни навіть в жорстоких боях, свідчить книжковий знак В. Усокіна. На ньому зображений воїн серед руїн будинку з книгою в руках.

До відкриття виставки було видано багато ілюстрований каталог.

Після Братіслави роботи екслібристів УРСР експонуватимуться в інших містах Словаччини.

* * *

В газеті «Непсабадшаг» від 27 лютого 1982 р. надруковано рецензію Іштвана Петроваца «Перекладач «Загадки Прометея», присвячену діяльності відомого популяризатора угорської літератури на Україні Костянтина Бібікова. Роман Л. Мештерхазі — двадцять п'ятий твір угорської літератури, перекладений К. Бібіковим, зазначає рецензент і називає найважливіші з них: «Сини людини з кам'яним серцем» Мора Йокаї, «Віднайдена Батьківщина» Бели Іллеша, «Пан Фіцек» Антала Гідаша, «П'яний дощ» Йожефа Дарваша, «Як справи, юначе?» Товта Шомоді, «У країні ягуарів» Габора Молнара, «Косогір» та «Фельдфебель та інші» Імре Добозі, «Дора повідомляє» Шандора Радо. Згадує І. Петровац також збірки угорських народних казок, гумору, твори для дітей та юнацтва, точно і яскраво відтворені українським перекладачем, розповідає про К. Бібікова як про упорядника кількох словників.

«Костянтину Антоновичу недавно минуло п'ятдесят,— підсумовує І. Петровац. — Це енергійна, сповнена творчої наснаги людина. Серед зарубіжних літераторів, які популяризують нашу культуру, він заслуговує на найщирішу пошану».

ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ПЕЙЗАЖІ ВАСИЛЯ НЕПИЙПИВА

Заслужений художник Української РСР Василь Непийпиво належить до плеяди митців, чия творча біографія розпочалася ще до війни, до трагічного сорок першого, але по-справжньому виповнилася в останні десятиліття.

Його часто називають співцем Полтавщини. І недаремно — значна частина творчого доробку, сотні картин В. Непийпива присвячені цьому краєві. Тут він народився, зріс, тут пізнав смак хліборобської праці.

Однак не тільки цим характерна творчість Василя Непийпива. Невтомний мандрівник, він прагне побачити, пізнати якомога більше. Молдавія, Крим, Москва й Підмосков'я, Закарпаття і Прикарпаття, Прибалтика... Його бувалий в бувальцях автобус-майстерню можна бачити і на новобудовах Донбасу та Подніпров'я, і на колгоспних полях, і десь біля стін старовинної фортеці.

Поетична піднесеність, органічна єдність почуттів і настрою митця з натурою, досконала організація матеріалу та висока професійна майстерність висунули Василя Непийпива в ряд найталановитіших радянських живописців. Його твори, постійна готовність працювати для народу і в ім'я народу здобули йому заслужену шану серед широкої громадськості.

Навесні цього року Василь Гнатович порадував численних прихильників свого таланту новою цікавою виставкою «Пейзажі Чехословаччини». Майже три місяці перебував він у братній соціалістичній країні, багато їздив, з багатьма людьми зустрічався. «Скрізь, де б я не зупинився, — розповідає художник, — на вулицях Праги чи Братіслави, у селах, мені почувалося, ніби у себе вдома. Всюди зустрічав дружні усмішки, доброту і сердечність, готовність допомогти».

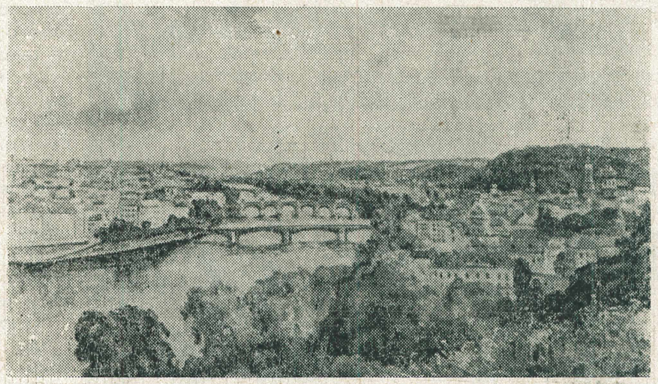
Результатом цієї поїздки стали десятки полотен, етюдів, начерків. Це і «Карлів міст у Празі», і «Братіслава», і «Міст через Дунай у Братіславі», і «Дуби Моравії», і «Весняний Дунай», і «Весняні поля» та багато інших творів. У чехословацьких пейзажах В. Непийпива, як, до речі, і в своїх, «домашніх», активна присутність людини, творця і господаря, відчутна в усьому — і в дбайливо оброблених полях, і в легких прольотах мостів, і в пам'ятниках героям минулих спільних боїв за визволення від фашизму.

Чехословацький цикл митця ще раз засвідчує неоціненну роль мистецтва у здруженні народів, у боротьбі за збереження миру спокою на планеті.

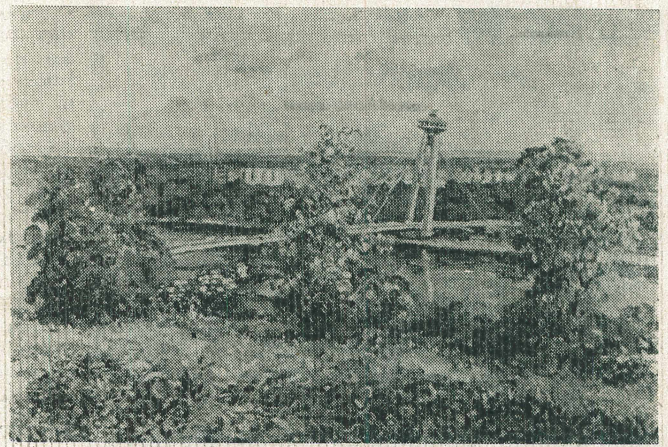
Микола ОЛІЙНИК

Карлів міст у Празі.

Прага. Річка Влтава.

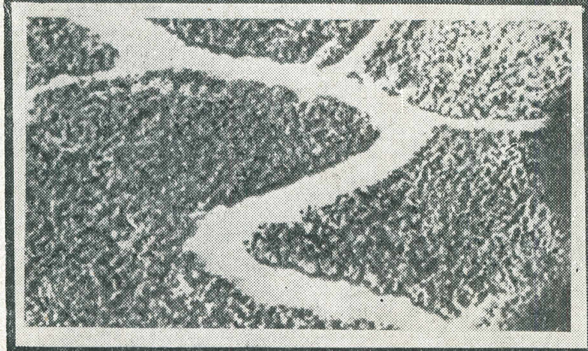

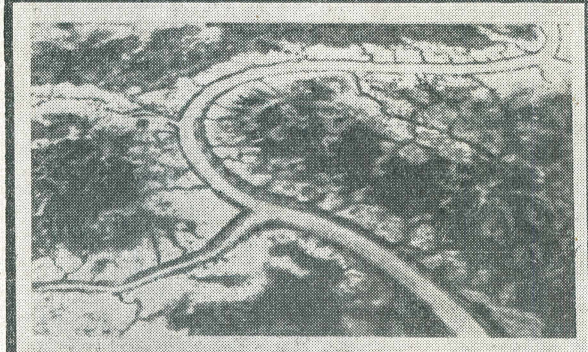
Міст через Дунай у Братіславі.

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Синдром нелюдськості

Відомий американський письменник, автор роману «Бойня № 5, або Хрестовий похід дітей» та інших антивоєнних творів Курт Воннегут, почувши про випробування на людях бактеріологічних і хімічних речовин у лабораторіях Пентагону, обурився: «Це ж те саме, що обилось у гітлерівській Німеччині!» Його співвітчизник професор Д. Райт засудив досліди над людьми із застосуванням електроніки: «З морального погляду це — фашизм». Багато вчених, письменників, політичних і громадських діячів цілого світу поділяють цю тривогу.

Випадковий збіг чи свідоме наслідування того, що затавровано й засуджено ще Нюрнберзьким процесом як злочин проти людства? Запозичення, ще й цілком свідоме. Адже давній вислів «Пакс Амерікана» («Американський світ») — доведено в Сполучених Штатах до крайнього безумства, ототожнено з ідеєю світового панування, впритул зближено із такою ж маячною ідеєю Гітлера. Агресивні кола США успадкували від фашизму найнелюдяніші засоби досягнення своєї мети. І якщо в гітлерівців ці засоби ще були частково в стадії планування й таємних випробувань, то їхні американські послідовники діють у широких масштабах і майже відверто. Вони готуються робити, а подеколи вже й роблять те, на що гітлерівці свого часу не наважувалися.

Наприкінці другої світової війни стало відомо, що верхівка фашистської Німеччини планувала ще жахливіші масові злочини: готувалася до хімічної та бактеріологічної війни, провадила досліди з речовинами, здатними впливати на людську психіку, тощо. Й зрозуміло, що, ступивши на ворожу територію, армії союзників розшукували й ті пекельні лабораторії, щоб знищити їх і фашистських вчених-бузувірів.

Особливу ретельність виявляла розвідка Сполучених Штатів, але не для того, щоб покарати злочинців.

«Всесвіт» уже розповідав своїм читачам про таємну операцію під кодовою назвою «Пейперкліп» («Скріпка для паперів»). За офіційною версією, розвідка Сполучених Штатів нібито займалась розшуком гітлерівських архівів. Але архіви — то було в тій операції другорядним,

Американські солдати під час проведення «хімічних маневрів» на території ФРН (вгорі).
Південнов'єтнамські ліси до опилення хімікатами й через деякий час після цієї варварської акції.

а головним — німецькі фахівці, які вели згадані таємні досліди. На це недвозначно вказувала й надтаємна директива «С-01-02».

Серед свідків Нюрнберзького міжнародного трибуналу в серпні 1946 року був колишній гітлерівський генерал-майор медичної служби Шрайбер. Він заходився був досить відверто розповідати про ті таємні досліди, але американські представники щоразу його збивали, переводячи допит в іншу площину. Така дивна поведінка ще дужче виявилася пізніше, коли в тому-таки Нюрнберзі почав працювати військовий трибунал США. Розглядалася справа великої групи німецьких медиків з особливого відділу СС, підпорядкованого безпосередньо Гіммлерові. Ці злочинці провадили різні досліди над в'язнями концтаборів,— досліди, від яких загинули сотні тисяч людей. Але щойно котрийсь підсудний прохоплювався про хімічні, бактеріологічні й психотропні речовини, судді безцеремонно уривали його.

Й ось вирок. Сімох обвинувачених було засуджено до страти, кількох до довічного ув'язнення, багатьох на різні строки. Зате сімох інших виправдано «за недоведеністю провини». Це були саме ті, хто займався таємними дослідами, про які не можна було говорити на суді.

І все-таки найдивніше сталося вже після суду: семеро виправданих безслідно зникли... Зникли разом з тими своїми колегами, яких, за офіційною версією американських окупаційних властей, «не пощастило розшукати». Вони вигулькнули значно пізніше, коли почав розмотуватися цей заплутаний клубок американської розвідки. А втім, він і досі повністю не розплутаний, хоча після закінчення другої світової війни вже минуло понад 37 років. Але одне відомо незаперечно: і виправдані в Нюрнберзі, й ті, хто «пропав безвісти», опинилися в Сполучених Штатах, щоб продовжувати розпочаті ще за Гітлера досліди, але тепер уже для американців.

Пізніше з'ясувалося, що в Сполучених Штатах не цураються й «досвіду» японської вояччини, яка в роки другої світової війни розробляла й випробовувала хімічну та бактеріологічну зброю. Досліди японці провадили на в'язнях концтаборів, створених в окупованих країнах Азії й на військовополонених американцях.

Деякі політичні діячі та публіцисти іноді ставлять запитання: як могло статися, що в Сполучених Штатах з такою легкістю запозичують у гітлерівців оті їхні "досягнення"? А річ у тім, що дехто в самих США ще задовго до гітлерівців був схильний до такого використання науки.

Скажімо, проблему застосування хімічної та бактеріологічної зброї обговорювали в США ще наприкінці минулого сторіччя. Генерал Амхерст запропонував тоді урядові вжити отруйні гази, а також бактерії чорної віспи проти аборигенів-індіанців. «Для винищення цієї клятої раси»,— пояснював свою пропозицію сам генерал.

У ході першої світової війни, 22 квітня 1915 року, злочинно порушивши Гаагську конвенцію, кайзерівські війська під бельгійським містом Іпр застосували гірчичний газ, який відтоді зветься «іпритом». Уже тоді американська розвідка почала

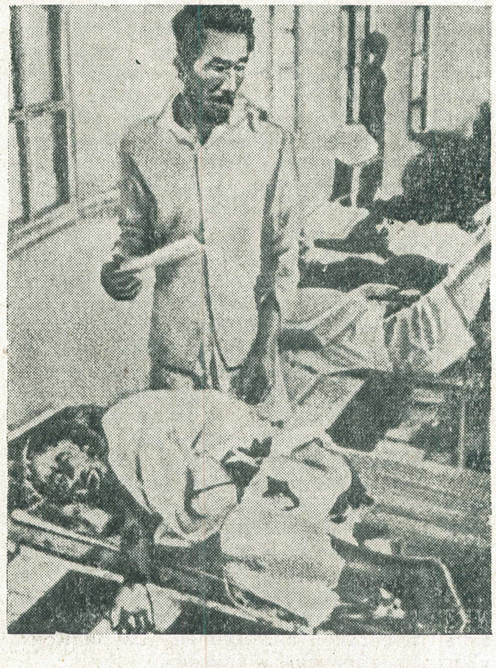

Колишній американський доброволець у В'єтнамі Джон Вудс був «свідком» розпилювання дефоліантів. Тоді він зазнав тимчасової сліпоти. Проте Джон Вудс страждає й сьогодні: його син народився із спотвореним обличчям.

шалено полювати на німецьких військових хіміків, та найбільшу здобич ухопила вже наприкінці другої світової війни.

Американці захопили на території Німеччини досить значні запаси так званого бінарного газу нервово-паралітичної дії, а сьогодні начинені ним снаряди та бомби стали основою хімічного арсеналу Сполучених Штатів. Звісно, ті німецькі фахівці вкупі з американськими колегами тим часом встигли «вдосконалити» бінарний газ і засоби його застосування. Цікаво, що цей газ навіть самі американці називали «німецьким» і лише згодом відмовились від аж надто одіозної назви.

Як повідомляє преса, його запаси в США такі, що їх вистачило б знищити все людство 10 разів. На думку журналу «Діфенс монітор», Пентагон планує протягом

Жертви «гарячого» напалму, застосовуваного американськими агресорами у В'єтнамі, зазнають страждань ще й досі.

найближчих десяти років створити 155-міліметрові снаряди й авіаційні бомби «Бігай» з бінарним газом.

Методам випробування хімічної зброї в Сполучених Штатах позаздрили б навіть гітлерівці. Між 1949 і 1969 роками тут здійснено 239 випробувань різних хіміко-біологічних речовин. Це робилось у вашінгтонському аеропорту «Нешнл», на автовокзалах, у нью-йоркському метро та інших місцях значного скупчення людей. Великий хімічний концерн «Доу» випробовував отруйні речовини на в'язнях тюрми Холсберг у Філадельфії.

Американський журнал «Нью-Йорк таймс мегезін», посилаючись на офіційні джерела, повідомив, що більшість хімічної та бактеріологічної зброї, накопиченої в Сполучених Штатах, призначена для ведення війни в Європі, проти країн Варшавського Договору. Через те розміщення її на території країн НАТО має здійснюватись одночасно з розміщенням нових американських ядерних і нейтронних ракет.

Торік Західну Європу й цілий світ збентежили події на Піренейському півострові: спочатку в Іспанії, а потім у Португалії люди почали хворіти на якусь таємничу недугу. Загинуло понад сто чоловік. Потім усе з'ясувалося, й недугу назвали «хворобою легіонерів», бо аналогічні випадки були зафіксовані ще влітку 1976 року поблизу Філадельфії. Там провадився збір «Американського легіону», учасники якого стали першими жертвами цієї хвороби. А причиною був витік смертоносних речовин з розташованої поблизу військово-хімічної бази. Отак таємне ставало явним, так світ дізнався, що в іспанському місті Торрехон-де-Ардоса, на розташованій тут базі військово-повітряних сил США, зберігається бактеріологічна зброя.

Але це не єдиний випадок злочинного нехтування Вашінгтоном безпеки населення Західної Європи. У ФРН серед жителів кількох баварських містечок спалахнула епідемія ядухи, часом смертельної. Виявилося, що американські військові частини тренувалися поблизу з хімічною зброєю. Це стало темою обговорення в бундестагу. І статс-секретар міністерства оборони В. Пеннер визнав, що на території країни є американські склади хімічної та бактеріологічної зброї.

Добре відома й трагедія міста Севезо на півночі Італії. Внаслідок витоку отруйних речовин з розташованого поблизу заводу «Ікмеза» там загинули люди, тварини, багато людей лишилося калікàми. Як повідомив італійський журнал «Еспрессо», завод виробляв отруйні речовини на замовлення Пентагону. На заводі з'явились американські офіцери, всю документацію було знищено, речові докази вивезено, й хоча розслідування нічого не дало, та зрештою стало відомо, що «Ікмеза» зв'язана з відомим концерном «Доу», керівники якого воліли виробляти смертоносні гази не на американській, а на чужій території. Про ці події в журналі «Иностранная литература» торік надруковано повість італійської письменниці Лаури Конті «Заєць з обличчям дівчинки».

У Пентагоні ще вивчають результати «дослідів» з так званою «оранжевою речовиною», що масово застосовувалась американцями під час війни у В'єтнамі, тим часом наслідки застосування тієї речовини даються взнаки в самих Сполучених Штатах. Тисячі американських військовослужбовців, які воювали у В'єтнамі, захворіли на рак та інші невиліковні хвороби. Більше того: в багатьох із них народилися діти-потвори. П'ятсот таких жертв Пентагону порушили судову справу проти концернів «Доу», «Монсанто» й «Геркулес інкорпорейтед», які виробляли на замовлення військового відомства ту смертельну речовину. Та власті подбали про те, щоб не дати ходу справі.

Вся історія американської вояччини виразно пояснює, чому Сполучені Штати лише через півсторіччя підписали Женевський протокол 1925 року про заборону хімічної зброї, а підписавши, й не гадали дотримувати цієї важливої міжнародної угоди.

Журнал «Інквайєрі» повідомив, що в США було виготовлено хімічні гранати з газом «Сі-ес» для застосування в Афганістані. Це підтвердив і журнал «Каунтерспай». Радіостанція «Голос Америки» спробувала була заперечувати, але з'явилися неспростовні докази: гранати виявлено в бандитів, яких засилають з території Пакистану. Бандити підтвердили це на спеціальній прес-конференції в Кабулі перед численними журналістами з цілого світу. Вкотре вже вашінгтонських імперіалістів приперли до ганебного стовпа, але вони не покаялися: після Афганістану надійшла черга Сальвадору...

Жоден дотеперішній уряд Сполучених Штатів не наважувався готуватись до хімічної та бактеріологічної війни з таким відвертим цинізмом, як адміністрація президента Рональда Рейгана. В лютому нинішнього року глава Білого дому направив до конгресу США програму «хімічного переозброєння». Ідеться про широкомасштабне розгортання виробництва цього виду зброї, хоча Пентагон уже й тепер має майже 90 різних її видів. Наступного року планується витратити понад 800 мільйонів доларів, а загалом програма розрахована більш як на 6 мільярдів.

Одночасно Білий дім намагається відмовитись од усіх правових обмежень. Торік Сполучені Штати припинили переговори з Радянським Союзом відносно заборони хімічної зброї, а тепер міністр оборони США К. Уайнбергер повідомив, що Вашінгтон має намір завадити прийняттю в Організації Об'єднаних Націй будь-яких угод про заборону хімічної зброї. Він навіть заявив: у США «вивчається» питання, чи не переглянути вже існуючі міжнародні угоди на цю тему.

Розпочавши операцію «Пейперкліп», у Вашінгтоні, напевне, сподівалися, що пощастить зберегти таємницю. Але клубок таємниць американської розвідки все розплутується й розплутується. Стали відомі справжні імена тих гітлерівських фахівців, які продовжували в Сполучених Штатах свої злочинні досліди, сховавшись під псевдонімами. Дедалі дужче розсувається завіса й над їхньою «творчістю» під крильцем ЦРУ й Пентагону.

Скажімо, на території штату Флорида, в

районі міст Себрінга і Пальметто здійснювалася таємна операція «Субпроект-12»: випробовували біологічну зброю — препарат, який вражає легені й на тривалий час позбавляє людину боєздатності. Жертвами тих випробувань стали сотні місцевих жителів, які лише через кілька років дізналися про походження їхньої хвороби. Або операція «Смоукі», коли три тисячі військовослужбовців були піддані в пустелі Невада радіоактивному опромінюванню. Перед тим їх запевнили, нібито ніщо не загрожуватиме їхньому життю, й видали кожному спеціально виведені з ладу лічильники Гейгера. Й ось наслідки: 63 померло, 120 захворіло на рак, чимало втратило зір...

Коли ця історія набула розголосу, офіційний представник Білого дому заявив, що, мовляв, усе сталося через сваволю деяких «безвідповідальних осіб» і що надалі подібне ніколи не повториться. Але то були тільки слова. Ось що стало відомо на прес-конференції, яку провів у Вашінгтоні минулого літа Г. Розенберг, відомий американський публіцист, автор книжки «Атомні солдати — жертви ядерних експериментів».

Комісія США з атомної енергії — аж ніяк не медична установа — створила в місті Ок-Ріджі, штат Теннессі, спеціальну клініку, де піддослідних людей, за висловом одного з експериментаторів, «купали в морі радіації». Жертвами цих злочинних експериментів стали 194 чоловіка. Лікарі, які нічим не відрізнялися від бузувірів з відомства Гіммлера, вели тут фальшиві «історії хвороби», приховуючи й самий характер дослідів, і природу хвороб. У такий спосіб комісія з атомної енергії добувала відомості про дію на організм людини великих доз радіації. Комісія — державна установа, отже, злочинні експерименти над людьми піднесені в Сполучених Штатах до рангу державної політики. Точнісінько як і в гітлерівській Німеччині.

Десь на початку 50-х років в американській пресі прослизнуло коротке повідомлення, що двоє вчених-психіатрів — професори Вулф і Хінкл — заснували наукове об'єднання з досить-таки дивною назвою «Товариство дослідження людського існування». Однак, коли хтось спробував був дізнатися докладніше про те «товариство», виявилося, що проникнути в його лабораторії неможливо, бо вони пильно охороняються.

Та незабаром почалися викриття... Передусім стало відомо, що Вулф і Хінкл діють під особистим наглядом шефа ЦРУ Алена Даллеса, який їх і фінансує. Однак найсенсаційнішим було повідомлення про тих, хто працює тут під такою пильною охороною. Виявилося, що серед них є й ті нацисти, яких свого часу виправдали в Нюрнберзі і які потім таємниче зникли. Є тут і так звані «нерозшукані».

Таємниця розкрилася випадково. В Канаді за надзвичайно дивних обставин наклав на себе руки відомий вчений професор Еван Камерон — «хрещений батько канадської психіатрії». На цю смерть відгукнувся торонтський журнал «Маклінз мегезін». Виявилося, що Е. Камерон, очолюючи Канадський інститут психіатрії, провадив таємні досліди над людьми, схожі з тими, що їх робили гітлерівські медики з відомства СС. Про самого ж Камерона журнал писав, що це була людина жорстока й аморальна, яка відверто виправдовувала фашистських бузувірів. До того ж «хрещений батько канадської психіатрії» був тісно пов'язаний з ЦРУ й здійснював досліди за дорученням Вулфа й Хінкла.

«Меклінз мегезін», а пізніше й прогресивна американська газета «Фрідом» категорично заперечували версію про самогубство: Камерон виявився зайвим, а може, чимось і небезпечним для ЦРУ і його просто «ліквідували». Після його смерті зникла вся документація очолюваного ним інституту, як і самі «пацієнти».

Після виступу журналу та газети раптом розбалакався професор Дж. Макконел, керівник спеціальної психіатричної лабораторії Мічіганського університету.

Психотропні речовини? Так, з ними в Сполучених Штатах ведуться таємні досліди, засвідчив він, особливо інтенсивними ці досліди стали після того, як до справи було залучено колишніх нацистських медиків. Мета? Спроба «стерилізації людського мозку». Різні заворушення — страйки, демонстрації, повстання в негритянських гетто тощо — все це не має жодного відношення до сфери соціальної, а є лише певними порушеннями певних функцій мозку. Отже, досить зробити відповідну «корекцію» мозку людини, й не буде заворушень. На думку Макконела, таке «коригування» цілком можливе: для цього й існують оті психотропні речовини. Можна, мовляв, одразу після народження «запрограмовувати» людину на певні, наперед визначені вчинки. «Настане день,— твердить професор,— коли ми доможемося цілковитого контролю над поведінкою людини. Кожен добровільно робитиме лише те, чого вимагатиме наше суспільство».

«Наше» — це для Дж. Макконела, звісно, капіталістичне суспільство, якому саме й потрібні люди-роботи, слухняні виконавці без людських якостей — волі, гідності, прагнення свободи, кращого життя. Коментуючи його слова, газета «Нью-Йорк таймс» пояснювала, що люди-роботи виконуватимуть чужу волю навіть усупереч таким основоположним законам природи, як, скажімо, інстинкт самозбереження. Людину-робота можна спрямувати на будь-який злочин.

А клубок таємниць розмотувався далі. Виявляється, для дослідів з психотропними речовинами використовували людей без їхнього відома. Це були й солдати, й в'язні американських тюрем, і навіть самі агенти ЦРУ. Назрівав великий скандал, бо багато вчених, політичних і громадських діячів рішуче протестували проти злочинних дослідів.

Як же повелися керівники ЦРУ? Директор відомства Р. Хелмс, у перші повоєнні роки помічник Алена Даллеса, був причетний ще до операції «Пейперкліп». Він подав у відставку, перед цим наказавши знищити всі документи. Розвідку очолив новий директор — адмірал С. Тернер. Він урочисто заявив, що віднині в Центральному розвідувальному управлінні США по-

кінчено з неподобством, розвідка вестиметься, як висловивсь адмірал, «у повній відповідності з конституцією й нашими традиційними уявленнями про закон і право».

Бучні слова нового шефа теж лишилися словами, але відомий американський письменник і публіцист Д. Маркс дізнався, що колишній директор ЦРУ Хелмс попалив не всі документи: в архівах виявилося дещо досить істотне. Адмірал несподівано дав письменникові доступ до архівів. Д. Маркс колись і сам працював у ЦРУ, тож міг із знанням справи розібратися в тих документах. А їх було чимало — сім великих скринь, десятки тисяч аркушів. Так з'явилися «Пошуки кандидата для марихуани» — книжка більш ніж сенсаційна, але цілком достовірна.

Майже одночасно докопалися до таємниць ЦРУ й деякі інші фахівці та публіцисти. Внаслідок вийшло ще кілька книжок — «Операція — контроль над свідомістю» У. Боуарда, «Люди-роботи» Т. Нарута й Дж. Мура, «Ламаючи волю людей» В. Боно, «Маніпулятори розумом» А. Шефліна й Е. Оптона. Все це давало досить широку і, як вважають у США, правдиву картину діяльності ЦРУ від операції «Пейперкліп» до останніх подій.

Розпочавши досліди з сумішами різних наркотиків, американці потім звернулися до нового психотропного препарату, названого «ВЗ». Ніхто не може точно визначити, скільки людей загинуло від нього, скільки лишилося невиліковно хворих, але причину захворювань та смерті лікарі щоразу злочинно замовчували. А досліди провадились над цивільними та військовослужбовцями. То була широка програма створення «контрольованого суспільства».

Та, як кажуть, шило завжди випнеться з мішка. На міжнародному конгресі психіатрів у Буенос-Айресі 1972 року деякі члени американської делегації таки прохопилися, виклали свої думки, відносно того, як можна, скажімо, надійно боротись із студентськими заворушеннями: досить «обробити» цих студентів певним психотропним препаратом — і вони забудуть про всі на світі заворушення.

Досліди мали розв'язати й деякі інші проблеми, безпосередньо пов'язані з ЦРУ: певне «програмування» самих його агентів. У документах американської розвідки фігурує слово «зомбі». Так тут іменують людей, які вже перейшли те «програмування». Ну, а назву запозичено з африканського фольклору: «Зомбі» — це мерці, яких чаклуни оживили, щоб вони слухняно виконували їхню волю. На побажання чаклуна, «зомбі» назавжди забуває все, що робив і що з ним діялось. Отже, ЦРУ планувало підготувати цілу групу таких «зомбі». Наприклад, агентів, запрограмованих як «шифр-телеграма». Така людина-робот може поїхати будь-куди, викласти тому, хто знає відповідні засоби гіпнозу, певні, закладені в її мозок, відомості, а потім забути все це назавжди. Надійно й цілком безпечно!

Або інший варіант «зомбі» — спеціальний кур'єр. Він зберігає в мозку інформацію лише на певний час, не більше.

У. Боуард розповідає про двох таких «зомбі». Один з них під кличкою «Девід», другий — колись відома актриса Кенді Джоунс. Вони досить довго виконували роль «шифр-телеграм», їздили на завдання ЦРУ в різні країни, передаючи резидентам різні, закладені в їхній мозок, відомості. Доля обох однакова: вони безслідно зникли. Традиційний для ЦРУ метод ставлення до непотрібних або небезпечних агентів.

Але ще ширшого масштабу набуло «виробництво» живих роботів, запрограмованих на міжнародний тероризм,— складову державної політики Сполучених Штатів. Адже ЦРУ часто вдавалося до фізичного знищення керівників національно-визвольних рухів та інших невигідних Сполученим Штатам політичних діячів у різних країнах світу.

1967 року на Філіппінах схоплено людину, послану вбити президента Маркоса. То був «зомбі». Керівникам ЦРУ довелося тоді чимало попрацювати, щоб завадити дальшим викриттям своїх злочинних справ. І коли набули розголосу новітні «подвиги» Вашінгтона, газета «Дейлі уорлд» слушно писала: «Хто знає, скільки в цілому світі розкидано таких «зомбі», запрограмованих у визначений час вчинити вбивства чи інші наперед визначені терористичні акти?»

Є відомості й про досліди, покликані розробити засоби масового психотропного удару під час війни. Але нагадаймо історію, яка сталася 1978 року в джунглях Латинської Америки й дістала назву «трагедії в Гайані».

Того листопадового дня тут учинили масове самогубство 914 членів релігійної секти «Піплз темпл». Дикий випадок? Нечуваний фанатизм? Саме так пояснювали це власті Сполучених Штатів, бо йшлося про їхніх громадян, які з релігійних міркувань перебралися в джунглі Гайани. Але незабаром розкрилося зовсім інше. Керівник секти Джім Джонс був агентом ЦРУ й виконував завдання свого відомства: запрограмувати членів секти спочатку на відмову від нормальних моральних принципів, а далі й на самогубство. Засобами для цього були психотропні речовини, підмішувані в їжу. Й ось фінал — масове самогубство...

Конгресмен Л. Райан побував на місці події, зібрав докази того, що це справді робота ЦРУ, але додому він не повернувся. За офіційною версією, його викрали якісь «невідомі», коли він прибув в аеропорт столиці Гайани — Джорджтауна. Л. Райан зник, але його помічник Дж. Голсінгер завершив справу свого шефа: привіз ті самі докази й передав їх редакції газети «Дейлі уорлд», де вони й були надруковані.

Однак ЦРУ продовжує випробовувати психотропні речовини на великих групах людей. Цим тепер займаються так звані «літні лінгвістичні школи», давно викриті як знаряддя розвідки США. Ніби вивчаючи місцеві мови й діалекти, учасники тих «шкіл», а насправді агенти ЦРУ, проникають у віддалені райони різних країн Латинської Америки, Азії, Африки. Одночасно вони, за офіційною версією, займаються ще й «наданням медичної допомоги» тубільцям. У такий спосіб вони, під

виглядом ліків, застосовують психотропні речовини. Торік майже всі мешканці далекого індіанського селища в Парагваї раптом утратили зір, а потім і здатність рухатися. Це були наслідки тієї «медичної допомоги».

Раз у раз вибухають подібні скандали. П'ятеро колишніх в'язнів тюрми в місті Еморі, штат Атланта, звернулися до суду з позовом: на них випробовували різні психотропні препарати, внаслідок чого всі п'ятеро втратили пам'ять, їх мордують постійні галюцинації. Інший позов надійшов від кількох канадців, які були піддослідними в уже згадуваного Е. Камерона. Вони також залишились каліками. Судові позови на відшкодування надходять і від колишніх військовослужбовців армії США, які правили за «кроликів» у деяких госпіталях.

Сполучені Штати є найбільшим у світі виробником психотропних речовин. Прогресивна громадськість світу давно вже б'є на сполох. 1971 року у Відні відбулася скликана Організацією Об'єднаних Націй міжнародна конференція з цього питання. Представники 70 країн підписали на ній спеціальну Конвенцію, яка поставила під міжнародний контроль близько 30 різних психотропних речовин. Однак Сполучені Штати й досі не ратифікували цю Конвенцію. На думку фахівців, у США накопичено понад 50 тонн препарату «ВЗ»: цілком досить, щоб позбавити здатності мислити все населення земної кулі! Сполучені Штати лишають без уваги всі кроки Радянського Союзу, спрямовані проти гонитви цього виду озброєнь. На жаль, таку позицію Сполучених Штатів підтримують Великобританія та деякі інші західні держави.

Коли заходиться про те, що дослідами над людьми Сполучені Штати продовжують злочинну справу Гітлера і навіть використовують для цього колишніх гітлерівських бузувірів, адвокати американського імперіалізму стають у позу, а для більшої переконливості навіть розголошують дещо таємне: мовляв, у Сполучених Штатах уже давно велися самостійно такі досліди. Справді, ще на початку 40-х років цим посилено займалось управління стратегічних служб, очолюване тоді генералом Донованом, хоча наслідки були дуже незначні. Зрушення сталося вже після операції «Пейперкліп», коли американці натрапили на гітлерівських фахівців, спеціальну документацію і, що особливо важливо було для США, на гітлерівські запаси різних хімічних речовин.

Сполучені Штати й далі наполягають на своїй «самостійності». Ну що ж, це взайве підкреслює спорідненість їхніх злочинних задумів з гітлерівськими.

І коли вчені адвокати американської пекельної зброї — чи то нейтронної, хімічної, чи бактеріологічної — розводяться про «гуманність» і навіть «християнський» характер нейтронної бомби та бінарних снарядів, то це і є виявом тієї моралі недолюдків.

Американські генерали тепер користуються сумнозвісним терміном «знелюднення»: мається на увазі масове винищення людей при збереженні матеріальних цінностей. А нейтронна бомба є тим знаряддям, що подібно до хімічної та бактеріологічної зброї покликані здійснити запрограмоване «знелюднення». Але ж термін був і на озброєнні гітлерівців: ті теж удавалися до «знелюднення» окупованих територій Радянського Союзу, Польщі, Югославії, інших країн Європи. Концепція «психологічної революції» — позбавлення людей людських якостей і перетворення їх на слухняних роботів також приваблювала Гітлера. Але в сучасних Сполучених Штатах це набуло широких масштабів, отже, в цьому плані американці далеко випередили своїх предтеч.

Військово-промисловий комплекс користується в Сполучених Штатах достатнім впливом на всі сторони суспільного життя. В його руках перебувають засоби масової інформації, обробки громадської думки. Автор книжки «Влада Пентагону» Дж. Реймонд пише, що «влада військових і фабрикантів зброї практично поширюється на всі сфери життя», через те в США відбувається небезпечний процес «мілітаризації психології населення». Прибічники мілітаристського курсу «затиснули в лещата всю націю», погоджується з ним інший американський дослідник Р. Лепп.

Та події останнього часу свідчать, що в Сполучених Штатах зростає суспільно-політичний і моральний опір правлячій верхівці з боку чесних американців, здатних мислити: письменників, митців і свідомих свого покликання вчених, громадських і політичних діячів, багатьох робітників і службовців.

24 громадські й профспілкові організації країни надіслали президентові Рейгану листа, закликаючи відмовитись од виробництва нейтронної бомби, від інших нелюдських замірів.

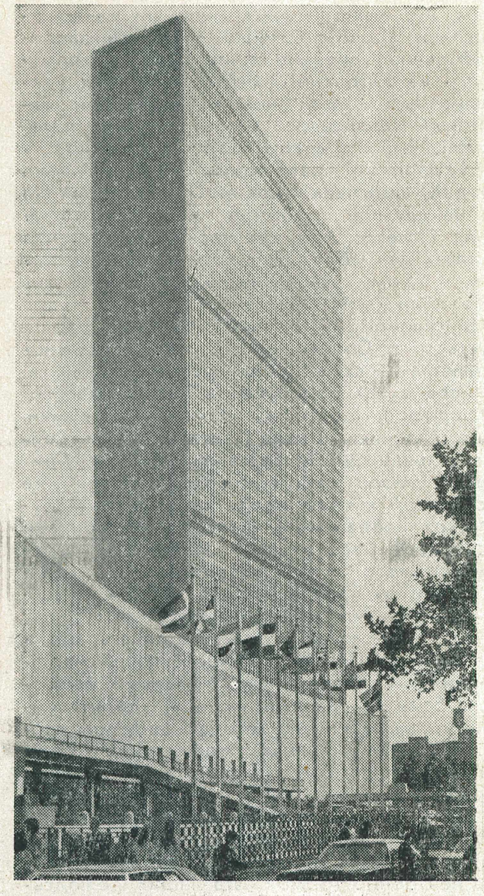
По цей же бік барикад стоять чесні люди й за межами Сполучених Штатів. На заклик Всесвітньої Ради Миру восени минулого року мільйони людей усіх континентів світу рішуче протестували проти рішення Рональда Рейгана почати виробництво нейтронної бомби, проти всіх інших злочинних замірів американського імперіалізму.

Чимраз голосніше виступають з цією вимогою й діячі світової культури. Розповсюджено важливий документ — «Відозву письменників Європи». У відозві є такі рядки: «Ми закликаємо світову громадськість до нових енергійних дій на захист миру. Потрібні спільні зусилля, щоб Європа не стала театром атомних битв нової, останньої світової війни». А саме ж наш континент уже позначають палії війни з Пентагону зловісною абревіатурою «ТВД», тобто «театр воєнних дій».

Ця відозва була підписана більш як сотнею відомих письменників ФРН, Англії, Франції, Італії, Голландії, Швеції, інших західноєвропейських країн.

Є давнє прислів'я: хто сіє вітер, неодмінно пожне бурю. Синдром людиноненависництва, що породжується в Сполучених Штатах і смертельно загрожує світові, вже викликав ураган протестів, рішучого осуду. Варварів затавровано й прикуто до ганебного стовпа. Народи світу пам'ятають недавнє минуле — гітлерівську чуму, й не дозволять їй повторитися.

Яків ВАЛАХ

Будинок ООН у Нью-Йорку.

КРАЇНИ, МІСТА, ЛЮДИ

ПРОЕКТИ Й КОНФЛІКТИ

Майже щовечора, коли диктор говорить: «Учора в Женеві відбулося засідання...» або «Сьогодні на переговорах у Відні розглянуто питання про...», на екрані з'являється зображення штаб-квартири тієї чи тієї міжнародної організації. Не кожен телеглядач упізнає ці будинки, а ще менше людей знає про те, що історія будинків сповнена не тільки напруженим змаганням архітекторів, творчими злетами та гіркотою розчарувань, але й боротьбою пристрастей, закулісними махінаціями й брутальним тиском...

Коли 1968 року міністерство будівництва й техніки Австрії та Віденський магістрат оголосили відкритий конкурс на проект резиденції міжнародних організацій, схвилювався весь, так би мовити, архітектурний світ. І не безпідставно.

Але повернімося п'ятдесятьма роками назад...

Женева — третє за кількістю населення місто Швейцарії. Мальовничий силует його м'яко вписується в обриси навколишніх гір і віддзеркалюється в тихій воді озера Леман. Історія Женеви як центру міжнародного співробітництва започаткувалася 1863 року, коли тут було засновано Всесвітнє Товариство Червоного Хреста. 1920 року тут-таки відкрилася штаб-квартира першої в історії людства міжнародної організації такого типу — Ліги Націй. Спочатку Секретаріат працював у готелі, який прибрав назву «палацу Вільсона» (за прізвищем президента США, учасника створення Ліги Націй), а засідання Асамблеї відбувались в іншому готелі — «Національ». Згодом, коли кількість країн — членів Ліги збільшилася й активізувалась її діяльність, виникла потреба створити спеціальний будинок.

1926 року уряд Швейцарії виділив на березі озера садибу, було оголошено відкритий міжнародний конкурс на проект Палацу Націй. Умови його були надзвичайно важкі. Високі функціональні завдання, велика кількість робочих приміщень і залів, зв'язок між ними, вимоги до образу будівлі, складна за формою та рельєфом ділянка створювали неймовірні труднощі. Проте конкурс викликав несподіваний ентузіазм: на участь у ньому зголосилося майже дві тисячі архітекторів з різних країн світу, надіславши рекордну кількість проектів — 337. Експозиційна лінія простяглась на 12 кілометрів.

Референтурі та журі довелось попрацювати!

Проекти в своїй переважній більшості відбивали еклектичні течії кінця XIX сторіччя: наслідок панування в архітектурі паризької школи мистецтв, або, як її називали, Академії. Протягом багатьох десятиріч усталився певний штамп для всіх урядових споруд — монументальна симетрична композиція з незмінними портиками й колонадами, які асоціюються з самим поняттям «палац».

Новаторством вирізнявся тільки проект швейцарців братів Шарля та П'єра Жаннере. Оскільки Шарль 1935 року прибрав псевдонім Ле Корбюзьє й в історії архітектури відомий саме за таким прізвищем, до того ж у цьому проекті був головним автором, далі називатимемо цю працю проектом Ле Корбюзьє.

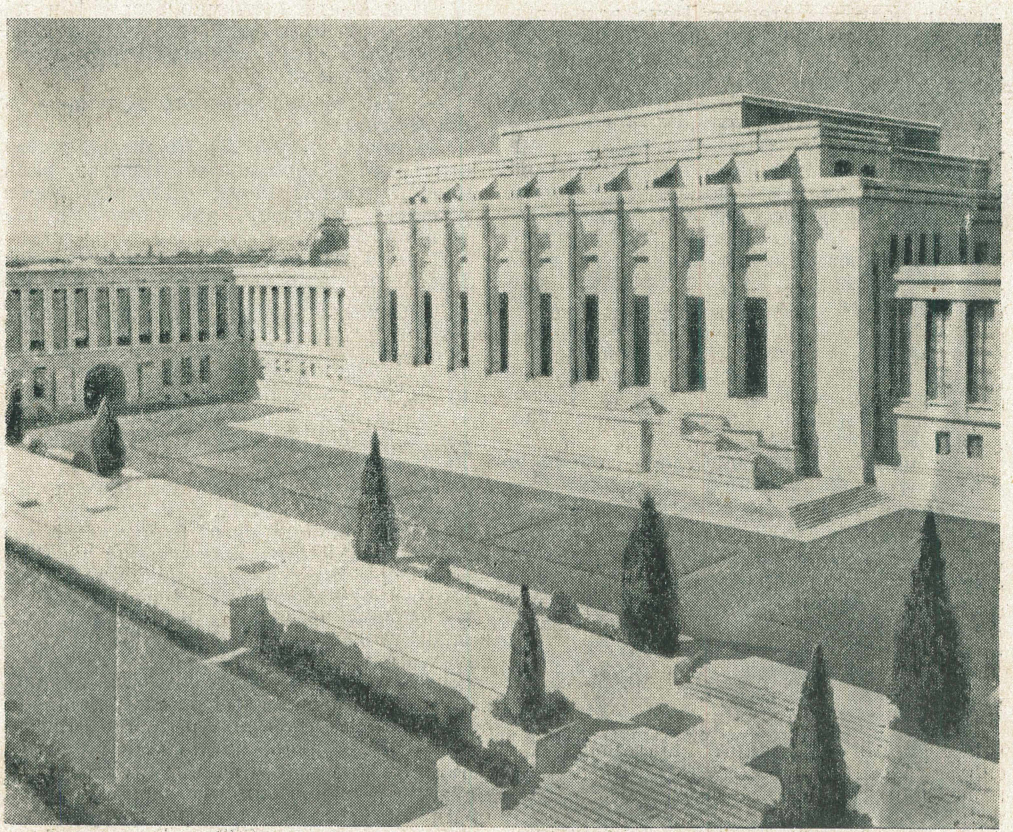
Основну увагу він приділив доцільній функціональній організації комплексу. Насамперед усю безліч приміщень різноманітного призначення він не об'єднав у єдиний блок, а диференціював відповідно до їхніх функцій, розділивши на три головні частини: зал щорічних сесій Генеральної Асамблеї на 2600 місць, корпус комітетів, засідання яких проводилися періодично, а також корпус Секретаріату з приміщеннями для щоденної роботи. Головний корпус у проекті Ле Корбюзьє виходив на озеро, далі йшов корпус комітетів, а з боку міста — Секретаріат.

Тоді ще не було систем радіопідсилення звуку й чимало довелося попрацювати над акустикою. Ле Корбюзьє вперше застосував трапецієвидну в плані форму залу, який звужувався до трибуни — композиційного центру, параболічне покриття. Все це разом забезпечувало високий рівень звуку на кожному місці. Параболічна стеля дала не тільки акустичний, а й естетичний ефект. Це відтоді стало класикою.

У Секретаріат Ле Корбюзьє вклав найголовніші принципи своєї естетики — піднятий на опорах об'єм, що наче злітає в повітря, вільний план, сад на покрівлі, горизонтальне членування фасаду.

Проблема транспорту, яка виявилася каменем спотикання для авторів-академістів, стимулювала творчу фантазію Ле Корбюзьє. Він передбачив потічний рух автомобілів. Окремі корпуси з'єднано між собою так, щоб забезпечити чіткий графік руху службовців і делегатів. Завдяки вільному плануванню й асиметричній композиції комплексу знайдено найбільш раціональне й компактне вирішення.

Всі частини комплексу розташовані на різних рівнях, і це зберегло природний рельєф. Невисокі горизонтальні споруди чудово вписані в краєвид Же-

Палац Націй у Женеві.

неви. Проект Ле Корбюзьє найкраще відповідав і самому задумові діяльності Ліги Націй. Нарешті, цей проект виявився єдиним, вартість утілення якого складала 13 мільйонів швейцарських франків — значно менше від тих 20 мільйонів, що було визначено в умовах конкурсу. Найдешевший же академічний проект сягав за 27 мільйонів.

Отже, Ле Корбюзьє переміг. Рішення жюрі викликало шок серед академістів. Вони добре розуміли, що прийняття цього проекту означало б революцію в архітектурі. Тоді член жюрі Ле Мареск'є, один з лідерів Академії, опротестував постанову жюрі: «Проект виконаний не китайською тушшю. Я вимагаю оголосити його поза конкурсом». Справді, в умовах конкурсу говорилося про китайську туш, а Ле Корбюзьє креслив і малював друкарською фарбою. Інший член жюрі, бельгійський архітектор В. Орта, який досі був прихильником Ле Корбюзьє, за повторним голосуванням приєднався до Ле Мареск'є та його групи, й це стало вирішальним. Із суто формальних причин проект Ле Корбюзьє було відхилено.

Але проти другого рішення жюрі виступив ряд професійних архітектурних організацій: адже в усіх інших проектах перевищено обумовлену вартість будівництва!

А поки тривали чвари, академісти не гаяли часу. Архітектор Нено встиг підготувати новий проект, перейнявши багато дечого від Ле Корбюзьє. Той обвинуватив його в плагіаті. Останнє слово мали сказати політики, серед яких особливою активністю відзначався прем'єр-міністр Франції Бріан. Він абсолютно не сприймав новацій в архітектурі, й Академія користалася з цього. Колеса бюрократичної машини закрутились. Жюрі визнало найкращими чотири проекти, серед яких роботи Ле Корбюзьє вже не було, і доручило тим чотирьом авторам розробити спільний проект, що призвело до появи на світ ще одного псевдокласичного твору.

Але зрештою й цьому проектові не судилося бути втіленим у життя. Палац Націй споруджено за проектом неокласика М. Гійоля.

Коли 1937 року відбулося врочисте відкриття, всі учасники церемонії — й архітектори, й дипломати, й городяни одностайно визнали, що палац невдалий.

А Швейцарія втратила щонайменше трьох видатних архітекторів. На знак протесту проти засилля консерваторів Ле Корбюзьє зрікся швейцарського громадянства й виїхав до Франції. Як один з основоположників сучасної архітектури, він уславив свою другу батьківщину й після смерті 1965 року за указом президента де Голля був похований у Пантеоні з військовими почестями як національний герой Французької Республіки. Емігрував до Німеччини Ганнес Майєр, очоливши там всесвітньовідомий «Баугауз», а після захоплення влади нацистами певний час працював у Радянському Союзі. Вільям Лескейз виїхав до США, де за його проектами збудовано чимало відомих тепер споруд, зокрема перший хмарочос — офіс сучасного типу в Філадельфії.

Минули роки, відгриміли постріли другої світової війни, знесилене людство заходилося заліковувати рани. Воно жадало миру, спокою та безпеки. В червні 1945 року було засновано Організацію Об'єднаних Націй, головною метою якої проголошено підтримання міжнародного миру, розвиток дружніх взаємин між народами, глобальне співробітництво в розв'язанні проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру.

Спочатку новостворена ООН працювала в Лондоні, але в перспективі мала перебратися до не зачеплених війною Сполучених Штатів Америки.

1946 року при ООН створено «Комісію для придбання ділянки», до складу якої запросили представників дев'яти країн. Серед них був Ле Корбюзьє з повноваженнями від імені Франції захищати принципи сучасної архітектури й містобудівництва. Його здивували й вразили настрої комісії. В Нью-Йорку теж лаштувалися будувати величезний палац на ділянці в добрих 10 тисяч гектарів. Ле Корбюзьє заперечував: комплекс ООН повинен бути в центрі Нью-Йорка, на співмірній центрові невеликій ділянці, й здійматися стрімко вгору. Він так палко обстоював ідею, що голова комісії, колумбійський міністр Зулета, якось у гніві вигукнув:

— Що за божевільного надіслала до нас Франція!

За шість тижнів Ле Корбюзьє демонстративно повернувся до Парижа, залишивши комісії свою «Доповідь французького делегата», яка справила враження вибуху.

Тим часом американський мільйонер Рокфеллер запропонував придбати в нього частину його володінь у центрі Нью-Йорка — на східному Манхеттені. Ця прямокутна ділянка між берегом Іст-Ріверу і 1-ю авеню та між 42-ю й 48-ю вулицями була найбіднішою й занедбанішою в цілому районі: справжні нетрища, через які ще й пролягала товарна залізнична колія.

Рокфеллер правив за неї досить скромну ціну — вісім з половиною мільйонів доларів, але це не було жестом альтруїзму. Тут діяв комерційний розрахунок: сусідство з резиденцією ООН і ліквідація залізничної колії неодмінно мали підняти престиж усієї навколишньої території й викликали стрімке збільшення цін на тамтешні ділянки. Мільйонер згодом і справді отримав з них величезні прибутки, які з надлишком компенсували його «втрати» від угоди з ООН.

Ле Корбюзьє знову з'явився в Нью-Йорку. Наприкінці 1946 року Генеральна Асамблея відкупила в Рокфеллера ту ділянку площею близько 7 гектарів. Отже, тут фактично перемогла ідея Ле Корбюзьє. Виступаючи перед членами комісії, він тоді сказав:

— Ця ділянка в півтори тисячі разів менша від тієї, що пропонувалася раніше.

Ділянка вже була. Настала черга проекту.

Враховуючи сумний досвід женевського міжнародного конкурсу, ООН вирішила піти іншим шляхом: залучила групу відомих проектувальників з різних країн — радянського інженера М. Басова, архітекторів С. Маркеліуса (Швеція), О. Німейєра (Бразілія), Ж. Брюнфо (Бельгія), Е. Корньє (Канада), Л. Чучена (Китай), Г. Робертсона (Великобританія), Г. Суальє (Австралія), Х. Вільямайо (Уругвай). Усупереч «Комісії для придбання ділянки», до групи запросили й Ле Корбюзьє як представника Франції. Головою було призначено американця Уоллеса Гаррісона.

Все-таки після Женеви в світовій архітектурі багато дечого змінилося. Паризька Академія втратила колишній вплив, провідним напрямком у Європі став функціоналізм, одним із засновників якого був Ле Корбюзьє. Хоча в США офіційним стилем урядових споруд ще залишались ордерні форми, більшість членів десятки були функціоналістами. Тож коли на початку 1947 року десятка зібралася в Нью-Йорку, всі погодилися з тим, що комплекс повинен грунтуватися на нових принципах: стилізаторство слід відкинути, купольні споруди, які з часів вашінгтонського Капітолію посіли чільне місце в офіційній архітектурі США,— теж.

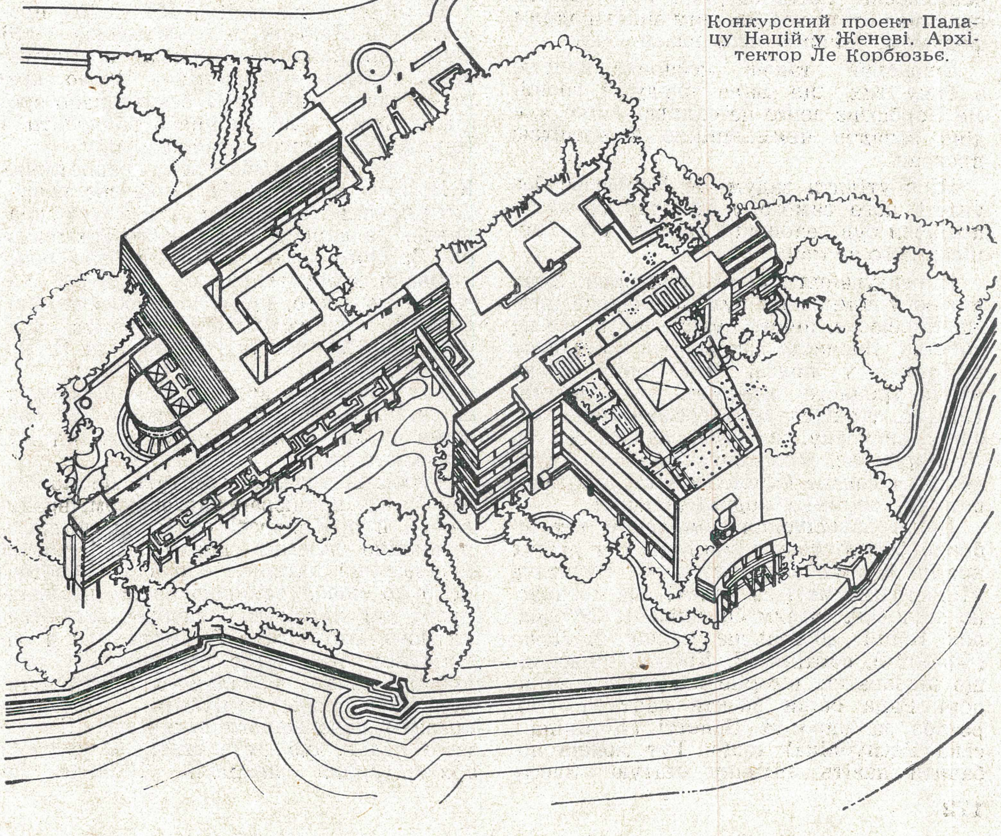
П'ять місяців у просторій майстерні кипіла робота. Більшість авторів дружно працювали над ескізами головних споруд, періодично обговорюючи вже зроблене й у такий спосіб вибираючи остаточний варіант. Свен Маркеліус, головний архітектор Стокгольма, створював проект житлового масиву для службовців ООН на протилежному березі Іст-Ріверу.

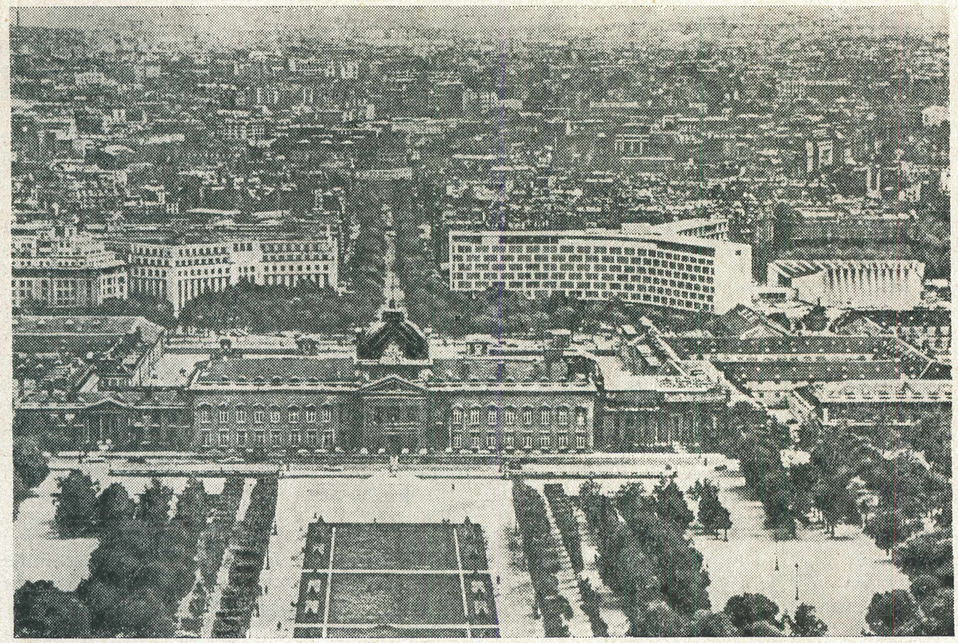
В липні 1947 року роботу було завершено й усі дійшли згоди: найкращим виявився ескіз Ле Корбюзьє під девізом «Макет 23А». В ньому втілено всі характерні особливості європейського функціоналізму. Секретаріат, цей гігантський вертикальний паралелепіпед, мав грати провідну роль в усьому комплексі. Інші споруди, в тому числі й зал Генеральної Асамблеї, композиційно підпорядковувалися Секретаріатові. Робота відзначалась простотою й геометричністю форм. Ле Корбюзьє планував об'єднати внутрішні поверхні великого залу сесій Асамблеї єдиною цільною оболонкою. Якби цей його задум був здійснений, інтер'єр залу став би зразком вирішення внутрішнього простору.

Група одностайно вирішила рекомендувати ескіз Ле Корбюзьє до реалізації. Однак геніальному архітекторові так і не довелося втілити свій задум: під тиском американських банків та будівельних об'єднань це доручили фірмі «У. Гаррісон енд М. Абрамовіц». Як писав сам Ле Корбюзьє, проект у нього «вкрали найбезпардоннішим чином».

Що призвело до цього кричущого порушення законів честі й авторського права?

Конкурсний проект Палацу Націй у Женеві. Архітектор Ле Корбюзьє.

Площа Фонтенуа в Парижі, де міститься будинок ЮНЕСКО (праворуч).

Для фінансування проекту та будівництва банки США надали 65 мільйонів доларів, які ООН зобов'язалася сплатити до 1982 року. І хоча це був не подарунок, а позика, американці вважали, що мають право «замовляти музику». До того ж У. Гаррісон, людина вельми честолюбна, хотів завдяки комплексові, який мав стати найбільшим міжнародним форумом, увічнити своє власне ім'я.

Вражений такою несправедливістю з боку тих, що мали владу й гроші, Ле Корбюзьє довго не складав зброї, але діяв занадто прямолінійно й зрештою програв.

Щоб утілити задум Ле Корбюзьє без участі його самого у величну споруду, потрібен був неабиякий талант, а У. Гаррісон його не мав.

Проектування тривало три роки. Хоча в основу композиції було покладено ідею Ле Корбюзьє, нічого путнього з цього не вийшло. Врочисте закладення комплексу відбулось у жовтні 1949 року, а не менш урочисте відкриття — в жовтні 1952-го. Архітектурна громадськість дійшла висновку, що все, залишене від Ле Корбюзьє, заслуговує на високе схвалення, а додане Гаррісоном та Абрамовіцем не витримує жодної критики.

Після завершення комплексу тут зібрано багато творів мистецтва з різних країн: відома скульптура Є. Вучетича «Перекуймо мечі на рала», яка прекрасно відповідає цілям Організації Об'єднаних Націй; абстрактне панно Ф. Леже (Франція), картина П. Крога (Норвегія), що відображає історію людства; в коридорі Ради опіки висить картина «Боротьба за мир» В. Занетті (Домініканська Республіка) тощо. Тут можна побачити навіть античну статую Зевса привезену з Греції, а також твори прикладного мистецтва багатьох країн.

Для дальшого зміцнення миру та міжнародного співробітництва було створено ЮНЕСКО — Організацію Об'єднаних Націй у справах освіти, науки й культури.

В підготовчий період ЮНЕСКО працювала в Лондоні, а з листопада 1946 року переїхала до Парижа, розмістившись у готелі «Мажестік». Число країн — членів ЮНЕСКО безперервно зростало, тому було вирішено збудувати в Парижі спеціальну штаб-квартиру.

На початку 1951 року секретаріат ЮНЕСКО доручив Ле Корбюзьє розробити проект. Цього разу все нібито складалось на користь геніального архітектора. За його рекомендаціями було організовано консультативний «Комітет п'ятьох», до якого, крім Ле Корбюзьє, ввійшли В. Гропіус (США), Л. Коста (Бразілія), С. Маркеліус (Швеція) та Е. Роджерс (Італія).

Уряд Франції виділив для будівництва ділянку площею 6 гектарів між брамами Дофін і Майо, неподалік від Булонського лісу.

Разом із членами комітету Ле Корбюзьє багато працював над ескізом, врахувавши й особливості оточення, й диференціацію окремих споруд. За основний будівельний матеріал обрав залізобетон: це було мовби даниною шани до французів, які винайшли і вперше застосували його. Забезпечив Ле Корбюзьє й оптимальну орієнтацію приміщень і найкращі умови візуального сприйняття. Запропонований комітетом ескіз був зразком довершеного організму. Це давало надію, що буде створено чудовий архітектурний ансамбль. Пізніше Ле

Корбюзьє писав: «На мою думку, я маю право казати, що створений за моїми рекомендаціями консультативний «Комітет п'ятьох» заклав добру основу для проекту Палацу ЮНЕСКО...»

Ансамбль мав складатися з трьох будинків, найбільшим з яких був Секретаріат,— 17-поверхова пластина заввишки 60 метрів. Але в пресі почалася дискусія. Багато хто вважав, що ця споруда дисонує не тільки з безпосереднім оточенням, а й взагалі з архітектурним обрисом Парижа. Під тиском громадської думки проект було відхилено.

Уряд надав нову ділянку — цього разу в одному з найкращих районів французької столиці, на лівому березі Сени, біля площі Фонтенуа.

Це ще дужче схвилювало шанувальників паризької архітектури в цілому світі. З Англії прилетів відомий урбаніст П. Аберкромбі. 23 червня 1951 року, коли на пленарному засіданні ЮНЕСКО постійний представник Бразілії Карнейро запропонував схвалити кандидатуру Ле Корбюзьє як єдиного автора-архітектора майбутнього комплексу, представник США Джекобс наклав вето. Якщо колись у Нью-Йорку американці діяли підступно, то в Парижі — брутально.

Ле Корбюзьє робив одчайдушні спроби, щоб лишитися співавтором проекту, але марно. Він сподівався на підтримку «Комітету п'ятьох», своїх однодумців і друзів, та, оскільки левову частку коштів на будівництво надали американці, В. Гропіус, Л. Коста, С. Маркеліус та Е. Роджерс нічого вдіяти не змогли. Більше того: комітет змушений був скласти повноваження.

Такими, часом сумними, обставинами супроводжувалось проектування паризького будинку ЮНЕСКО. Закладення його відбулося 14 квітня 1955-го, а відкриття — 3 листопада 1958 року.

Що являє собою цей ансамбль і чи став він визначним твором новітньої архітектури?

Дім ЮНЕСКО — це три різні за формою та розміром споруди: 8-поверховий Секретаріат, будинок пленарних засідань та 4-поверхова споруда постійних представництв. Асиметрична композиція споруди ЮНЕСКО разом з такою ж композицією міністерства на протилежному розі симетрично замикає півколом площу Фонтенуа. Отже, в містобудівному відношенні комплекс підпорядкований запланованій ще у XVIII сторіччі відомим паризьким архітектором Жаком Габріелем системі осьової та об'ємної забудови площі Фонтенуа, хоча й має самостійне вирішення.

31-метровий Секретаріат по висоті вирівняний з навколишніми будинками, його трипроменева форма виходить як з півколової форми площі, так і з функціональних міркувань. М'які заокруглення вхідних кутів у центрі надають йому виразної пластичності. Головний лейтмотив усіх трьох фасадів Секретаріату — ритм віконних ребер для захисту приміщень від прямих сонячних променів.

Найцікавіший елемент комплексу — будинок пленарних засідань, зведений за проектом відомого майстра залізобетону Нерві. Перекриття виконано з великих складок, які переходять на задню стіну. Підкреслена ритміка цих відкритих елементів, необлицьована бетонна поверхня з умисними слідами опалубки надають масивному фасаду особливої виразності. Ця споруда є загальновизнаним зразком використання залізобетону для досягнення декоративного ефекту.

Керівництво ЮНЕСКО прагнуло поєднати в архітектурі комплексу національні елементи різних народів, тому запросило взяти участь в оформленні, опорядженні та вмеблюванні представників багатьох країн. Кварцитові плити для підлог вестибюлів надіслано з Норвегії, алюмінієві панелі — з Бельгії, освітлювальне обладнання та завіси дверей — з США, травертин — з Італії, підшипники для вікон — з ФРН, двері — з Голландії, віконні рами та дверні ручки надала Франція.

Велику увагу приділено синтезові архітектури з монументально-декоративним мистецтвом. П. Пікассо виконав величезний розпис на дерев'яних панелях у вестибюлі будинку пленарних засідань. Над входом до головного залу комісій розміщено фреску «Прометей, що несе вогонь людям» мексіканця Р. Тамайо. Стіну бібліотеки прикрашено горельєфом француза Ж. Арпа, а будинок постійних представництв — мозаїкою француза Ж. Базена. Сьомий поверх Секретаріату оздоблено розписами «Сад надії» італійця Афро, «Барви весни» голландця К. Аппеля та розписом без назви чілійця Р. Матта. Тут же розміщено монументальний фотомонтаж Брассаї (Франція).

Чимало творів декоративного мистецтва можна побачити на подвір'ї. Англієць Г. Мур виконав масивну кам'яну скульптуру «Напівлежача фігура», яку встановили біля Секретаріату з боку авеню Сюффрен. Американський автор А. Кальдер улаштував просто неба рухому металеву скульптуру під назвою «Спіраль».

Між Секретаріатом та будинком пленарних засідань видно дві декоративні стіни — «Стіну Місяця» та «Стіну Сонця», розпис яких робили іспанці Міро й Артігас. На майданчику між Секретаріатом і будинком постійних представництв розлігся стилізований «японський сад» (проект американця Ісаму Ногучі). Брили та карликові деревця «бонсаї» для саду подаровані урядом Японії.

Разом з тим в архітектурі Дому ЮНЕСКО наявні відступи від основних принципів конструктивної доцільності, цієї непохитної основи функціоналізму. Свого часу «Комітет п'ятьох» звітував: «Маємо суцільно засклений залізобетонний организм. Регулювання сонячного освітлення внутрішніх приміщень забезпечено сонцерізами». Проектанти дотримались рекомендації попередників, але трохи бездумно. Навіщо, крім як на догоду модній тоді «універсальній архітектурі», було робити суцільне засклення в звичайних робочих кімнатах, а потім вигадува-

ти складну, хитромудру й дорогу систему захисту від сонця? Така система доречніша десь у тропіках, а не в Парижі. Між іншим, Ле Корбюзьє вперше застосував її 1933 року в Алжірі, й там вона була безумовно доцільною.

Північний фасад взагалі не потребує захисту від сонця, й оті його ребра — суто декоративні. Зовсім не пов'язані з архітектонікою Секретаріату складні обриси вхідних навісів.

Композиції Дому ЮНЕСКО бракує цільності. Треба визнати, що, мабуть, і сам Ле Корбюзьє, цей великий майстер функціоналізму, в своєму задумі припустився хиб з погляду не тільки високої доцільності, а й елементарної будівельної логіки. Може, якби він сам утілював свій проект, то дещо виправив би в ньому. Автори ж остаточного проекту не схотіли чи не змогли усунути ці вади. Комплекс не мав серйозного впливу на розвиток архітектурної творчості.

Відень — місто видатних композиторів Глюка й Гайдна, Моцарта й Бетховена, Шуберта й Брамса, творця чарівних віденських вальсів Йоганна Штрауса. Місто, відоме величезними палацами й театрами, пам'ятками віденського барокко, класицизму й модерну. Колись це було серцем багатонаціональної могутньої монархії, одним із світових культурних центрів, тепер Відень — столиця невеликої нейтральної держави. Уряд країни та батьки міста, враховуючи вигідне географічне положення й статус нейтралітету, хочуть перетворити Відень на подібний до Нью-Йорка й Женеви центр світового політичного життя.

З 1956 року у Відні діє Міжнародне агентство ООН з атомної енергії (МАГАТЕ), з 1965 року — Організація Об'єднаних Націй з питань промислового розвитку (ЮНІДО), причому і те, й те розмістились у Гранд-готелі.

1968 року уряд Австрії вирішив створити ЮН-сіті, тобто містечко ООН, звівши там у першу чергу будинки для ЮНІДО й МАГАТЕ, а згодом — Австрійський центр конференцій та будинки для інших організацій системи ООН.

Місто надало велику паркову ділянку на лівому березі Дунаю, між старим центром і новим районом Кангран. Свого часу відомий мистецтвознавець Камілло Зітте вважав, що ці квартали в майбутньому стануть центром Відня. Справді, вони вже й зараз перетворюються на дуже помітний у новій структурі австрійської столиці район.

Федеральний уряд надав для будівництва ЮНІДО й МАГАТЕ 700 мільйонів доларів. На проект вирішили оголосити відкритий міжнародний конкурс. При цьому не могли не враховувати досвіду Нью-Йорка та Парижа, який показав, що обмежена кількість учасників звужує вибір та коло авторських концепцій.

Виникли неймовірні труднощі, обумовлені конкурсним завданням. Комплекс мав забезпечити місце для роботи 25 тисяч службовців, п'яти тисяч щоденних відвідувачів, а в залах — кількох тисяч делегатів. Отже, 145 тисяч квадратних метрів, або 14,5 гектара. Всі приміщення було розподілено на 500 взаємозв'язаних груп. Вимагалося забезпечити умови для руху людей, повну або часткову екстериторіальність окремих будинків, змінне планування більшості приміщень та можливість поетапного спорудження.

Вимагалося також візуально сполучити в архітектурну цілість забудову на обох берегах Дунаю, не пригнітивши при цьому готичний собор св. Стефана. Його потрібно було з'єднати магістралями з центром столиці та з міжнародним аеропортом Швехат, прилучивши до нової лінії метро.

Не всі бажаючі змогли дотриматись умов, але на конкурс таки надійшло 283 роботи з 36 країн. Перед жюрі постало непросте завдання. Значна частина проектів виходила за межі здорового глузду — фантастичні споруди, величезні бетонні кактуси та квіти тощо. Й хоча ці «проекти» було відкинуто, клопотів членам жюрі вистачало. Зрештою, воно так і не змогло глибоко і всебічно вивчити всі проекти й перейшло на більш поверховий розгляд, а це не могло не датися взнаки.

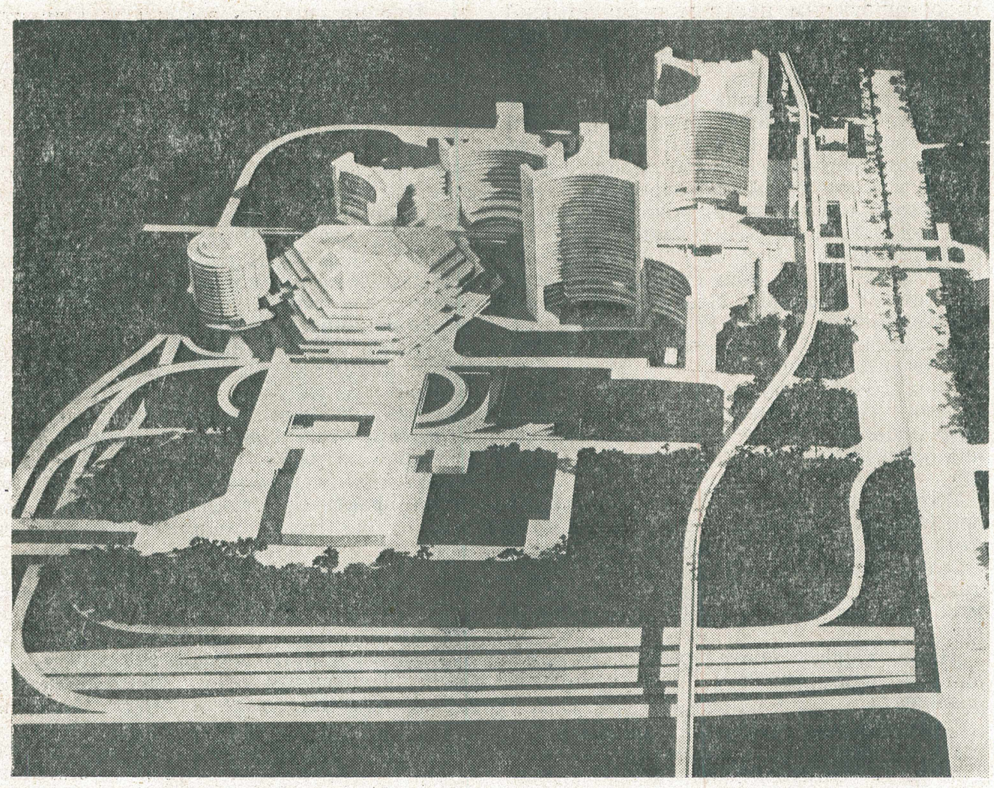
У вересні 1969 року лаври першості віддано групі архітектора Ч. Пеллі з США.

Пеллі пішов найпростішим шляхом, відкинувши будь-яке композиційне мудрування й проблему просторового узгодження. За його задумом комплекс являв собою єдиний об'єм, що тягнеться понад Дунаєм. Внизу поставлені в ряд усі зали різної величини. Над ними внутрішня «вулиця» завдовжки 480 метрів, а ще вище — контори всіх організацій у вигляді вертикальної 150-метрової пластини. Жюрі відзначило цілісність, крупномасштабність і завершеність такого рішення. Але журнал «Швайцеріше бауцайтунг» писав, що жюрі не відзначалось об'єктивністю, бо дехто з його членів мусив голосувати під тиском. У це можна повірити, бо проект Пеллі за всією його сміливістю був не архітектурним, а скоріше дизайнерським і до того ж мало реальним.

Другу й третю премії надано досить сірим проектам з Великобританії та ФРН. То були розпластані композиції. Значно цікавіша робота молодого віденського архітектора Й. Штабера (четверта премія). Рішення жюрі й матеріали було надіслано на розгляд ЮНІДО й МАГАТЕ.

В жовтні ці роботи виставили на загальний громадський огляд. Але організатори виставки не зуміли налагодити роботи, недостатньо розробили систему інформації, й проекти були піддані надмірно гострій критиці. Проекти повернули авторам на доробку. Проектанти врахували тільки деякі зауваження жюрі. Почався другий тур конкурсу.

Але на цьому етапі жюрі з якихось причин було усунуто від роботи. Проекти розглядали призначені федеральним канцлером Австрії Б. Крайським 9 експертів під головуванням колишнього го-

Проект містечка МАГАТЕ та ЮНІДО у Відні. Архітектор Й. Штабер

ловного архітектора Відня проф. Р. Райнера.

Тим часом надійшов спільний висновок ЮНІДО та МАГАТЕ найпозитивніше був оцінений проект Пеллі, роботи Бейнза та Новотного-Менера серйозно розкритиковано, а проект австрійця Штабера рішуче відкинуто.

Але на другому турі конкурсу перемогу здобули саме Бейнз і Штабер. Урядова експертна група опинилась у скруті. Вона запропонувала ЮНІДО та МАГАТЕ розглянути допрацьовані проекти цих двох авторів. ЮНІДО й МАГАТЕ знову відхилили роботу Бейнза, а про Штабера навіть не згадали.

В листопаді 1970 року канцлер Крайський умовив представників ЮНІДО й МАГАТЕ переглянути ще раз проект Штабера, навіть якщо він потребує серйозного допрацювання. Цього разу ті несподівано погодились. Врахувавши їхні зауваження, Штабер виставив проект для загального огляду, а до редакцій 30 журналів та газет світу було надіслано відповідні матеріали. В одній телепередачі Штабер сказав: «Замовлення у мене в кишені».

18 грудня спеціально створений «міністерський комітет» під головуванням канцлера офіційно ухвалив проект. Отже, як писав «Швайцеріше бауцайтунг», переміг автор, що не перемагав ні на першому, ні на другому турі конкурсу. Хоча взагалі журнал відзначив позитивні риси допрацьованого проекту Штабера й особливо його відповідність можливостям будівельної бази Відня.

Проте конфлікт на цьому не вичерпався. Опозиція порушила в парламенті питання про махінації навколо проекту. Для розслідування справи було створено спеціальну комісію. Канцлер Крайський був обурений тим, що дехто в Австрії так запекло чинить перепони австрійському проектові.

Після тривалої й не дуже чесної боротьби угоду було укладено все-таки з Штабером Остаточно він закінчив роботу над проектом 1973 року, а відкриття містечка ООН відбулось у серпні 1979-го, коли генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Курт Вальдхайм за один символічний шилінг отримав ключі від комплексу, вартість якого перевершила 700 мільйонів доларів. Тим часом уряд у Відні прийняв рішення про будівництво другої черги містечка ООН — Австрійського конференц-центру.

І все ж, задля справедливості, слід сказати, що робота Штабера таки заслуговувала на високу оцінку. Порівняймо її хоча б з іншими трьома.

Пеллі вдався до занадто прямолінійного й супермонументального рішення, до того ж мало реального й майже нездійсненного. Його колосальна вертикальна призма остаточно розчавила б історичну домінанту старого Відня — готичний собор св. Стефана.

Робота Бейнза не відзначалась оригінальністю, в збільшеному масштабі повторюючи ідеї західнонімецьких споруд — житлового будинку в Марлі та кельнського оперного театру. Присадкуватий, схожий на скирту моноблок не зміг би ста-

ти організуючим центром перспективної містобудівельної структури австрійської столиці. Не зміг би зробити цього й проект Новотного-Менера.

Зате робота Йоганна Штабера пропонує вдале згрупування приміщень, зручні взаємозв'язки між ними, можливість поступового розвитку при збереженні цілісності композиції. А найголовніше — вона виходила з реальних можливостей будівельної бази. Оригінальний також образ комплексу Штабера. З містобудівного погляду висота його споруд (120 метрів) нижча за призму Пеллі (150) і вища від моноблоку Бейнза (70). Завдяки цьому комплекс Штабера тактовно вписався в силует Відня.

Хоча Штабер мусив у дечому поступитися перед опонентами, але втілення його проекту — одне з найбільш визначних комплексів міжнародних організацій.

Потреба в спорудах для міжнародних організацій покликала до життя нову форму архітектурної діяльності. Це одна з форм творчого обміну мистецькими думками, пошуку вираження в архітектурі ідей мирного співробітництва народів.

Проектування таких комплексів породило й низку проблем, які не просто розв'язати.

Міжнародний характер діяльності установи вимагає інтернаціоналізації архітектури, багатонаціонального стилю. Завдяки цьому виникають міжнародні проектувальні колективи й взагалі міжнародне архітектурне співробітництво.

З іншого боку, проти цього повстає очевидна необхідність «уписувати» споруду в оточення, в певний контекст національної архітектури, за що виступають і місцеві архітектори, які найкраще знають містобудівну ситуацію й можливості своєї будівельної бази.

На розв'язання цієї проблеми впливають також політичні амбіції, престиж країн, джерело фінансування будівництва тощо. Ось чому будівництво для міжнародних організацій — одна з найбільш драматичних сторінок історії архітектури. Про це свідчать закриті та відкриті конкурси, про які йшлося вище.

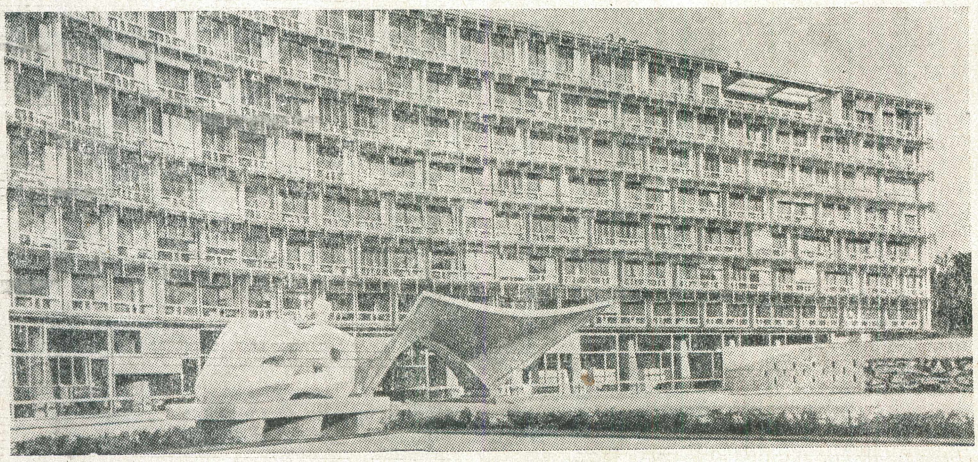
Конкурс — це суперництво він передбачає боротьбу між його учасниками. Конкурс усередині країни зачіпає тільки особисті інтереси окремих архітекторів або місцевих груп. У міжнародному ж змаганні до гри стає й престиж національних архітектур, що, природно, загострює боротьбу. Нарешті, такий конкурс на спорудження центрів міжнаціональних організацій, як показує досвід, дуже відрізняється від інших. У боротьбу вступають сили заархітектурної сфери, сфери політичних амбіцій.

З цього погляду відкритий міжнародний конкурс на проект Палацу Націй у Женеві, що залучив величезну кількість учасників з різних країн, мав виключний характер, чому сприяла особлива архітектурна ситуація. В Женеві боротьба велась між старою та новою течіями, за якими фактично стояли буржуазні політики, що грубо тиснули на рішення жюрі.

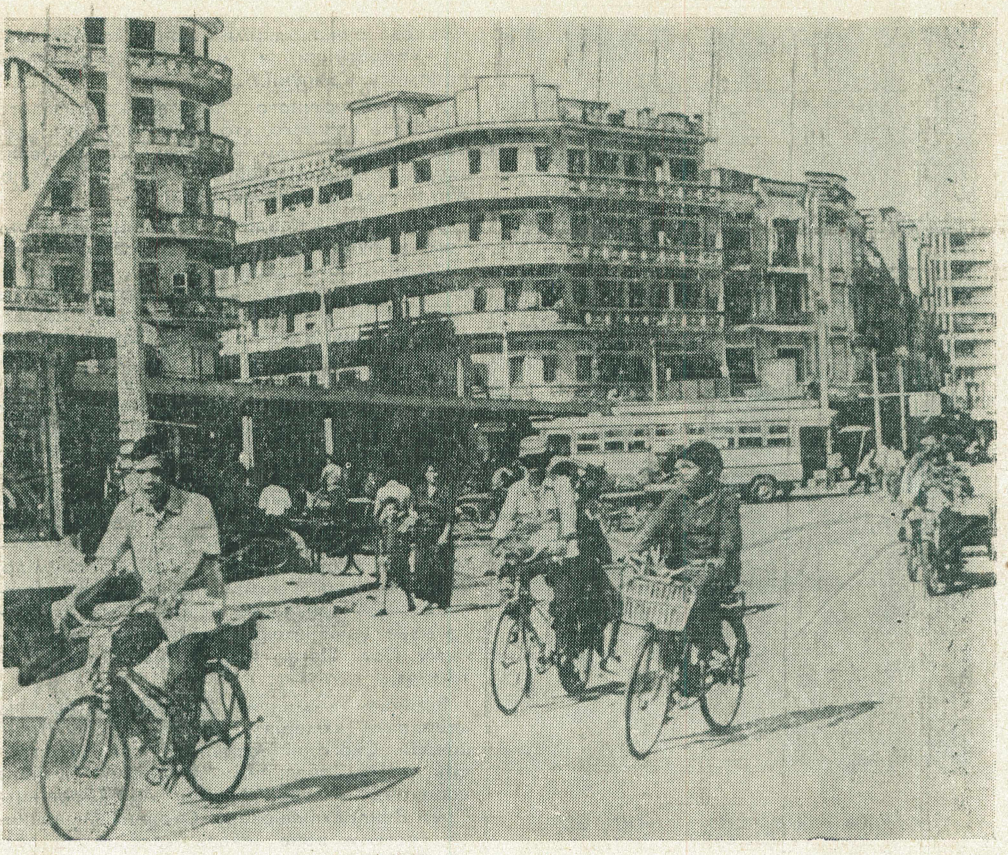
Після женевського скандалу й махінацій у Нью-Йорку та Парижі міжнародна архітектурна громадськість чекала, що відкритий міжнародний конкурс на проект містечка ООН у Відні буде проведено з додержанням умов, без порушення юридичних та моральних норм. Але й тут не обійшлося без політики. Правда, на відміну від Женеви, Нью-Йорка та Парижа, прийнятий проект містечка ООН у Відні є, безумовно, цікавим і вдалим.

Отже, історія створення найбільших комплексів міжнародних організацій свідчить, що проектування ставало полем не тільки й не стільки професійного змагання, скільки закулісних махінацій. Й хоча на таку глобальну співпрацю митців покладалися великі надії, бо вона могла стати новим імпульсом для подальшого поступу архітектурної думки, — помітних зрушень фактично не було.

Володимир ДАХНО,
директор Інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві

Будинок Секретаріату ЮНЕСКО в Парижі.

На вулицях Пномпеня.

ЗОРІ СОЦІАЛІЗМУ

Гартмут КОЛЬМЕНТЦ

ПРИКМЕТИ НОВОГО ЖИТТЯ КАМПУЧІЇ

Молотьба рису — справа складна. Більшість кампучійських селян працює так, як працювали їхні діди та прадіди. Однак їм пощастило перемогти голод, який загрожував країні після років режиму Пол Пота. Зараз у селах, які раніше були місцем примусових робіт, люди живуть вільно й дотримуються добрих старих звичаїв. Найбільші бамбукові хатини переобладнано на школи; вперше діти кампучійських селян навчаються тут кхмерської абетки. Ще кілька років тому вони про це й не мріяли.

Добірку матеріалів про Кампучію, НДР, Болгарію перекладено з журналу «Нойє берлінер ілюстрірте», НДР.

Таку школу побудували й мешканці села Краонг Данга, розташованого за 40 кілометрів на південь від Пномпеня. Конструкція дуже проста: кілька бамбукових опор і дах, критий пальмовим листям, який захищає дітей від тропічних злив і сонця. Це, так би мовити, тимчасова школа. Незабаром замість неї буде зведено стаціонарне приміщення.

Після визволення кампучійські діти повернулись до навчання. Ось вони, 40—50 дітей, щільно сидять на лавках одне біля одного й уважно стежать за тим, що виводить на дошці вчитель. Зошити, олівці,

кулькові ручки, якими вони користуються, — подарунки з міжнародного фонду допомоги Кампучії.

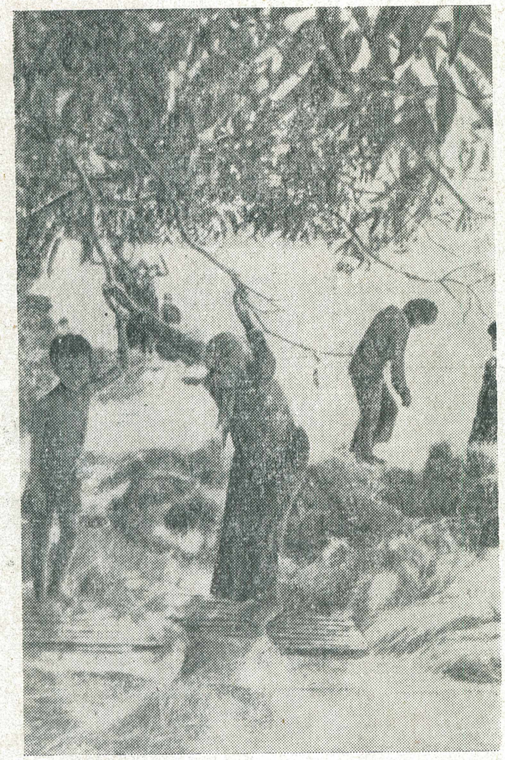
За чотирирічного панування кривавого Пол Пота кожного, хто носив окуляри, вважали інтелігентом, і йому загрожувала смерть Більшість учителів було винищено. Хто ж сьогодні навчає дітей?

В селі Прей Кандіонг (провінція Компонг Чам) у руїнах буддійського храму, тимчасово накритого дощатим дахом, ми побачили бонзу — буддійського жерця Нуона Чхута, одного з небагатьох, кому пощастило пережити терор кліки. Перед ним на підлозі, схрестивши ноги, сиділо чоловік двадцять селян. Нуон Чхут навчав їх грамоти. Крім того, із центру провінції сюди надіслали колишнього студента-юриста, який добровільно зголосився поїхати вчителем у село.

Але для півторатисячного села двох учителів замало. Не вистачає їх і в інших селах: один учитель мусить навчати по 40—60, а то й більше дітей. Тому зрозуміло, чому сьогодні в кампучійському селі можлива лише трикласна освіта. І все ж таки це небачений крок уперед після часів режиму Пол Пота, який тримав народ у темряві.

Відійшли в минуле й дикі «традиції» «червоних кхмерів», так звані колективні шлюби. Сьогодні весілля на селі справляють за національними звичаями. 18-річна наречена з села Аураїнг Ау (провінція Прей Венг) схвильована. Оточена численними гостями, вона чекала молодого з лазні. Лазня — частина традиційної церемонії, яка починається вранці з причісування жениха. Нарешті він вийшов, і весілля почалось. Його справляли просто на вулиці, понакривавши під наметом зо три десятки столів із смаженими курми та шпигованою овочами свининою. В казані принесли риб'ячу юшку. Невеликі фарфорові чаші були повні гострих приправ, рису, плодів, цукатів та напоїв. Звичайно, батьки молодих, прості селяни, не могли справити такого бенкету власним коштом: усе, що було на столі, позносили гості. Один з найстаріших мешканців села проголосив наречених новим подружжям, по тому молодята пішли від столу до столу. Молодий подавав кожному чоловікові пучечок сигарет, і всі бажали молодій парі щастя й злагоди. Настав час народних танців.

Бенкет в Аураїнгу Ау дуже показове явище для сьогоднішньої Кампучії. Побувавши в багатьох селах країни ми пересвідчилися, що голод у країні переможено. Непогані перспективи й на майбутнє: адже земля тут родюча, клімат сприятливий, а в річках багато риби. Густота ж населення Кампучії не дуже висока. Революційний уряд планує досягти коли не 1982-го, то принаймні 1983 року такого рівня виробництва продуктів харчування, щоб країна могла сама себе забезпечити. Це реальне завдання. Адже посівні площі під рис уже збільшилися в два з половиною рази, хоч урожаї поки що низькі. Відчувається брак тракторів та інших сільськогосподарських машин, насосів для зрошення, мінеральних добрив та гербіцидів. Феода-

Так поки що змушені молотити рис у Кампучії

Весілля в селі Аураїнг Ау.

Село у джунглях.

лізм, колоніальна й неоколоніальна залежність прирікали кампучійські села на віковий застій. Величезної шкоди завдала їм і диктатура Пол Пота.

У селах немає ні електрики, ні радіо. Єдиним транспортом є буйвіл. Він тягне вози, якими селяни добираються до Пномпеня, щоб продати на ринку рис, плоди, овочі, м'ясо та птицю. Буйволом орють ниву, нерідко до восьми разів, щоб грунт міг убрати вдосталь вологи. Рис — одна з найбільш трудомістких сільськогосподарських культур.

Рис у всій провінції вже був зібраний, і селяни молотили. В одному селі на березі Меконгу ми бачили молотьбу. Край поля під деревами був тік. Члени місцевого кооперативу топтали снопи ногами, потім віяли зерно і зсипали на бамбукові рогожі. У селах поблизу Пномпеня рис молотять в інший спосіб.

Подорожуючи країною, ми не раз бачили величезні дерев'яні наливні колеса, якими черпають воду для поливання рисових ланів. Там, де зрошення налагоджено, селяни збирають по два врожаї на рік. Для цього потрібні моторні та електричні насоси, але їх усе ще обмаль. Поки що селянин мусить сам крутити водоналивне колесо, щоб рис не згорів од тропічного сонця.

Кампучійський народ докладає титанічних зусиль, щоб меконгська земля віддавала свої багатства. Початок зроблено, та попереду ще далека дорога. Покоління, яке сьогодні навчається читати й писати під повітками з пальмового листя, неодмінно навчиться й зможе легше вирощувати та збирати врожаї...

В цьому цеху зберігається поліпшене хутро.

Гайнц РОЗЕНКРАНЦ

СЛАВЕТНИЙ БРЮЛЬ СЛУЖИТЬ РЕСПУБЛІЦІ

Лейпціг ще в XV сторіччі став значним центром хутряної промисловості. 1423 року тут відкрито першу кушнірську майстерню. Відтоді виробництво хутра постійно збільшувалося й Лейпцігський Брюль, що об'єднує кушнірні майстерні, магазини, контори, склади одягу й хутра всіх видів, зажив усесвітньої слави. Під час війни він був майже повністю зруйнований. Після 1945 року почалося нове життя Брюля.

Нещодавно в інформаційному центрі Лейпціга відбувся VIII міжнародний конгрес фахівців із соціалістичних країн з питань виробництва хутра. На трибуні стояв молодий енергійний чоловік. Його ім'я Мартін Гірінг. Він — генеральний директор комбінату штучної шкіри й переробки хутра, один з наймолодших у республіці генеральних директорів.

Чітко й по-діловому доповідав він учасникам конгресу:

— Виходячи із завдань, поставлених IX з'їздом Соціалістичної єдиної партії Німеччини, хутряна промисловість і кушнірство нашої країни ставлять собі за мету забезпечити населення сучасними висококісними виробами, причому в основному за рахунок власної сировини; збільшити експорт хутра й виробів з нього — джерело валютних надходжень, знову ж таки максимально використовуючи власні сировинні ресурси, розвиваючи систему закупки хутра в приватних осіб.

Здійснення таких важливих народногосподарських цілей вимагає поліпшення роботи як хутряної промисловості, так і мережі кооперативних та приватних майстерень.

Закінчивши факультет машинобудування технічного університету в Дрездені, Мартін Гірінг з 1964 року працював у шкіряній промисловості, очолював головне конструктор-

ське бюро цієї галузі. Десять років тому він став технічним директором комбінату натуральної й штучної шкіри, а за три роки — його генеральним директором.

У хутряному господарстві НДР на державних, кооперативних і приватних підприємствах працює близько 5000 чоловік. До Лейпцігського Брюля належить півтора десятка великих і менших спеціалізованих підприємств.

Поряд з цим державним велетнем хутряного виробництва, де зайнято 2230 працівників і щодня випускається продукції на суму близько мільйона марок, існує й кооперативний сектор, який виник унаслідок злиття невеличких приватних майстерень.

У складному хутряному господарстві є чимало цікавих професій. Одна з них —аукціоніст. У Лейпцігському Брюлі цю посаду з 1960 року обіймає Тіло Леоппольд. Він може дати детальну інформацію про аукціони й попит на хутро. Наприклад, двадцять років тому на експорт щорічно йшло 30 тисяч норок, а сьогодні ця цифра сягає 350 тисяч. Зараз у Лейпцигу чотири рази на рік відбуваються аукціони. Відразу ж після міжнародного конгресу Тіло Леоппольд проводив 563-й міжнародний аукціон — продаж хутра й хутряних виробів. За два останні десятиріччя аукціони принесли країні близько двох мільярдів марок прибутку. Ім'я Тіло Леоппольда добре відоме на міжнародних ринках соціалістичних і капіталістичних країн.

Розробку нової продукції в Брюлі координує хімік Ганс-Дітмар Цюрнер, який добре знайомий з виробництвом,— адже він пройшов шлях від простого чинбаря до керівника дослідного відділу. Хіміки відділу Цюрнера пишаються неабиякими здобутками: на Лейпцігському ярмарку 1980 року відзначено вироби з нутрії й голубого песця. Зараз під його керівництвом розробляються нові методи поліпшення хутра.

Процес виробництва високоякісних товарів, що мають широкий попит на внутрішньому й зовнішньому ринках, починається на державних фермах і в особистих господарствах, де десятки тисяч людей вирощують хутряних звірів, насамперед норок, нутрій та кроликів. Держава скуповує сирі смушки. Так вони потрапляють на підприємства Брюля, а звідти в торговельну мережу.

Серед диких звірів, шкіри яких ідуть на виробництво хутра, найбільше цінуються лисиці, куниці, тхори. Відстрілюють і горностаїв ласок, борсуків тощо, але така здобич трапляється мисливцям дуже рідко.

Останнім часом в НДР дедалі більше уваги приділяють кролівництву. По-перше, вирощувати кролів дуже просто; по-друге, вони дають не тільки хутро, але й смачне м'ясо. Нині на підприємства щороку надходить від семи до восьми мільйонів кролячих шкірок. Однак, на думку фахівців, ще не всі резерви вичерпано. Керівництво Брюля розробляє заходи, щоб якнайефективніше використовувати для промислових цілей усе наявне в населення й на державних фермах поголів'я кролів. Розширюється мережа приймальних пунктів, підвищуються закупівельні ціни тощо. Поряд з цим розв'язується й інша важлива проблема — якість кролячого хутра. Зараз уже недостатньо наявних промислових потужностей для попередньої обробки та фарбування, доводиться модернізувати технологію. Долаючи ці проблеми, працівники Брюля підвищують ефективність свого комбінату, щоб повніше задовольняти потреби населення, збільшувати прибутки.

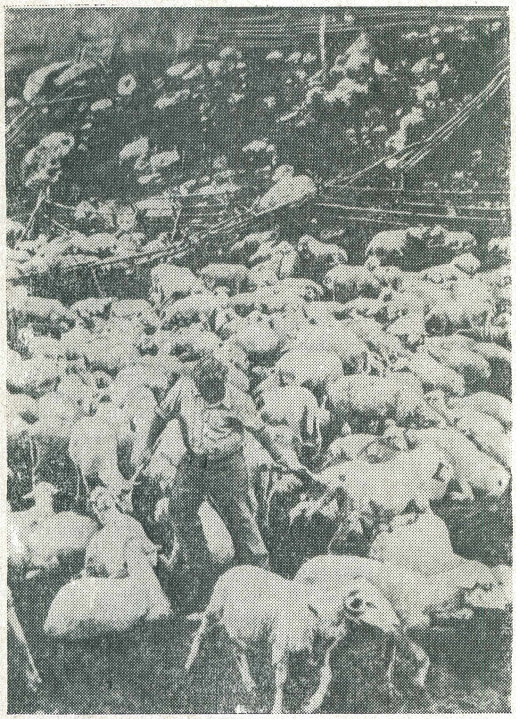
Завдяки зусиллям талановитого колективу Брюль знову здобув собі ім'я в цілому світі.

У цеху готової продукції

Лутц ПРЕТЦШ

ЧАБАНИ ПИРИНУ

На полонині

Чабани прокидаються на світанку, коли сонце ще за найвищими верхами Пирин-гори. Від липня до вересня між кошарами, що розташувалися на висоті близько 1600 метрів, мандрують мальовничі каравани. Попереду, спираючись на герлигу, йде чабан, а за ним, наче перли на разку, видзвонюючи, тягнуться вівці: по двісті-триста голів в отарі. Згори поміж скель, порослих соснами, в'ється стежка, збігаючи до озер, нестримних лісових струмків і квітучих галявин, а далі знову береться вгору та вгору, де зеленіють лише зарості ялівцю. Білий караван зупиняється на висоті 2300 метрів, на кам'янистих полонинах, тут купчаться високогірні верби. Під вербами добра паша. Ну а вище можна побачити хіба що дикого козла чи беркута. За далекими хребтами здіймається Вихрен — найвищий верх Пирину (2915 м). Та ця гора здебільшого оповита хмарами, там не вщухають бурі й лютують блискавиці. В давнину тут мешкав Перун — слов'янський громовержець. Чи не від імені Перуна походить і назва цих оповитих легендами гір?

Ці хребти між долинами Механи й Струми на південному сході Болгарії споконвіку були пристановищем і людей, і звірів. Тут гуртувалися гайдуки — народні месники часів турецької неволі, під час другої світової війни — партизани. Сьогодні Пирин — один із центрів традиційного для Болгарії вигінного вівчарства. «Новий рік» у вівчарів навколишніх сіл починається з травнем. Цей «день чабана» супроводжується прадавніми обрядами, які мали сприяти плодючості й здоров'ю худоби та людей. Овець уквітчують вінками, вівчарі на зеленій галявині накривають святковий стіл, який угинається від смаженої баранини, червоного вина, білого хліба та свіжої бринзи.

Після свята чабани виводять отари з зимових кошар і женуть їх у гори. За кілька тижнів вони прибувають на визначену для них полонину, де збирається по кілька тисяч овець різних кооперативів. Кожен чабан зранку виганяє свою отару й пасе її окремо. Праця важка — від світанку до пізньої ночі. Та й у житлових приміщеннях мало зручностей. Монотонне життя трохи перебиває музика, що лине з транзисторів, а також автомашина, яка вряди-годи прибуває із сіл, довозячи людям харчі та листи від домашніх. Бо вдома свої клопоти: там дбають про майбутній врожай: вирощують тютюн і звичайні сільськогосподарські культури. Зате восени, коли чабани повернуться з полонини, все надолужиться. Підуть різні свята, весілля, повикочувавши машини з гаражів, чабани заберуть родичів і гайнуть побачити світу до Мельника, Банского чи Благоєвграда.

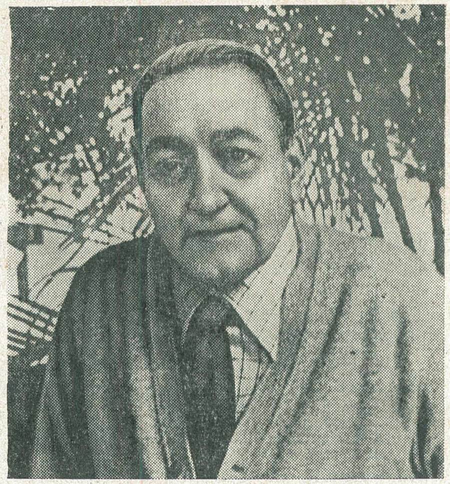
За роки народної влади життя вівчарів змінилося. Про тварин дбає ціла армія ветеринарів, кооперативи будують теплі зимові кошари, закуповують молоко, вовну та м'ясо з особистих господарств, укладаючи спеціальні договори. Культурний та освітній рівень чабанів так зріс, що годі й порівнювати з 1945 роком.

Вівця на Балканському півострові вже понад 5 тисяч років — свійська тварина. Ще Гомер називав Фракію «матір'ю вівці». У Пиринському краї Болгарії й досі збереглася народність каракабанів. Їх близько 2000 чоловік, розмовляють вони своєрідним діалектом давньогрецької мови і вважають себе прямими нащадками фракійців.

Сьогодні Болгарія посідає перше місце в Європі й за поголів'ям овець (понад 10 млн.), і за кількістю на гектар орниці. Вівчарство дає народному господарству насамперед молоко, з якого виробляють надзвичайно популярний тут сир кашкавáл (типу голландського), а також йогурт. Кашкавал іде на експорт у 40 країн світу. Але вівчарство — це ще й вовна, переважно груба, в селах з такої вовни тчуть барвисті кошлаті ліжники, які в Болгарії називають хáлиштами.

Однак болгарських вчених не задовольняє нинішній рівень виробництва. Вони, скажімо, вважають, що необхідно підвищити відсоток мериносових овець. Останнім часом болгари працюють над виведенням порід, найбільш продуктивних у місцевих умовах.

РОЗМАЇТОСТІ

Алехо Карпентьєр.

АЛЕХО КАРПЕНТЬЄР — ЕСЕЇСТ

В Гавані видано вибрані есеїстичні праці Алехо Карпентьєра — «Латиноамериканський роман напередодні своєї нової ери та інші есе». До збірника ввійшли такі культурологічні та літературознавчі праці, як «Культура народів Карібського басейну», «Соціальне кредо романіста», «Сервантес ще незнайомий» тощо.

Значну частину тому складають матеріали, в яких А. Карпентьєр висловлює свої погляди на поезію, музику, живопис.

НОВІ ІДЕЇ, НОВИЙ ГЕРОЙ

Один із найстаріших монгольських письменників академік Цендейн Дамдінсурен виступив у газеті «Новости Монголии» зі статтею про завдання сучасної літератури.

Ми, письменники старшого покоління, пише він, немало доклали сил, щоб наша молодь була освіченою, духовно активною, щоб причетність до громадського життя країни стала нормою людського буття. В нас ці риси виховала революція, і в цьому її неминуще значення. Звичайно, ще й сьогодні ми зустрічаємося з духовною убогістю, пережитками минулого. Проте нині це — аномалія.

Беручи активну участь в оновленні людини, пише далі Ц. Дамдінсурен, монгольська література й сама шукала нові форми, нові ідеї, нового героя. В нашій стародавній — досить багатій — літературі переважали образи царів і героїв, піднятих над масою. Після 1921 року в літературі центральною постаттю все впевненіше утверджується простий трудівник. Адже саме його зусиллями оновлено нашу древню землю. Отже, зрозуміти душу сучасника, створити його соціально-психологічний портрет — велике й почесне завдання літератури. А вже кожний літератор вирішує його відповідно до свого індивідуального бачення світу.

Рафаель Альберті.

СЛОВОМ І ПІСНЕЮ

«Поезія, мелодія і пісня» — так зветься нова грамофонна платівка, записана відомим іспанським поетом, лауреатом Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Рафаелем Альберті та каталонською співачкою Нурією Есперт. Автор «Моряка на суходолі» постає перед слухачами не тільки як чудовий декламатор власних віршів, але і як композитор. Деякі з його пісень, як, наприклад, знаменита «Палома» («Голубка»), сьогодні стали народними.

Р. Альберті розповідає про поетів, котрі були його сучасниками, але пішли з життя молодими, читає вірші, присвячені Федеріко Гарсіа Лорці, Мігелю Ернандесу, Антоніо Мачадо. А його пісня «Партизан» у натхненному виконанні Нурії Есперт звучить як полум'яний заклик до всіх людей доброї волі боротися за справедливість і мир.

НОВЕ ЖИТТЯ — НОВА ЛІТЕРАТУРА

Антоніу Жасінту — відомий ангольський поет, лауреат міжнародної премії «Лотос». Розповідаючи кореспондентові болгарського тижневика «Народна култура» про себе і свою творчість, він, зокрема, сказав:

— Португальські колонізатори вперто нав'язували чужу нам культуру, твердячи, ніби ми, африканці, не маємо власних духовних цінностей і традицій. Саме це підштовхнуло нас, тоді ще молодих поетів, до створення літературного угруповання «За відкриття Анголи», метою якого була популяризація духовного багатства рідного народу. Разом з іншими прогресивними силами ми виступали за національне визволення, за побудову нового справедливого суспільства в Анголі. За це 1961 року мене й моїх друзів кинули до в'язниці.

Тепер, коли революція перемогла, — розповідає далі А. Жасінту, — я так

Антоніу Жасінту.

само не уявляю собі життя без громадської діяльності. Я секретар Ради національної культури. І хоч робота забирає в мене чимало часу, я з охотою віддаюсь їй, бо нині ми будуємо те нове життя, про яке колись мріяли і за яке йшли на смерть.

Ми, старше покоління ангольських письменників, покладаємо велику надію на нашу літературну зміну, тих молодих, яким тепер надано всі можливості для розвитку таланту. Їхня революційна свідомість, енергія, завзяття і критичне око — запорука того, що майбутнє ангольської літератури в надійних руках.

Знайдений фрагмент картини Лукаса Кранаха Старшого «Суд над Парісом».

ЗНАЙДЕНИЙ ШЕДЕВР

У ФРН виявлено фрагмент відомої картини Лукаса Кранаха Старшого «Суд над Парісом», яка зникла під час другої світової війни. До війни вона належала картинній галереї міста Десау, 1945 року опинилася в руках якоїсь Гізели Мірус, котра випадково натрапила на захований есесівцями ящик з музейними експонатами. За її словами, протягом наступних тридцяти шести років вона навіть не підозрювала, яким шедевром володіє. Тож через недогляд ліва третина полотна була загублена. Тепер розшукується втрачена частина.

КЛАСИЧНИЙ БАЛЕТ У ГАРЛЕМІ

1969 року Артур Мітчелл — єдиний танцівник-негр із знаменитої балетної трупи «Нью-Йорк сіті» — заснував у Гарлемі балетну школу і театр танцю.

Тоді було в нього тридцять учнів. Сьогодні школа щороку випускає дев'ятсот танцівників, а ТТГ, як скорочено зветься театр танцю Гарлема, входить у п'ятірку найкращих американських балетних колективів. Театр постійно гастролює; репертуар його досить широкий — від «Лебединого озера» П. Чайковського до сучасних хореографічних постановок.

Однією з причин, що спонукали Мітчелла до створення школи, було бажання, як він сам каже, «відвоювати у вулиці бодай трохи молодих людей». Та передовсім, звичайно, Мітчелл хотів «сказати своє слово у танцювальному мистецтві». І цю свою мрію він з успіхом реалізує. Високу оцінку театральної критики здобула його постановка балету «Шехеразада», а також програма, показана на Міжнародному фестивалі танцю в італійському місті Сполето і в лондонському Ковент-Гардені.

Хореографічний танець у виконанні артистів ТТГ.

ПЕРШИЙ ПАЛЕСТИНСЬКИЙ ФІЛЬМ

В Лівані закінчилися зйомки першого палестинського художнього фільму «Знову до Хайфи», знятого за мотивами однойменної новели Гасана Канафані, який загинув у липні 1972 р. від рук ізраїльських агресорів. Письменник був свідком трагедії свого народу, коли погано озброєні палестинські ополченці змушені були відступити перед переважаючими силами ізраїльтян. Понад шістдесят тисяч арабських жителів Хайфи покинули тоді своє рідне місто і в човнах дісталися до Лівану.

На екрані оживає той фатальний день 22 квітня 1948 року. Молодому палестинському подружжю не вдається протовпитися до свого будинку, де залишився їхній малюк. Зустріч із ним відбудеться тільки через два десятиріччя — після війни 1967 року. Перед приголомшеними Сафією і Саїдом стоятиме не їхній син Халдоун, а Дов — глухий до «голосу крові» резервіст ізраїльської армії. Батьки пишаються своїм другим сином Халедом — бійцем палестинського руху Опору. Але хтозна, може, їхнім дітям доведеться стрітися на полі бою...

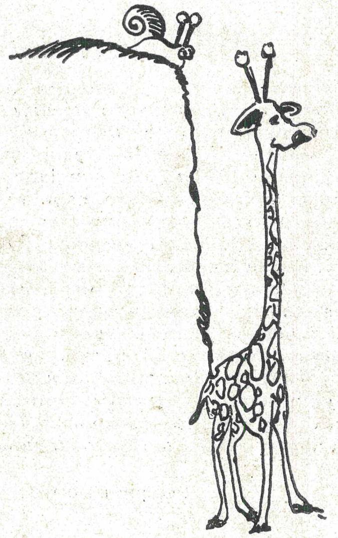
Кінострічку «Знову до Хайфи» знято на замовлення Народного фронту визволення Палестини. Режисер-постановник — Касим Гаваль, у головних ролях знімалися актори з НДР, Сірії та Лівану. Як свідчить зарубіжна преса, кінематографістам цих країн вдалося створити гостросполітичний, високохудожній фільм.

Робочий момент зйомки фільму «Знову до Хайфи».

ЈЕЖ

ЩО ТАКЕ «ЄЖ»?

«Єж» (Erinaceus) — це не тільки комахоїдний ссавець з тілом довжиною до 30 сантиметрів, це ще й сатирико-гумористичний тижневик завдовжки 30 сантиметрів, завширшки 22 сантиметри і обсягом у 48 сторінок»,— читаємо у жартівливій анотації на журнал, призначеній для зарубіжного читача.

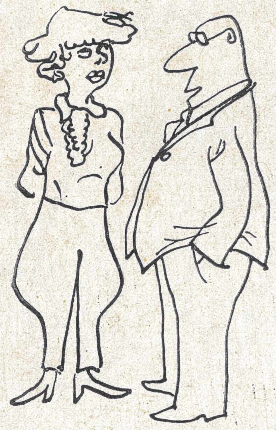
Цей журнал виходить майже 47 років у Белграді і відрізняється від інших їжаків не лише тим, що він сербськохорватський. Можна сміливо сказати — він всесвітній, бо приносить на своїх сторінках гумор з багатьох країн нашої планети.

Які тільки жанри тут не представлено! Листи до редакції, афоризми, фейлетони, анкети, конкурси, рецензії, оповідання, інтерв'ю, ну, і, звичайно, карикатури.

Можна ще додати, що тижневик щороку оголошує міжнародний конкурс на гумористичне оповідання. Єдина умова: оповідання має бути написане сербськохорватською мовою, а переможці стають лауреатами премії імені Радоє Домановича — класика сербської сатири. Але — для першого знайомства — почнемо з карикатур...

СВІТ СМІЄТЬСЯ

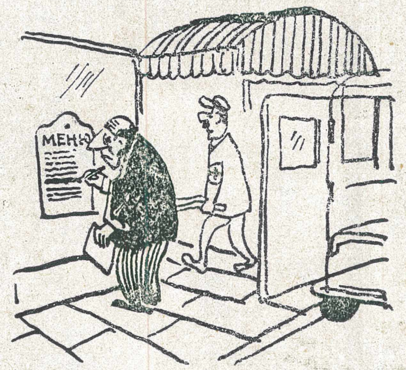

— Раніше ти носила бабусину нічну сорочку, а тепер наділа й дідові галіфе?

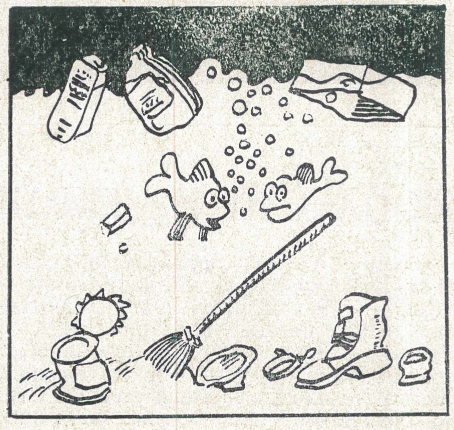

— Справи наші кепські! Нам виділили п'ять квартир, а в комісії нас шестеро.

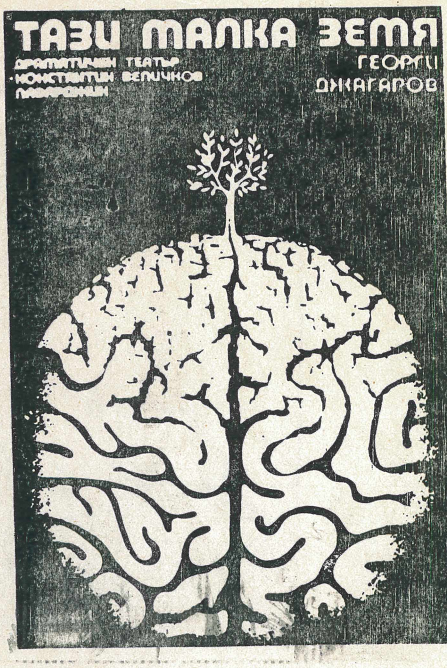

— Чого ти все говориш, що я дуже схожа на твою дружину, я ж і є твоя дружина!

— Не розумію, чому це люди кажуть: «Живе, як риба у воді...»?

РОЗМАЇТОСТІ

БОЛГАРСЬКИЙ ПЛАКАТ

В Софії відбулася традиційна виставка-конкурс на найкращий театральний плакат. Вдаючись до метафоричної мови образотворчого мистецтва, учасники виставки прагнули не тільки створити своєрідну ілюстрацію до вистави, а й підкреслити творчу манеру того чи того театрального колективу.

Плакати до вистав «Король Лір» В. Шекспіра, «Нові пригоди бравого вояка Швейка» Б. Брехта і «Така мала земля» Г. Джагарова.

МОПАССАН НА ЕКРАНІ

Колись чудовий французький актор П'єр Брассер сказав: «Нема великих акторів — є великі ролі». Одну з таких ролей зіграв недавно його син Клод, відтворивши образ визначного французького письменника Мопассана в однойменному фільмі режисера Мішеля Драша. Стрічка розповідає про останні роки життя письменника.

Клод Брассер у ролі Мопассана.

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА

ТОМАС БЕРНЕТТ СУОНН

НІЧ ЄДИНОРОГА

ОПОВІДАННЯ

Надходила ніч єдинорога, і жителі Косумеля, єдиного містечка на невеликому острівці поблизу півострова Юкатан, почали збиратись на майдані. Дівчата понадягали свої найяскравіші сукні — жовті й бузкові, — щоб звір помітив бодай їхнє вбрання, якщо не їхню дівочу цноту, й подав їм знак свого схвалення. Матері, зодягнені трохи скромніше, мали такий вигляд, ніби прийшли сюди оберігати честь своїх дочок, а хлопці, усі в строкатих американських сорочках, весело поглядали на дівчат, що одного дня стануть їхніми дружинами.

Марія стояла в дверях своєї крамнички, в якій торгувала кошиками, і думала, чи йти їй разом з усіма. Ніч єдинорога! Ці слова звучали для неї, мов пісня, наче старовинний гімн індіанців майя богові ластівок. Розповідали, що сто років тому з глибин джунглів, де жили майя, вийшов єдиноріг і пройшов містечком, схиляючи свій ріг перед найцнотливішими жінками або торкаючись їх теплою мордою. Більше він не повертався. Але жителі містечка з року в рік святкували цей день у надії, що коли-небудь пощастить знову виманити звіра з джунглів. Крім того, як здогадувалася Марія, людям просто хотілося мати привід для свята, коли можна вдягтися у все найкраще.

— То ходімо? — сказав Міко, що тихо з'явився в дверях поруч Марії. В цього сімнадцятирічного хлопця очі, проте, були немов у сорокарічного чоловіка— сірі, глибокі й сумні.

Як і більшість жителів острова, він був маленький, бронзовошкірий, з коротко підстриженим цупким волоссям. Як і всі, він мав роботу в туристичний сезон: ловив омарів або супроводжував фотолюбителів у глиб острова, де на храмах майя кам'яні ягуари досі стрибають крізь плетиво ліан. Своєю цілеспрямованістю він дуже відрізнявся від інших юнаків містечка, які сміялись, коли він починав гортати англійську граматику й казав, що поїде вчитися до Америки. Марія любила його як брата. Лише Міко заприятелював з нею, коли рік тому вона прибула на острів, щоб відкрити тут свою крамничку.

— То ходімо? — повторив він. — Може, цього разу єдиноріг справді прийде. Мій батько бачив якісь дивні сліди поблизу храму Ягуара.

— Я так мрію побачити єдинорога, — зітхнула Марія. — Та він, мабуть, знехтує мною.

Ні для кого не було таємницею, що, живучи в Меріді, Марія торгувала своїм тілом, і саме так вона назбирала грошей, щоб на сорок першому році життя приїхати до Косумеля й відкрити крам-

---

Томас Бернетт Суонн (1928—1976) — американський письменник-фантаст. Оповідання «Ніч єдинорога» опубліковано в колективному збірнику «Безіменні місця» (1975).

© 1975 by April R. Derleth and Walden W. Derleth

ницю. Вона приїхала сюди, прагнучи забути своє минуле. Та чоловіки Косумеля пам'ятали її з Меріди. А що вона й досі була вродлива, з найстрункішим станом на всьому острові, з лукавими розкосими очима, з пурпуровими, як морська черепашка, устами, то вони й тут не давали їй спокою. Та що гірше — їхні ревниві дружини не хотіли купувати в неї кошики, і крамниця не давала прибутку. Якби Марія мала кількасот доларів, вона могла б розпочати торгівлю сувенірами для туристів. Але такої суми в неї не було, а звичайні собі кошики, що їх вона привозила з Меріди, були потрібні лише остров'янам, які відмовлялись купувати у неї. Скоро вона залишиться зовсім без грошей. Що тоді? Сама думка про те, щоб повернутися до Меріди, жахала Марію.

— Він не пройде повз тебе, — лагідно сказав Міко.— Якщо тільки єдиноріг з'явиться, він підійде до тебе.

Вона торкнулася його щоки й усміхнулась.

— Ходімо.

Хлопець узяв її під руку, і вони попростували до майдану. Свіжий вітер з моря доносив запах омарових панцирів, що гнили в затоці. «І наче пахне чимось іще, — подумала Марія. — Чи то долинає сюди аромат квітів, які ростуть у джунглях, чи пахощі вологої землі, під якою поховано стародавні храми?» На мить у її уяві виник покритий шовковистою шерстю єдиноріг, оточений ягуарами, вепрами й носухами. Коли єдиноріг підвів голову, його серпастий ріг засяяв золотом у зелених сутінках.

— Міко, ти не відчуваєш якихось дивних запахів?

Міко потяг носом повітря.

— Відчуваю, — недбало кинув він. — Пахне свиньми, курми, віслюками...

Справді, вони якраз проходили повз дротяну огорожу, за якою дітлахи вовтузились із свиньми під деревами, де на гіллі дрімали кури. Попереду, коло купи сміття, пирхали мул і віслюк.

— Так, твоя правда. Хоч мені на мить здалося...

— Тобі, певне, вчувся запах єдинорога, — сказав Міко примирливо. — Сьогодні він обов'язково прийде.

— Яким він буде, Міко? — Марія іноді намагалась пробудити в хлопцеві фантазію, хоч нітрохи не менше любила його за те, що він був більше реаліст, аніж мрійник.

— Мій батько каже — то королівський звір. Його ріг виблискуватиме у світлі ліхтарів, наче молодий місяць над білою хмарою гриви. Він пройде вулицею, як жрець майя в обрядовій процесії. І зупинятиметься перед кожною цнотливою дівчиною...

— Мені тільки б глянути на нього, — зітхнула Марія. — Тільки глянути, нічого більше.

— Коли він прийде, то неодмінно зупиниться біля тебе,— сказав хлопець. У жилах Марії текла кров майя, і Міко часто порівнював її з древньою богинею врожаю, яка прийшла з джунглів, щоб навчити індіанців обробляти землю. — Він зупиниться біля тебе і схилить свій ріг...

— Маріє, іди геть! — заверещав жіночий голос, власницю якого годі було впізнати в суцільній масі облич. — Ти відстрашиш єдинорога!

Марія раптом побачила, що всі на вулиці — і чоловіки, й жінки — дивляться на неї. Чоловіки говорили зумисне голосно, щоб вона могла почути їхні грубі компліменти:

— Поцілунок Марії вартий десятка єдинорогів...

— В Меріді її називали Трояндою...

Марія опустила голову, але не звернула вбік і не сповільнила ходи.

— Ми станемо осторонь, — прошепотіла вона до Міко. — Хай навіть єдиноріг не побачить нас. Аби тільки ми його побачили.

Вони стали за кущами бугенвілії, квіти якої, пурпурові вдень і сріблясті в місячному світлі, висіли, наче дзвіночки. По той бік кущів вуличні ліхтарі заливали місто жовтогарячим сяйвом. Невелика галявинка посеред бугенвілій здавалася незайманим клаптиком землі, далеким від штучного електричного світла, від фарбованих будинків, від людських голосів. У затінку кущів, невидимі нікому, крім місяця, Марія й Міко чекали на єдинорога.

На вулицях, у дверях крамниць люди розмовляли собі далі: спочатку про єдинорога, потім про омарів, про тютюн і шовк із Меріди, про туристів, що скоро наїдуть сюди зі Сполучених Штатів, про нові готелі, споруджувані для них. Незабаром усі, здавалося, забули про єдинорога. «Зрештою, хто справді сподівається побачити тут єдинорога через сто років, — думала Марія, — крім мене та Міко?» А може, й Міко лише із ввічливості підтримував її надію... Він добрий хлопець, але надто вже практичний, і його мрії не сягають далі освіти в Сполучених Штатах.

Аж раптом вони побачили звіра, що йшов вулицею, прямуючи до Марії. Він ішов повільно, не дивлячись ні в той, ні в другий бік. Спершу Марія не могла зрозуміти, чому ніхто з натовпу не звертає на нього уваги. Адже ясно видно, що він має на голові ріг!

— Єдиноріг! — вигукнула Марія. — Це єдиноріг, Міко!

Чому ніхто з людей не дивиться на чудесного звіра? Чому й Міко витріщився кудись, наче дурна сова? Якусь мить сором'язливість стримувала Марію. Потім вона про все забула і кинулася бігти крізь натовп. Дівчата сахалися від неї, наче вона забруднювала їм одяг. Вона майже не відчувала гострих камінців під тонкими підошвами своїх туфель. Якийсь велосипедист ледве встиг різко звернути, щоб не зіткнутися з нею. Він був такий вражений, що не зміг навіть вилаятись.

Нарешті Марія впала навколішки перед звіром і простягла руку, щоб торкнутися його рога. Який він величавий, навіть у світлі вуличних ліхтарів! Який

він благородний — наче король! Нараз вона завагалася, збагнувши, на що зважилась, і її пальці застигли за кілька дюймів від його рога. Вона, що так низько впала, насмілилась стати перед єдинорогом! Але звір величаво торкнувся мордою її щоки, і вона відчула на губах теплу й солодку вологу власних сліз.

До неї долинув гомін голосів. «Люди налякані, — подумала Марія, — бо єдиноріг вшанував мене, найменш достойну, і не звернув уваги на невинниць». Голоси злились у суцільний рев, і вона зрозуміла, що натовп сміється з неї. Сміється й називає її єдинорога віслюком!

— Ви ображаєте його! — вигукнула вона. — Ви ображаєте єдинорога!

Міко підбіг до неї.

— Ти певна, що це єдиноріг? — прошепотів він. — Придивися краще.

Марія вперше глянула на звіра уважно, не засліплена сльозами й замилуванням. Величавий? Навпаки, він був маленький, сірий, рябий від бруду. Дуже навіть схожий на звичайного віслюка. Якби не ріг. Адже це безперечна ознака благородного звіра! Тільки єдиноріг може похвалитися цим. Але Марія глянула ще раз і побачила, що хоча то справді був ріг, але брудний і потворний. Він або виріс через якийсь природний гандж, або хтось його туди приладнав для жарту. Хлопчаки, нацьковані своїми сестрами, стали жбурляти в Марію та її єдинорога всякими покидьками. Бананова лушпайка влучила їй в обличчя, ще одна поцілила звіра в голову. Він мав тепер вигляд безглуздий і переляканий, зовсім не королівський.

«Жалюгідний віслюк посеред жорстокого натовпу», — подумала Марія.

Ну то й що? Вона не дасть юрбі знущатися з нього. Повернувшись до натовпу, вона пожбурила назад бананові лушпайки і закричала:

— Облиште його! Хто б він не був, ви не маєте права знущатися з нього!

Вона відчула руку Міко на своєму плечі.

— Він пішов, Маріє. Його ріг відпав, і він побіг собі.

Він подав їй ріг — брудний півмісяць, що якось був прикріплений до голови звіра, а тепер упав додолу. Вона схопила той ріг і побігла, уся в сльозах. Їй було соромно за свою ганьбу, а ще більше — за беззахисну тварину, зневажену натовпом. Вона не зупинялась, аж поки дісталася до свого будинку і крізь чисту, скромну кухоньку вибігла в сад, де в басейні, не більшому за криницю, відбивалися дерево, місяць, зоряне небо. Коло басейну вона присіла навпочіпки, і ріг вислизнув з її руки. Підійшов Міко і, затамувавши подих, чекав, поки вона озветься. Марія довго сиділа мовчки. Міко підняв ріг і став мити його у воді.

— Навіщо ти це робиш? — спитала вона. — Ти ж знаєш, що він не справжній. Хтось пожартував з мене.

— Він дуже важкий, — сказав Міко. — Я хочу подивитися, з чого його зроблено.

Тверда поверхня рогу заблищала крізь бруд, що вкривав його. У воді, серед тисяч зірок, поруч із золотим ятаганом місяця засяяв ще один ятаган, яскравіший за перший.

Міко простягнув ріг Марії.

— Схоже на те, що він із щирого золота.

Вона недовірливо глянула на хлопця. Тоді взяла ріг і здивувалася, який він важкий, твердий і гладенький. Маленький золотий скарб! Відразу в неї сяйнула думка: чудові сувеніри для туристів з материка, освіта для Міко!..

— Але хіба ми не повинні повернути його єдинорогові? — із сумнівом запитала вона.

— В нього виросте інший. А цей він призначив тобі.

— То треба подякувати йому! Він зараз, мабуть, подався в глиб острова. Біжімо, може, ми ще наздоженем його!

Та було вже пізно. За околицею вони побачили сліди звіра, які вели в джунглі, і зрозуміли, що не встигли. Щебетання ластівок і кумкання жаб заважало їм почути тупотіння його копит.

— Ми більше ніколи не побачимо його, — зітхнула Марія. — І ніколи не зможемо сказати, як ми йому вдячні.

Неначе у відповідь на її слова, могутній громовий рев рознісся по хащах, і двоє золотавих очей промайнули у сріблястій темряві ночі. Ластівки й жаби замовкли.

— Прощавай, королівський єдинорогу, — прошепотіла Марія. — Королю не потрібна корона. Він король серцем.

— Королева теж, — сказав Міко.

З англійської переклав
Володимир ПОПОВ

Заставка Наталі Голокозакової

Італійський фоторепортер Маріо Де Біасі народився 1923 року. Працюючи в популярному ілюстрованому тижневику «Епока», об'їздив майже увесь світ. Його нічні знімки Етни, зроблені з риском для життя, під час виверження вулкану, викликали сенсацію і обійшли ілюстровані видання багатьох країн.

Маріо Де Біасі кілька разів відвідував Фінляндію, наслідком чого став фотоальбом, присвячений цій країні. Захоплений красою північної природи, самобутністю фінського народу, він написав у післямові до альбома: «Мені здається, що навряд чи можна побачити щось подібне в інших частинах світу. Фінські міста, села по-своєму сучасно красиві... Гарне ставлення людей робить цю країну раєм для фотографа...»

Подаємо два фото Маріо Де Біасі, зроблені у Фінляндії.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Здано до набору 09. 04. 82. Підписано до друку 09. 06. 82. БФ 44567. Формат видання 70×108/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 16.9. Умовні фарбовідб. 17,85. Обл.-вид. арк. 20,05. Тираж 48095. Зам. 01684.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»), № 7, 1982 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252054, Киев-54, ул. Чкалова, 52. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.